

9_La “dona” al Marroc: cosa oriental i raó d'intervenció colonial

Malgrat que “la dona”⁶⁴ no sigui la temàtica més tractada en les narratives viatgeres, la seva aparició i narració acabarà generant un complex discurs de gènere que vincularà geografia, orientalisme, religió i especialment, colonialisme. El món femení del Marroc recollit per la literatura de viatges espanyola es caracteritza per incloure un discurs ideològic altament intervencionista, sustentat en la construcció de la condició social de la dona als països musulmans francament trivialitzada. En aquest sentit, a diferència d'altres orientalismes europeus (Alloula, 1986; Kabbani, 1989; Lewis, 2004; Lowe, 1992; Said, 1996), l'orientalisme espanyol que fa referència a allò femení serà més utilitari i menys divagador.

Des d'una perspectiva espacial, el tractament del gènere al Marroc es veurà fortament condicionat per l'existència d'una real segregació espacial de sexes, on destacarà significativament aquella que fa d'ús exclusiu femení una part dels habitacles musulmans. Per aquest motiu, el sexe de les persones es desplaçen al Marroc marcarà una clara diferència pel què fa a la possibilitat d'accés (o no) a aquests espais. Essent així, els homes ho tindran totalment prohibit. Per això els harems han tingut per l'imaginari europeu masculí un pes molt important en la confecció d'unes representacions estereotipades de la femineïtat oriental (Mernissi, 2006; Yegenoglu, 1998) que cal remarcar, mai veieren. Per tant, el fet de ser dona o home serà fonamental a l'hora de copsar i aproximar-se a la realitat femenina del Marroc.

D'altra banda, en el procés de representació de la dona com a “imatge” hi tindrà un paper molt important les característiques de la visualitat de la mirada occidental. Aquesta és limitada i molt condicionada pels referents culturals d'origen, i per tant, també serà genderitzada (Nash, 1996). La mirada occidental copsarà primer de tot allò que fa referència a l'alteritat cultural. Per aquest motiu -que en aquest cas va més enllà de la condició de gènere-, a les narratives viatgeres apareixerà una clara paradoxa entre la visibilitat i invisibilitat de les dones en els seus espais quotidians. En general, doncs, veure-les físicament o identificar-les com a “dona” es transformarà en un acte de detecció de la seva pròpia invisibilitat. A la vegada, la representació de la dona al Marroc esdevindrà una entelèquia, una “estampa” que només existirà en la ment dels viatgers i també de les viatgeres. Aquesta estampa, al mateix temps, es veurà mancada d'objectivitat i serà la representació de tot el ventall de característiques atribuïdes a l'alteritat “oriental” que la mirada “occidental” vol identificar.

He considerat necessària la dedicació d'un capítol sencer a analitzar detingudament la temàtica femenina des d'una perspectiva crítica a conseqüència de la significació ideològica que acaben prenent les representacions de la realitat femenina al Marroc. En aquest capítol analitzaré la presència i l'absència d'aportacions⁶⁵ que fan referència a les dones distingint entre aquelles aportacions que provenen dels homes (que són la gran majoria) i aquelles que provenen de les dones. En trobar-nos davant d'una situació contributiva molt desigual,

⁶⁴ Empro a consciència “la dona” (i no pas les dones) perquè les narratives viatgeres espanyoles acaben referint-se a la dona com un categoria (com una representació discursiva) unitària i força homogènia, ben diferenciable de “la dona” occidental o de l’“home oriental”.

⁶⁵ Les cites dels relats que s'utilitzen mantenen l'ortografia original de les publicacions. Al mateix temps, els destacats que apareixen en les citacions incloses en aquest capítol són de l'autora amb l'objectiu de facilitar-ne la interpretació.

l'estructura de l'anàlisi i del capítol contempla primerament una aproximació temàtica pel cas dels homes i seguidament, una aproximació per autoria per les contribucions de les dones.

9.1 El món femení dels viatgers: aportacions masculines

La primera idea a destacar en relació a les vint-i-sis aportacions analitzades és la invisibilitat general que pren la temàtica femenina dins del conjunt de temes per les narratives. Per molts viatgers, la dona no serà ni un assumpte ni una realitat destacable a incorporar en el relat⁶⁶. Per d'altres, però, serà la base d'una de les línies discursives central i més present en la narració del país visitat⁶⁷. Al mateix temps, la temàtica femenina apareix de forma gradual en la construcció discursiva del gènere femení al Marroc, constituint-se sempre però, com un dels pilars fonamentals utilitzats per fer aflorar l'alteritat. Essent així, la dona més narrada serà la musulmana, consolidant-se com el prototip de "dona oriental". A la vegada, tot i que moltes de les aportacions i de les mirades incloses en els relats pretenguin ser molt fidedignes amb el què veuen (característica típica de la literatura viatgera), en analitzar-les veiem que aflora una particular construcció discursiva fortament condicionada pels esquemes culturals i sexuals del lloc de procedència.

Una de les primeres constatacions que els viatgers ens fan saber és que la dona al Marroc és quelcom inaccessible per a tot home no musulmà. Com a conseqüència directa, la narració del gènere femení apareix tot sovint desvinculat de l'encontre real amb les dones. De fet, generalment és narrada de forma indirecte o fruit d'efímeres descripcions d'allò que es cospa a l'espai públic. Tanmateix, a part de les aportacions de caire descriptiu, les narratives viatgeres també inclouran aportacions més reflexives que fan referència a la condició social de les dones marroquines. D'aquesta manera s'acabarà creant un cos discursiu del gènere femení al Marroc que constituirà el mòbil de justificació de la penetració colonial.

9.1.1 Primeres impressions

Rastrejant la narrativa viatgera escrita per homes s'evidencia que les representacions de la dona oriental al Marroc tenen diferents nivells de significació. Primer de tot, la dona es configura com el gran misteri d'Orient i també com el gran enigma de l'home viatger. Essent així, les primeres aportacions dels viatgers oscil·laran entre les nocions d'un imaginari preconcebut –i molt consolidat– i les instintives reaccions suscitées pels primers encontres o visualitzacions en contrades marroquines. Essent així, ens podem preguntar què és el què presenten els viatgers com allò femení en els primers moments del viatge/narrativa. Per esbrinar-ho, analitzarem les primeres impressions que fan referència a les dones del Marroc. Aquestes tenen una doble connotació: per un cantó parlen d'allò vist i també, d'allò no vist. Vegem-ho.

⁶⁶ Els viatgers Benítez, Mitjana, Zulueta, Otero, Esteve i Tirant hi dediquen poc o res. Amor, Murga, Collell, Jara, Dantín, Cabrera inclouen unes aportacions ínfimes en relació a les dones.

⁶⁷ Els viatgers Gatell, San Martín, Pareja, Boada, Muro, Calvet, Eguilaz, Olmet, Montero, Prats, Juarros, Sánchez Pérez i Escamilla i Martínez Ferrando dedicaran una atenció destacable al món femení del Marroc.

9.1.1.1 Narracions d'allò vist: la paradoxa entre la visibilitat/invisibilitat de la dona a l'espai públic urbà

Les aportacions narratives masculines manifesten primer de tot la invisibilitat de “la dona” al Marroc. Els viatgers “no veuran” dones als espais públics marroquins o no seran capaços d'identificar l'element femení tal i com ho han visualitzat tradicionalment en els seus llocs d'origen. Així, encara que hi hagin dones al carrer, a les places o als mercats, la mirada masculina viatgera emfatitzarà la inexistència de dones. La manifestació escrita d'aquesta inexistència vindrà condicionada per la constatació de les diferències existents en la concepció dels espais públics i privats dels territoris musulmans. Així pels viatgers, les dones seran inexistents (en un primer nivell de reconeixement visual) perquè romanen tancades a casa. Per tant, observem una inicial invisibilitat associada a la reclusió de les dones (musulmanes) i a la dificultat de trobar dones fora de l'espai reproductiu.

Però la invisibilitat que presenten els viatgers va més enllà d'aquesta constatació inicial. La paradoxa aflora realment quan fan persistent la invisibilitat malgrat identifiquin (visualment) dones en els espais públics urbans de les ciutats visitades. En aquest sentit, la visibilitat es torna invisible per la mirada viatgera a conseqüència de la indumentària que porten les dones marroquines, especialment les musulmanes. La diferent vestimenta i l'ús del vel comportarà que els viatgers considerin l'element femení com una “cosa” invisible. A més, quan es reconeix la seva particular visibilitat, les dones quedaran titllades com un manyoc de draps o inclús com a fantasmes, portant a terme un primer nivell de *cosificació* de l'element femení. Tanmateix, les narracions d'allò vist en les primeres impressions inclouran una subtil presència de quelcom “que s'assembla a una dona” als carrers i als mercats dels espais urbans, els quals són els primers enclavaments visitats pels viatgers.

El viatger Amor en arribar a Tànger i desplaçant-se en direcció al seu allotjament de l'àrea “en que se encuentran la mayor parte de los consulados” (Amor, 1959: 26), manifesta que “vi circular muchos moros lujosamente vestidos, y **bastantes moras completamente ocultas bajo su blanco é impenetrable jaique**” (Amor, 1959: 26). Des d'aquesta línia descriptiva, Muro, amb una intencionalitat informativa més clara ens constata que “**mujeres mahometanas en Tánger no se ven ni para un remedio. Vive la mora en eterna clausura, y sólo se ve alguna que otra anciana mendiga por las calles exhibiendo su miseria**” (Muro, 1891: 15). Des de l'inici apareix la paradoxa central en relació a la presència/absència de la dona –especialment la musulmana- a l'espai públic, ja que la seva representació es limita, per la mirada occidental, a una espècie de visibilitat invisible. Des del primer moment que el viatger es troba en el territori marroquí constata l'absència femenina en comparació a l'espai públic d'Occident alhora que reconeix l'efímera presència de quelcom “invisible”; que resulta ser, la imatge d'una “dona” tapada i impenetrable. D'aquesta manera i ja encadenant idees, se'ns enuncia que la dona musulmana resta tancada/clausurada en l'espai reproductiu mentre que la seva puntual aparició a l'espai públic resta invisible als ulls dels occidentals, fruit de la indumentària utilitzada i de l'ús del vel.

Jara, uns anys més tard, observant la comparsa del baixà a la ciutat de Tànger, descriu les dones que presenciaven la desfilada i en distingeix les musulmanes tapades en edat adulta, les esclaves negres i no tapades i, les velles, desmillorades. En aquest sentit, és interessant destacar els criteris de catalogació emprats i la ubicació espacial d'aquestes; no estan al carrer, sinó als terrats. Llegim:

“Multitud de **moras envueltas** en flotantes jaiques que apenas dejaban ver unos ojos muy oscuros y unos brazos muy claros, **acompañadas de esclavas de color** que exhibían buena parte de sus gracias, y **de viejas** sin color no menos ligeras de ropa que las negras, ni

con menos arrugas en la piel que los pliegues en las vestiduras de las blancas, presenciaban el desfile del abigarrado séquito del Bajá desde las azoteas de las casas” (Jara, 1903: 158).

Gaziel, en aquesta mateixa línia ens constata que a Tànger “entre la gentada transitaven **poques dones, tapades totes fins a sota els ulls**, i el trosset del rostre visible era de pell bruna i oliosa; [...] de tant en tant, passaven unes **jueves, grasses** i totes brodades, blanques com un glop de llet” (Gaziel, 1981 [1909]: 102). Per tant, es repeteix la idea que en els espais públics no és freqüent trobar-hi dones alhora que l'element femení com a tal, queda diferenciat entre musulmanes -sempre tapades- i jueves -ben abillades-. En relació a aquestes aportacions més descriptives fruit d'unes primeres impressions, Eguilaz, en trobar-se a la plaça Espanya de Tetuan, ens torna a recordar el contingut de les anteriors aportacions. Explica que:

“Se ven moros con turbantes y ricas vestiduras por todas partes, otros con trapajos rodeados á la cabeza, muy andrajosos, **mujeres envueltas en alquiceles que solamente asoman los ojos, otras descubiertas con grandes sombreros de palma, algunas negras como el ébano y al descubierto sus carnes**” (Eguilaz, 1912: 73).

Més endavant en el temps, les informacions es veuen enriquides de més detalls. Així, per exemple, Juarros ens informa de forma coincident amb Eguilaz que, “**la casi totalidad de las moras tetuanís tapa cuidadosamente sus facciones**, dejando sólo al descubierto los ojos, con lo cual no hay modo de averiguar si son jóvenes o viejas, bellas o feas” (Juarros, 1922: 9). Per Juarros, la presència intermediària del vel fa augmentar la impenetrabilitat de la dona musulmana de forma proporcional a la curiositat del viatger. En aquest sentit, també ens informa que “**únicamente algunas rifeñas, familia de los Regulares, las esclavas y las viejas del campo, que llegan, cargadas como bestias, al bullicio de los Zocos, muestran la cara desnuda**” (Juarros, 1922: 9). Davant d'aquesta constatació i diferenciació entre dones –tapades i no-, acaba discernint que,

“La mayoría cumple severa, escrupulosamente, el deber religioso de ocultar el rostro. Y en el misterio de las angosturas del barrio moro, nada más que por los ojos es dable juzgar de los encantos y de la psicología de las moras. Pero aun así, **¡qué inquietantes poemas recitan sus miradas, en la estrechez inverosímil de los callejones!**” (Juarros, 1922: 9).

Juarros, que ja relaciona l'ús del vel amb la confessió religiosa i, la dona musulmana amb el seu espai autòcton -la medina-, atorga significació i exotisme a allò únic que el viatger pot divisar de la dona: la seva mirada. Així, pel viatger, el fet d'ubicar-se en un espai de translació que s'acompanya de l'alteritat de la dona musulmana li genera un sentiment d'evasió romàntica. Des d'una perspectiva més aproximativa, menys descriptiva i insubstancial, i ja amb un cert interès per aproximar-se a la realitat femenina del Marroc, el militar Sánchez Pérez inclou una aportació més conciliadora, fins i tot més quotidiana i propera, especialment pel públic lector. Llegim:

“Ante nosotros han pasado **dos moras envueltas en amplios jaiques blancos**, andando con cierto desenfado y mostrando, no con esplendidez, pero sí con algo más de caridad que las demás, **unos ojos muy expresivos**. Al pasar **nos ha parecido advertir que sonreían**, y vimos que se decían algo confidencial. He ahí las **muestras indudables de que las dos recorren el zoco para lo mismo que pasean por las calles del centro de Madrid esas chicas de los labios pintados y las cejas artificialmente finas**, que fuman egipcios y leen Belda y a Retana” (Sánchez Pérez, 1925: 19-20).

Destacant com Juarros l'expressivitat de la mirada de la dona musulmana i acceptant l'aparent diferència visual d'aquesta, l'autor acaba igualant el tarannà de la dona de Tetuan a la de Madrid, estratègia ideològica estretament vinculable amb el fet que Tetuan esdevingués l'any 1912, la capital del Protectorat espanyol del Marroc.

Altres aportacions que fan referència a les primeres impressions de l'encontre amb la dona marroquina incorporen i fan aflorar el desencís aparegut entre el decalatge d'allò prèviament imaginat i allò realment vist. Així, per exemple, Montero, evocant el fet que “**vamos a penetrar en un edén**, donde moran esas huríes que colocó Mahoma en su paraíso, nos disponemos a pisar los umbrales de las regiones ocultas donde viven los musulmanes” (Montero: 1913: 57), en trobar-se físicament allí i en no coincidir allò vist amb allò esperat, traça una primera classificació femenina deixant-nos constància que,

“**Por eso el desencanto es tan grande, en un principio, cuando vemos atravesar las calles y las plazas de las ciudades a tipos bien poco agradables, negros totalmente, sin fuego en sus ojos, sin belleza en sus facciones, sin gallardía en su talle; y éstas son las mujeres que se ven a diario** en Tetuán, las que yo ví tantas veces; ellas constituyen por decirlo así, una de las dos clases, en que podemos dividir las mujeres de Marruecos; **la clase desventurada de las esclavas**. Véanse éstas todos los días **descubiertas**; son generalmente **negras**; proceden casi todas del Sudán [...]. Estas esclavas andan mucho por las calles, hacen todos los oficios domésticos y sirven escrupulosamente a sus señoras, a las cuales acompañan cuando éstas salen de casa, yendo un paso o dos a retaguardia” (Montero: 1913: 58).

Les primeres impressions de Montero, que no coincideixen amb les seves expectatives creades, li genera de forma automàtica una sensació de desencant. La reacció instintiva a aquest sentiment l'estimula a “categoritzar” les dones marroquines amb l'esperança de poder classificar en algun moment o altre aquelles dones existents en el seu imaginari. Amb tot, les primeres en ser presentades seran les últimes de la jerarquia femenina al Marroc: seran les esclaves negres, que segons l'autor, són les més desventurades. A part d'aquestes, Montero afegeix que,

“A la segunda clase, pertenecen las **mujeres legítimas**, las señoras, las cuales **son todas blancas**; éstas, cuando salen, **van envueltas** con su jaique, blanco generalmente, más o menos elegante, según la clase social a que pertenezcan y la riqueza de su esposo [...]. **Es muy difícil verlas descubiertas** y sin el jaique, por prohibirlas su religión dejarse ver por hombre alguno que no sea su esposo; hasta las niñas de ocho o diez años se cubren, si no tienen pañuelo, con sus manos” (Montero: 1913: 57-59).

D'aquesta manera, pel viatger, la dona al Marroc es presenta a través de tres dicotomies: dones negres i dones blanques; dones destapades i dones tapades; dones visibles al carrer i dones invisibles a l'espai públic. També Martínez Ferrando, trobant-se a Fès ens comenta que “el ir y venir de las gentes, es pintoresco e interesante; **nos cruzamos con moras tapadas que nos miran con curiosidad**, y moros de todas cataduras, que pasan indiferentes” (Martínez Ferrando, 1929: 62). El viatger, ara ja com a protagonista de l'encontre, del viatge i del relat, ens transmet que són elles qui el miren encuriosides, i no pas ell. A més, també ens fa saber que “se nota un gran movimiento de gente que sale y entra, pero todo es población masculina; **las mujeres no salen de noche**” (Martínez Ferrando, 1929: 77). Davant d'aquestes constatacions, Martínez Ferrando, encara divagant pels carrers de la ciutat colonial de Fès, ens comenta en to reflexiu:

“**¿Por qué irán tan cubiertas estas mujeres si nadie las desea, las mira?** Los europeos parecen ignorar su paso. No sabemos si mora o judía, nos llama la atención una mujer con la cara llena de tatuajes y un vestido de color amarillo canario; a la cabeza lleva un viejo pañuelo de seda. Adivinar la edad, aunque es muy vieja, sería difícil, **y más difícil aún saber qué es lo que piensa, parada en la acera, recibiendo impasible los golpes de los transeúntes que van de prisa. Es un fantasma echado por las edades, ya remotas, en la calle nueva; un fantasma invisible**” (Martínez Ferrando, 1929: 26).

A través d'aquesta mostra d'amplitud de mires, que reconeix que la dona oriental també és curiosa i pot pensar, es fa una doble interrogació on Occident es projecta a Orient i on suposadament Orient pot interrogar-se Occident.

Retornant a un to més descriptiu, Esteve, des de Marràqueix recalca en les diferències regionals existents al Marroc. Considera que:

“A les altres ciutats **vèiem les joves amb la cara destapada i les dones deixant veure mig rostre**, amb els ulls pintats, atraients. **A Marrakesch totes anaven enterament cobertes amb el vel portant sengles forats per als ulls**, i de vegades ni això. Poquíssimes eren les que mostraven una mínima part del rostre” (Esteve, 1996 [1932]: 244).

Davant aquesta situació, pel viatger Gatell la visibilitat de la dona musulmana fora de l'esfera reproductiva,

“Es una cosa bastante **desagradable** ver en las ciudades a las mujeres marroquíes envueltas por completo desde la cabeza a los pies en grandes mantos, con la cara enteramente tapada: **parecen fantasmas ambulantes**. Pero si una mujer marchará aquí con el aire de una andaluza o la coquetería de una parisina, se la tomaría por una loca” (Gatell, 1949 [1879]: 75).

El grau d'invisibilitat de la dona musulmana a la ciutat –que detecta la mirada viatgera– porta a que també Boada les titlli de fantasmes: “la mujer marroquí, **envuelta siempre en blancas telas, cruzando como fantasma por las calles de las ciudades**” (Boada, 1999 [1895]: 172). En aquest sentit, també disposem de la imatge visual “prototip” que representa l'enunciat imaginari creat vers la dona musulmana vista al carrer [vegeu imatge 1]. Veiem, per tant, com la imatge pretén corroborar i il·lustrar la veracitat de la paradoxa creada entre la visibilitat/invisibilitat de la dona en els espais públics urbans.



Imatge 1. Fotografia inclosa en el relat de Prats (1915)

Prats, detalla la mateixa idea (per a la dona benestant), adjectivant-la diferent i complementant-la amb la descripció d'allò més visible, la seva indumentària. Així, ens fa saber que,

“Las mujeres visten casi de idéntica manera que los hombres, [...] con la diferencia de que mientras para el varón es el jaique una prenda de adorno, para la hembra viene a ser un sobretodo con el que se **arrebujan de pies a cabeza, con el fin de esquivar las miradas de los hombres**, según les prescribe la ley. Tan extraña es su figura en esta actitud, que, en vez de mujeres, **parecen grandes tinajas semovientes, sólo que invertidas**. Esto por lo que respecta a la aristocracia... las de la plebe, esas que se ven circular a todas horas por las calles, **visten casi como las gitanas** de nuestra península, siendo por tanto, excusada su descripción” (Prats, 1915: 165).

D'aquesta manera “*Mujeres moras en traje de calle*”, fotografia inclosa en el relat de Prats [vegeu imatge 1] pretén il·lustrar de forma clara el discurs textual que se'ns vol transmetre destacant visualment la veracitat apuntada per la narrativa (Rose, 1993; Schwartz, 1996).

En relació a les primeres impressions que fan referència a la visibilitat de les dones marroquines a l'espai públic, moltes aportacions ens deixen constància de la presència de l'element femení als mercats de les ciutats, principalment com a venedores (constatació observable al llarg de tot el període d'anàlisi). Així, ja Amor ens enuncia que a Tànger, “al pasar vi muchas tiendas y en el suelo gran número de puestos de frutas, pescados y pan; este artículo vendido exclusivamente por **moras blancas ó cobrizas y con las caras casi descubiertas**” (Amor, 1959: 26). Aquesta mateixa imatge es transforma pel viatger Collell en quelcom molt més quotidià i familiar. Aquest, ens explica que “arregladas al zoco de Tánger hi havia, com les nostres pageses a la plaça de Vich, moltes dones a vendre ous i aviram” (Collell, 1921: 13). Per Jara, l'escena es concreta en que a Tànger “hay vendedores y vendedoras envueltos todos en no muy limpias chilabas y protegidas ellas por sombreros de paja de cónica copa y descomunales alas” (Jara, 1903: 162). D'aquesta manera, se'ns perfila la construcció de la imatge de les dones marroquines venent als mercats; dones però, que són diferents a les presentades anteriorment. Amor detalla que a diferència de les altres, aquestes van destapades; Collell, que semblen les pageses de la seva ciutat natal i, Jara hi afegeix el component de brutícia i la informació que es tracta de dones de les àrees rurals de les rodalies de Tànger.

El panorama femení dels mercats s'acompanya d'aportacions que n'enriqueixen el seu paisatge. Jara per exemple, descrivint l'escena, en diferència les joves de les adultes:

“Unas **moritas**, con quienes por su **extremada juventud** aún no rezaban los preceptos de Mahoma, **libres de jaique**, iban y venían de una parte á otra, sustentando hábilmente grandes ollas de leche sobre sus morenas cabezas de **correctísimas facciones** ó apoyándolas en las incipientes caderas [...]. **Otras, menos viejas que envejecidas, acurrucadas en el suelo, también mostraban sin empacho sus caras secas y marchitas como los montones de leña con que traficaban**” (Jara, 1903: 164).

Cabrera, per la seva banda, quan passeja pel mercat de Tetuan ens fa saber que les pageses que venen també porten vel:

“Los zocos de la leche y del azahar parecióronnos los más interesantes, por estar ambos a **cargo de mujeres que vienen de las afueras de la ciudad, vestidas de blanco, con el rostro velado hasta el nivel de los ojos** y con enormes sombreros de paja que adornan cintas y borlas rojas o azules. Sentadas en dos filas, con su mercancía delante, **ofrécenla al transeúnte con voz plañidera que la tela que oculta su boca apaga a medias**” (Cabrera, 1924: 26).

Fins i tot Montero, per la mateixa ciutat incorpora un paisatge social femení més ampli:

“La mora de la kábila, mal trajeada, cubriendo a media su rostro con un feo pañuelo y vestida de jaique ya muy sucio, llevando en una especie de alforja a la espalda, su niño pequeñito, que asoma apenas su cabeza, cubierta con la capucha de su pequeña chilaba; la señora aristocrática, con su finísimo jaique blanco como la leche, sus medias de seda de color...; ni falta el tipo judío explorando con avidez todos los frutos y comprándolos a precios reducidos, **ni mujeres hebreas**” (Montero, 1913: 96).

Al mateix temps, Sánchez Pérez complementa la informació [vegeu imatge 2] amb que,

“Vemos a las moras de campo, que esta mañana con el alba salieron de los poblados cercanos (Samsa, Busemelal, Malalien, Kalalien, mental...) para vender en el zoco hortalizas o frutas. **Bajo los inmensos sombreros de palma, sólo se vé la mancha blanca del jaique, y allí, inmóviles, tapadas, permanecen dos horas, tres horas, esperando pacientemente...** alguna vez riñen con algún comprador hebreo, y entonces se exaltan, chillan, suenan las imprecaciones agudas y destempladas” (Sánchez Pérez, 1925: 17-18).

Escamilla, amb el seu to encisat també comenta que “las moras campesinas, tocadas con los amplios sombreros de paja, **cubiertas hasta los ojos brujos, misteriosos y escrutadores, y llevando sobre sus espaldas los frutos de la Naturaleza o los de sus entrañas maternas,** se nos cruzaban a cada instante (Escamilla, 1927: 21). Veiem, doncs, l'associació visual entre la imatge de la dona rural venedora i l'ús de barret de batre. En aquest sentit, seran molts viatgers els qui ho destacaran per ser un element d'evident visibilitat. Escamilla, fins i tot ho arriba a emfatitzar en el peu d'una fotografia inclosa en el seu relat [vegeu imatge 2].



FIG. 19

Tetuán. Zoco del Azahar (Véñse las campesinas con sus sombreros enormes)

Imatge 2. Fotografia inclosa en el relat d'Escamilla (1927)

Finalment, davant la pluralitat de mirades i de dones descrites en el lloc de bescanvis de la ciutat, Sánchez Pérez, significativament, també hi observa i en destaca l'element propi. Llegim:

“En el zoco, **lleno de gentes musulmanas, han entrado dos mujeres españolas.** [...] Mi amigo el viejo Mohamed, las contempla como extasiado; las moras tapadas se vuelven con curiosidad al verlas pasar; y **yo me enorgullezco como compatriota de aquellas dos mujeres,** señora una y menestrala otra. **Las dos representan a las mujeres de mi raza;** las dos bellas; las dos tienen cara de buenas. **Son las únicas que llevan en el zoco la cara descubiertas**” (Sánchez Pérez, 1925: 20-21).

9.1.1.2 Divagacions d'allò no vist: l'aparició de l'entelèquia femenina

Si bé les primeres impressions que fan referència a la dona són fruit de fortuïts encontres en l'espai públic –urbà- on el viatger simplement deixa constància d'allò vist, moltes altres aportacions incloses en els relats deixaran constància, en canvi, d'allò no vist. De fet, cal destacar la importància que pot arribar a tenir la presència narrativa d'allò “no vist” en referència a la construcció de la imatge de la dona al Marroc feta pels homes (Kabbani, 1989; Mernissi, 2006). D'aquesta manera, la inclusió de referències –considerades per ells verídiques- de tot allò que fa referència a l'univers femení que mai ha estat vist, provoca l'aparició de l'entelèquia femenina associada a la “dona oriental”. Així, per un cantó aquest tipus d'aportacions alimentaran l'imaginari d'allò que se suposa sabut, conegut, intuït o somniat, recollint la “patologia de la mirada orientalista” dels homes europeus (Sardar, 2004). En realitat però, aquestes aportacions crearan una imatge altament sofisticada de “la dona oriental” que només existirà en la ment dels viatgers i que s'allunyarà i molt de tota realitat objectiva que pugui fer referència a les dones del Marroc.

La inaccessibilitat que tenen els homes viatgers per apropar-se a la realitat femenina del Marroc comporta que el món de les dones es converteixi en un gran misteri però també en un capritxós enigma. Com ja s'ha insinuat, el desconeixement fruit de la prohibició de l'encontre genera que la ment de l'home recreï un imaginari que s'alimenta dels seus somnis però també de les seves frustracions com a home (Alloula, 1986; Kabbani, 1989). D'aquesta manera, molts dels relats escrits per homes inclouen referències explícites a aquells espais i aquella femineïtat exclusiva dels magnànims del Marroc. L'harem i el seu seguici de dones misterioses, inaccessibles als viatgers, generaran sucoses i estereotipades aportacions literàries.

En aquest sentit, Gatell, per exemple, en referència a la distribució espacial del campament del Soldà [vegeu imatge 3] –fora del palau però que reproduceix i manté la mateixa segregació espacial-, informa que:

“La tienda del sultán, situada al medio del campo grande, está rodeada de otras tres para los **eunucos, las mujeres y el servicio.** [...] **Nadie puede entrar** en este recinto, a excepción de los eunucos y las mujeres, blancas o negras” (Gatell [1879], 1949: 29).

Per demostrar-ho, Gatell inclou un dibuix [vegeu imatge 3] on il·lustra aquesta segregació espacial tan ben assentada en la societat musulmana i que aïlla i fa inaccessible l'entorn femení a qualsevol home que no sigui el propi Soldà. Així, les dones que Gatell ens fa aparèixer d'esquitllada queden sotmeses en un primer moment a la figura del soldà, la qual posseeix el màxim poder, respecte, “essència masculina” i autoritat. L'aparició dels eunucs (homes castrats) i la reducció de les dones a l'espai privat del sultà i prohibit als demés crea una imatge vague i impenetrable que provoca un descàrdit en l'espai i en l'essència del gènere femení. Aquesta idea, a la vegada, es reforça amb:

“En cuanto a las mujeres que el Sultán tiene consigo, eso es un **secreto casi impenetrable.** ¡Desgraciados de los curiosos! [...] **yo he intentado levantar en parte el**

velo sirviéndome de algunos judíos que han penetrado en el interior del palacio para negocios de *toilette*. Hay aquí las cuatro legítimas ante la ley y algunas concubinas, criadas y negras” (Gatell, 1949 [1879]: 47).



Imatge 3. Dibuix inclòs en el relat de Gatell (1879)

Així, s'emfatitza la idea que les dones són inaccessibles i quasi un tema tabú. A més, el viatger deixa constància de la voluntat personal per informar-nos-en per diferents canals tot intentant desmantellar part del misteri. Aquesta actitud, que molts viatgers repetiran fins a la societat, esdevé molt característica de l'home viatger il·lustrat (Almarcegui, 2007). Aquest, gràcies al desplaçament i a l'experiència privilegiada de trobar-se *in situ*, considera d'obligació aportar als compatriotes noves informacions i detalls valuosos fins aleshores desconeguts, amb la intenció de donar a conèixer a Europa, la més acurada i "objectiva" visió de la realitat oriental.

L'explorador Benítez quan es troba a Marràqueix també es detura a parlar sobre la curiositat i l'interès quasi morbós que genera el palau del Soldà, especialment l'harem. Adverteix:

“Como ya he dicho antes, **las habitaciones del Sultán no son accesibles á los europeos; pero como viajeros y curiosos, y con deseos de conocer**, ó al menos, de saber lo que contienen esos **palacios semi-encantados**, hicimos diligencias por encontrar á alguno que nos diera noticias fidedignas de ellos” (Benítez, 1899: 30).

Afegint que,

“El palacio del Sultán se divide en el departamento llamado **Harém** –vedado-, **donde habita el Emperador con sus mujeres legítimas, sus concubinas negras, las mujeres repudiadas que han tenido hijos, y las doncellas que esperan el honor de ocupar la atención de S.M**” (Benítez, 1899: 30).

Prossegueix amb:

“En otra división de este departamento, están las mujeres repudiadas que no han tenido hijos, y que no tienen más esperanza que, la de que su amo las coloque con algunos de sus bajáes ó potentados del Imperio” (Benítez, 1899: 30).

El serrall, doncs, és presentat com l'espai restringit “semientantat” on el soldà té les seves “misterioses” dones. Al mateix temps, insisteix en que:

“En el departamento llamado Harém en el que **ningún hombre puede entrar**, hay siempre de 600 á 700 mujeres, las cuales están á las órdenes de un Gobernador femenino llamado Arifa; ésta es la que dirige todas las contiendas que se suscitan entre ellas [...]. La Arifa, como jefe absoluto de aquel recinto, es la encargada de presentar al Sultán las mujeres que él desea llevar á su tálamo” (Benítez, 1899: 30).

Pels homes occidentals l'existència de l'harem i el fet que algú el posseeixi, són idees que fascinen. En aquest sentit i durant tot el període d'anàlisi, aniran reapareixent aportacions evocatives del què podria ser l'entorn femení de la persona amb més poder del Marroc. En aquest sentit Eguilaz, referint-se a Fès, inclou que:

“En la gran ciudad del Imperio está **el harém, del que tanto se ocupan cuantas personas hablan de Marruecos**. En el que el Sultán Muley Ismael tuvo ocho mil concubinas; Iusef-ben Zeiri, mil; Muley-Mohamed, ciento sesenta y nueve; Muley Hasssan, redujo mucho el número; Abd-el-Azis, treinta y siete, con solo cuatro mujeres que marca la ley” (Eguilaz, 1912: 153).

De nou constatem la necessitat de deixar constància “rigorosa” d'allò que teòricament existeix però que és vedat a la mirada viatgera occidental. Essent així s'emfatitza la importància numèrica, arribant inclús a exagerar-la. L'harem es converteix, per tant, en una qüestió de referència obligada i en un espai excèntric (Bellman, 1992; Lewis, 2004). Per alguns, és també el “**lugar de pecado**” (Eguilaz, 1912: 153). Malgrat tot, quan ja s'ha presentat l'espai, alguns viatgers es dediquen a descriure el què suposadament fan les dones allí dins. Llegim així, que:

“**Las mujeres del harem estudian constantemente nuevos atractivos y la manera de aparecer bellas**, perfumando sus dientes con el *es suac*, agrandando sus ojos con col, pintándose las cejas, frotándose las uñas con el *benna* y aromatizando sus vestiduras con aguas de jazmines, de azahar y rosas” (Eguilaz, 1912: 153-154).

Però els viatgers no només es refereixen a l'entorn femení restringit i sagrat del magnànim del Marroc i del seu mític i orientaltitzat serrall. Aquests també deixen constància d'aquest patró de comportament i distribució espacial en els altres estrats socials marroquins. Pareja, per exemple, ens raconta que,

“Bilab tenía fama de rico, y al hablar de esto, noté por primera vez que cuando un árabe enumera lo que posee primeramente nombra los caballos, después las armas, luego las reses lanares ó vacunas, á continuación los terrenos **y por último las mujeres**” (Pareja, 1908: 89).

D'aquesta manera, a través de l'enumeració de les preferències de l'home musulmà se'ns explica que les dones són una mercaderia més de propietat masculina. En una altra ocasió, Pareja torna a posar en evidència la invisibilitat de la dona musulmana, almenys per l'home occidental. Visitant el taller d'un conegut del Mjamet a Casablanca ens fa saber que,

“Mjamet tenía en Casablanca un amigo que se dedicaba á guarnicionero, y me llevó a visitar su taller donde ví preciosas obras de talabartería bordadas en seda, plata y oro. [...] El buen oficial me lo enseñó todo; **no me permitió, sin embargo, ver hacer los bordados en seda, plata y oro, porque esta labor la hacían sus tres mujeres y no hay europeo que haya podido ver á la mujer enclaustrada, digan lo que quieran los escritores que alardean de haberlo conseguido**” (Pareja, 1908: 77-78).

Eguilaz, uns anys més tard, recalca en la mateixa idea quan s'ofereix a ajudar a Dahaman a cuinar un pollastre per dinar:

“Pero Dahaman no permitió que le ayudáramos, porque donde tenía que guisarla era en el lugar destinado á la *mujeras*, como él decía, y, **sabido es que los moros no permiten entre ningún hombre donde ellas se encuentran**” (Eguilaz, 1912: 56).

Zulueta, per la seva banda, quan ens parla d'Eusebi Andreu, natural de Blanes i afincat prop de Melilla, explica les estratègies d'aquest per introduir-se a la societat local de la zona comentant que “el **talismán** con que se valía se reducía a una buena provisión de **bombones y chokolatinas**, que **regalaba para la casa, es decir, para las mujeres, que no se debe hablar a los moros, y para los niños**” (Zulueta, 1916: 45). Ens apareix, per tant, la dona sota l'eufemisme de la casa degut a que els homes estrangers no han de parlar de les dones davant dels locals. Idea que apareix més explicada i justificada en les narratives dels viatgers precessors.

D'aquesta manera, de la mera constatació d'allò no vist passem a tenir aportacions on aflora un ampli imaginari fruit d'aquesta aparent invisibilitat, obrint pas al territori de la imaginació més purament orientalista. Essent així, quan Eguilaz es troba passejant pels carrers de Tetuan, ens narra que,

“En una de éstas vimos entrar a un moro de arrogante figura, tipo fino y simpático, con barba canosa recortada, su ropaje de nítida blancura, **llevando detrás dos soberbias y hermosas mujeres**, ricamente ataviadas con valiosos collares y brazaletes que pude ver al descubrirse un momento la cara que llevaban oculta hasta por encima de la nariz, **dejando entrever dos lindos ojos que prometían un mundo de venturas**” (Eguilaz, 1912: 64).

Davant d'aquesta escena, ambdós viatgers es transposen a la pell de l'home musulmà – benestant- tenint la següent conversa:

“-Eguilaz, he aquí **un par de moras que van á proporcionar á su señor las delicias que Alá promete en el Paraíso** á los fieles que observan puntualmente las reglas que prescribe el Korán.

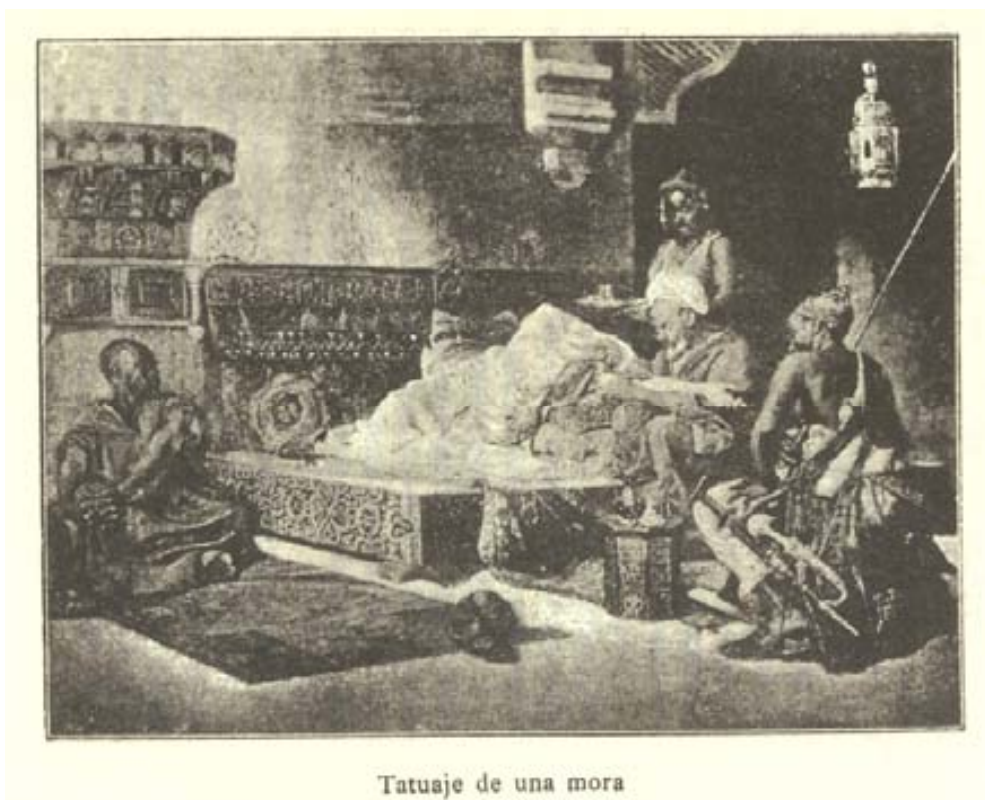
Y le contesté sin dejar de contemplar al feliz moro y á sus hermosas mujeres:

-**La felicidad no la va á encontrar en el Paraíso, sino en algún serrallo que tendrá dentro de este delicioso jardín. Crea usted que al ver esta escena, el pensamiento no deja de decirme: Hazte moro, aunque no sea más que una temporada.**

Entró aquel afortunado hijo del Profeta con sus dos amigas en la huerta cerrando la puerta con llave, y nosotros nos alejamos” (Eguilaz, 1912: 65).

Encara que sigui per uns instants, l'home viatger i occidental -pel sol fet de posseir un harem i poder gaudir de totes aquelles delícies suposadament allí ubicades- desitja transformar-se en home oriental. Tant arriba a seduir la dona oriental amb tots aquells valors per Occident afegits [vegeu imatge 4], contraposats a la moral repressora i puritana europea de l'època, que fins i tot alguns un cop al Marroc, l'Orient espanyol domèstic, somnien amb un més enllà encara més exòtic: un regne desconegut, un harem imaginat, habitat per les més sensuals hurís. Llegim:

“Y he soñado lo que quisiese fuese realidad [...] fui transportado a un **reino desconocido** donde, en muros de nácar, se abrió la puerta de zafiros. [...] entré pusilánime, trémulo, y un coro de vaporosas figuras me rodeó, haciéndome mil zalemas. La luz era suavísima, el perfume intenso. [...] las figuras se descñeron sus vestes sutiles, quitáronse las tafetas que encubrían sus caras y ante mis ojos atónitos **aparecieron una mujeres más hermosas que las tan decantadas beldades de Cireasia...**” (Escamilla, 1927: 57-58).



Imatge 4. Gravats inclòs en el relat de Boada (1895).

Des d'aquesta perspectiva més divagadora, el viatger Boada inclou en el seu relat la imatge que pretén il·lustrar com tatuen a una dona del serrall [vegeu imatge 4]. El gravat, del més pur estil orientalista, defuig de tota realitat i evoca clarament l'imaginari heretat de les pintures dels grans pintors de l'època i que tant d'èxit tingueren entre la població masculina europea (Mernissi, 2006). En aquest sentit, cal emfatitzar la semblança del gravat amb un dels quadres més evocats del pintor Marià Fortuny anomenat *La odalisca*.

Per últim, la literatura viatgera també fa aflorar els esquemes morals del lloc d'origen a través de l'efecte pernicios del mirall de l'alteritat. En aquest sentit, s'arriba fins i tot a condemnar explícitament algunes de les particularitats més ben assentades de l'altre cultura. Pareja, per exemple, a través d'una conversa amb el fill d'un baixà porta a debatre la desvinculació existent entre mare i fills en les societats musulmanes. Llegim:

“Hacia un momento que estábamos en silencio, cuando **oí una sonora carcajada**, cuyo argentino timbre me hizo sospechar que procedía de una mujer. Pregunté a mi nuevo amigo y me contestó:

-Sí; **son las mujeres de mi padre, que están allí y probablemente nos estarán mirando á hurtadillas.**

-¿Cuántas tiene?

-No lo sé

-¿Es joven tu madre?

-No lo sé

-¿cómo que no lo sabes? ¿pues no has de conocerla, si te ha dado á luz?

-**Eres muy curioso y no puedes saberlo todo; pero te repito que no la conozco. A los ocho años se nos saca del harem y ya no volvemos á entrar en nuestra vida; ¡figurate si á la edad que tengo sabré ya como es mi madre!**

-**Pero ¡eso es horrible! Si á mí me prohibiera ver á la mía...**

-¡Ah! Vosotros pensáis de otra manera. Haber nacido de este ó del otro vientre, ¿qué más da?

-**Iba a contestar duramente á esta blasfemia**, cuando apareció el bajá y nos hizo señales de que le siguiéramos” (Pareja, 1908: 38-40).

Aquest fragment de la conversa amb el fill d'un representant polític ens apropa novament a l'ambient del serrall. En aquesta ocasió, el viatger, aportant un to veraç recorda la invisibilitat de les dones a més de considerar-les desdenyoses i només com una màquina reproductiva, condemnant-ne la concepció local de la maternitat.

9.1.2 La construcció discursiva del gènere femení al Marroc

Des d'una vessant ideològica, les aportacions viatgeres de temàtica femenina mostren una elevada sofisticació a l'hora de fer aflorar l'alteritat sociocultural. Es construeix un discurs sobre el gènere femení al Marroc amb unes finalitats colonialistes evidents, recurrent de forma quasi obsessiva, a les característiques de la seva “condició social”. Els trets més destacables que ells detecten i divulguen configuren un conjunt de *minidiscursos* que tenen l'objectiu de motivar i justificar la intervenció colonial espanyola al Marroc. En aquest sentit, és útil tenir present que malgrat la dona ho hagi estat el tema més tractat per les narratives viatgeres, existeix una obra de referència sobre aquesta temàtica publicada l'any 1886 i que aborda de forma única i conjunta la situació de la dona al Marroc. El llibre *La mujer marroquí*⁶⁸ de Felipe Ovilo Canales⁶⁹ (1886) recull l'ideari que molts dels viatgers empraran en tractar obertament de la situació de la dona al Marroc (tot i que molts no en faran referència).

La concordança existent entre els postulats que recull aquest llibre i la gran majoria de les aportacions viatgeres ens demostra que la creació de les representacions femenines del Marroc havien de construir-se com a imatges que fessin legítima la seva possessió territorial (Marín, 2002). En aquest sentit, moltes de les aportacions es poden qualificar d'utilitàries ja que la finalitat principal d'aquests escrits era la construcció d'un corpus de coneixement sobre un territori destinat a la subjugació (Marín, 1996). Ovilo, sentència:

“Marruecos, como todos los pueblos mahometanos, tiene en su organización religiosa y política, tan en pugna con la civilización y el progreso moderno, su mayor enemigo: **basta dirigir una ojeada sobre el estado social de la mujer en esos países, para**

⁶⁸ Vegeu: Ovilo y Canales, Felipe (1886). *La mujer marroquí. Estudio social*. Madrid: Imprenta de Manuel G. Hernández.

⁶⁹ Felipe Ovilo Canales va ser metge militar de la Legación Española de Tànger a l'últim terç del segle XIX.

comprender una de las causas primordiales del lamentable atraso en que se encuentran” (Ovilo, 1886: 9).

“En el imperio de Marruecos, el más fanático y atrasado de todos, el hombre constituye en ellos la unidad social, y la mujer, relegada al rincón más escondido del hogar, es considerada como un objeto de lujo, un instrumento de placer ó un motor de trabajo, y, cuando más, como un elemento indispensable para la conservación de la especie” (Ovilo, 1886: 10).

Així, les línies bàsiques discursives recalquen en la desventurada situació de les dones i en la seva opressió motivada fonamentalment per la legislació islàmica i també per la relaxació moral d'aquesta societat. Tanmateix, malgrat que la construcció discursiva de la dona al Marroc és contundent i estable al llarg de tot el període d'anàlisi, al final de l'etapa d'investigació apareixen veus documentades que aborden la temàtica des d'altres prismes.

A continuació s'analitza la construcció reflexiva sobre la dona marroquina prestant atenció als esquemes de l'home/cultura occidental. En aquest sentit, es va més enllà de les valoracions que es fan dels aspectes físics i de tot allò més superficial i s'identifiquen els estaments que configuren el particular discurs de gènere que s'instaura per el cas de la dona marroquina. Essent així, cal dir primer de tot que els homes tindran un paper actiu sigui per descriure i observar o sigui per oprimir i les dones sempre el passiu. Vegem-ne alguns exemples.

9.1.2.1 És Orient i són els seus homes els que infravaloren i esclavitzen el gènere femení

La primera premissa discursiva que manifesten els viatgers és que Orient *infravalora* les seves dones i que els homes d'allí sistemàticament les *esclavitzen*. En traçar aquestes generalitzacions els viatgers deixen constància explícita que aquesta realitat és clarament oposada a la que existeix en el seu territori i societat d'origen. Per tant, aflora un tarannà de superioritat clar on els homes viatgers occidentals es configuren com l'exemple i el canal a través del qual la dona pot ser valorada i alliberada de l'estat d'esclavitud en la qual es troba.

Antonio de San Martín, per exemple, d'un previ reconeixement afalagador de les qualitats físiques de les dones musulmanes, passa directament i sense cap preàmbul previ a titllar-les totes d'esclaves. Llegim:

“Las moras por lo general son muy **hermosas y agraciadas**. Sus **ojos**, sobre todo, tienen una expresión suicísima y un brillo irresistible. **Dulces, sensibles y apasionadas, viven en la mayor esclavitud**” (San Martín, 1870: 261).

Prossegueix la construcció del seu discurs afegint al concepte d'esclavitud -que suposa manca de llibertat, submissió a un poder dominador, etc.- el de la infravaloració del gènere femení a Orient fruit de l'actitud tirana de l'home musulmà. Afirmar que,

“La mujer en Barbería, ya lo hemos dicho: no es la hermosa compañera del hombre. **Los moros son unos completos tiranos para aquellas pobres mujeres**. ¡Pobres mujeres de Barbería! **Por más que son bellas y sensibles, tienen mucha menos significación que un buen caballo, ó que una arma de buen temple**” (San Martín, 1870: 261).

Davant d'aquesta consideració on l'home oriental és qui esclavitzava i infravalora el sexe oposat, San Martín detalla també que a l'entorn femení musulmà no existeixen diferències aparents entre les dones legítimes i les esclaves, i que totes, igualades a condició de dones recloses, tenen simplement un paper ínfim a les llars on viuen. Així, comenta que “sabia

también que **existe muy poca diferencia entre sus mujeres propias y sus esclavas**, y que ni unas ni otras intervienen más que en los asuntos domésticos de escasa importancia” (San Martín, 1870: 44). D'aquesta manera, veiem que a través de la mirada del viatger, la representació de la dona oriental quedarà caracteritzada per ser una imatge passiva vinculada al paper actiu atorgat a l'home oriental. Al mateix temps, també apareix tàcitament un vincle entre el narrador, allò que narra i la versemblança, establint-se la relació d'allò que es narra és veritat i on el viatger es perfila com a heroi.

Si bé la construcció discursiva de la dona musulmana per part de la mirada viatgera masculina passa per una generalització que les esclavitza a totes, que les considera que viuen empresonades en l'espai domèstic i que són infravalorades per Orient en general i més concretament per l'entorn masculí, veiem com puntualment els viatgers atribueixen trets a la dona “oriental” que afegiran nous components ideològics al discurs de gènere femení del Marroc. Llegim:

“Tampoco ignoraba que las moras, **criaturas ardientes y apasionadas en extremo, tienen en mucho aprecio á los cristianos**, pues saben que no nos es permitido amar más que una sola mujer á la vez, y que esta bella mitad del género humano es respetada, adorada y objeto de las mayores consideraciones, en todos los pueblos de Europa” (San Martín, 1870: 44).

Essent d'aquesta manera ens apareixen dues noves concepcions significatives per a la construcció de la mirada superlativa masculina vers Orient. Per un cantó, es dona per suposat que la dona oriental és quelcom irracional, ardent i apassionat, també extremadament luxuriosa i voluptuosa. Aquestes qualitats, a la vegada, ja havien estat incorporades i descrites *ad nauseam* pels canons orientalistes de l'època. Per l'altre, s'incorpora la comparativa religiosa-cultural sobre el tractament dels homes vers les seves respectives dones. Els viatgers consideren que el tracte de la dona a Europa és completament oposat a la d'Orient. Així, acaben pensant, suposant i manifestant que davant d'aquesta situació les dones musulmanes aprecien més els homes cristians i europeus, perquè aquests (teòricament) només estimen a una dona, la respecten i l'adoren. Observem doncs l'aparició d'una de les més clares obsessions de la mirada occidental vers allò oriental: la banalització de l'alteritat a través de la dona. A més, la mirada masculina occidental també es mostra obsessionada per reafirmar-se com a model d'home a seguir.

Des d'aquest punt de vista, també Boada es serveix de la més puritana lògica catòlica i egocèntrica per articular un discurs que barreja les particularitats de la mirada masculina amb implicacions geogràfiques deterministes i colonials. Heus aquí:

“La mujer marroquí, **especialmente la que vive en la costa, acostumbrada a la vista de los cristianos**, sabedora de sus usos y costumbres, y por ende de la alta estima y consideración con que los europeos tratan a sus mujeres, **consideran a estos como seres superiores al recordar las privaciones y vejámenes que se ven obligadas a sufrir en su país, debiendo compartir al amor de su marido con otras esposas e innumerables concubinas**; llevando una vida lánguida, desprovista de ilusiones de ninguna clase” (Boada, 1999 [1895]: 248).

La convicció que té l'autor en relació a que les dones marroquines consideren superior a l'home catòlic/occidental pel fet de com tracten a les seves dones i que no les comparteixen amb altres és representatiu i revelador del poderós ideari catòlic d'Occident. En aquest cas, el postulat de superioritat es desentén de la modèstia i s'idealitza i es projecta per condemnar la dona oriental a la desgràcia d'haver de compartir un home, fet que suposa per la moralitat de l'autor, l'anul·lació de la vida, l'aïllament social des de l'adolescència i la conversió en objecte. A més, l'autor considera determinant el contacte

amb l'uropeu -l'altre referent cultural, el model a seguir-, i per tant de l'element geogràfic, que en aquest cas es tracta de la costa, on històricament hi ha hagut més contacte entre les poblacions de les dues riberes.

Explotant més aquesta manera de discernir que vincula gènere, geografia i colonialisme, Olmet, en arribar a El-Araïch enuncia:

“La impresión que produce este inmenso territorio no puede ser más optimista. Las tierras son feraces y de fácil cultivo. Están regadas, y las pueblan moros buenos que os saludan con jubilosa cordialidad. **Las mujeres aquí, son mujeres. Las otras son unas bestias rendidas y cobardes, que se doblan sobre el terruño, y que al vernos, se ocultan gazmoñas. Estas son ya mujeres conscientes, racionales. Parecen liberadas de la africana esclavitud. Os miran y sonríen, no con morbosa sensualidad fugitiva de parias, sino con la honesta, risueña y dulce franqueza de la mujer española.** Da esta zona de Larache una impresión de mayor cultura, de mayor riqueza” (Olmet, 1916: 131).

Com a defensor de la intervenció colonial, el viatger considera que la presència colonial té un gran efecte positiu sobre la població local. Tant és així, que de fet, des de la perspectiva de gènere, només són dones aquelles que tenen contacte amb la realitat colonial.

9.1.2.2 Sobre la reclusió i la quotidianitat de les dones marroquines

Una de les inquietuds més típiques i tòpiques dels homes que viatgen a Orient és indagar i divagar sobre tot allò relacionat amb aquella dona suposadament inaccessible i misteriosa. El procés d'aproximació i narració de la dona al Marroc malgrat parteixi de la més absoluta impenetrabilitat i es serveixi d'efímeres descripcions, sovint s'acaba transformant en un discurs reflexiu de certa complexitat ideològica. Pel què fa al tractament concret de la quotidianitat de les dones al Marroc, els viatgers es centraran en ressaltar la idea de reclusió i en atorgar-lis una quotidianitat mancada d'interès.

Essent així, disposem d'aportacions més informatives que recalen en la idea de reclusió però també de l'existència de classes socials entre la població femenina:

“Tras las ventanas conventuales **viven encerradas las mujeres** de los moros que raras veces son vistas por otros ojos más que los de su dueño ó de los eunucos encargados de su custodia y no en todos los casos, puesto que entre **los moros también hay clases**, ó sea ricos y pobres” (Eguilaz, 1912:176).

Per Eguilaz, l'obligada reclusió que viuen les dones al Marroc es tradueix directament en un dia a dia que esdevé insofrible tant per les dones acomodades com per les desventurades. Llegim:

“La vida de la mujer se desliza en el vecino imperio en medio de **una molicie y monotonía verdaderamente aterradoras**. Si es rica, multitud de negras cuidan de los quehaceres domésticos, privando á las infelices damas marroquíes el consuelo del trabajo; si es pobre, la vida ha de ser igualmente horrible; pierde en agotamiento físico por excesivo trabajo, lo que gana en distracción” (Eguilaz, 1912: 189).

Altres viatgers que també pretenen esbrinar com deu ser la vida íntima d'aquestes dones ens fan saber que,

“Acerca de la **vida íntima** de la mujer musulmana, **poco puedo decir**; sé sin embargo, que **hacen la vida en su casa, generalmente están solas** [...] saben bordar, tocar el violín,

jugar a las cartas y al dominó, pero muy pocas leer, pues la mujer mora no asiste a las escuelas” (Montero, 1913: 63).

Tot i el reconeixement d'un cert desconeixement –fruit de la impossibilitat de veure res amb ulls propis-, la impenetrabilitat, traduïda per la gran majoria dels viatgers en una total reclusió a l'espai domèstic, queda totalment banalitzada als ulls dels viatgers i vinculada en un eix discursiu que associa la dona a una vida monòtona, solitària i sotmesa a la ignorància.

Des d'una perspectiva espacial, les dones al Marroc o estan recloses dins l'habitatge,

“O suben a la azotea, la cual es exclusivamente de la mujer; pudiendo decirse que esta es la única distracción que tienen; allí charlan, cantan, bailan y ríen ellas solas sin que las vea ningún hombre, si se exceptúa al curioso que desde lo alto de algún cerro las observa” (Montero, 1913: 63).

En aquesta nova construcció discursiva l'espai femení que concep la mirada viatgera masculina oscil·la entre la reclusió a la llar/harem a l'harem/terrassa. La terrassa, concebuda com un espai emancipador per a les dones musulmanes, permet a l'autor divagar sobre l'alteritat i sobre la pròpia construcció de gènere a Occident, clarament oposada al descrit per el de les musulmanes. Heus ací:

“Desde sus azoteas contemplan la campiña de Tetuán, y mirando aquel mar a lo lejos, quizá recuerden las tradiciones, que hayan oído de España, donde sus ascendientes vivieron y donde las mujeres son más libres. Su vida, pues, es monótona, y vienen a ser más bien que esposas esclavas de sus señores” (Montero, 1913: 63-64).

De nou apareix la idea que la dona oriental viu en una situació d'esclavitud, en oposició clara a les occidentals, que gaudeixen segons el viatger, d'una cristiana llibertat. A la vegada, en evocar la terra pàtria, recorda el vincle històric compartit entre ambdues cultures, fent aflorar la proximitat geogràfica de l'Orient als lectors espanyols. Encara des d'una perspectiva espacial, alguns viatgers també recal·len en la distribució de l'efímera presència femenina fora de la llar domèstica per tal d'encotillar encara més la restricció espacial de les dones musulmanes. Ens concreta:

“En el baño y en los cementerios es donde alcanzan alguna expansión estos desgraciados seres. En el primero de estos sitios se reúnen en gran número y allí charlan y se divierten como si fueran chiquillos en día de asueto: allí conciertan con las celestinas, que no deja de haberlas en Marruecos, aventuras amorosas, que concluyen muchas veces en drama sangriento; allí, en fin, gozan algunos momentos de la libertad que carecen en absoluto en el interior de la familia. A los cementerios acuden los viernes a rezar y hablar con los muertos de su familia, después de lo cual se reúnen en corros y se pasan la tarde lejos de las miradas de sus verdugos” (Boada, 1999 [1895]: 250).

Fora de l'habitatge, les dones, considerades per Boada “desgraciados seres”, es reuneixen als banys públics o als cementiris, que és on assoleixen la màxima llibertat que les hi és possible obtenir.

9.1.2.3 La religió: problema i solució?

En la construcció del discurs de gènere femení al Marroc apareix constantment la dialèctica Orient/Occident. S'estableix un joc de miralls que molt sovint girarà entorn a la religió. En aquest sentit, la dona musulmana esdevindrà la víctima de la religió musulmana, ja que

permet en primera instància, la poligàmia i el divorci, pràctiques condemnades per la mirada occidental catòlica i paternalista. Essent així, les aportacions discursives que fan referència a la situació de la dona o a la seva condició social, acabaran essent associades amb les “nefastes” conseqüències que suposa la pràctica de la religió de Mahoma. En aquesta línia podem llegir:

“La poligamia y el divorcio, frecuentes entre los moros, hace más triste y depresiva la situación de la mujer, pues al perder su belleza, con facilidad las repudian sus maridos. Y al contemplar esta vida y este estado de la mujer mora, ¿quién no alabará el influjo del cristianismo? Antes de Jesucristo la mujer era en todo el mundo lo que es hoy en Marruecos: un instrumento del placer del hombre, una verdadera esclava. Jesús la dignificó; hoy, en el mundo cristiano, en el mundo civilizado es una esposa, es una madre, está idealizada en la Virgen sin mancilla. ¡Bendita mil veces la Cruz Civilizadora! ¡Quiera Dios que sustituya pronto la media luna de las mezquitas musulmanas!” (Montero, 1913: 64).

Per Montero, encaminat cap a la vida sacerdotal, la única via per canviar aquesta denunciada situació de la dona al Marroc és a través de la penetració del cristianisme, el qual segons l'autor, dignifica l'element femení. Aquest discurs intervencionista d'un alt component ideològic reaccionari catòlic inclou a la vegada, la convicció de la superioritat europea, fruit de la idea nascuda en el temps de la Il·lustració que concep una línia evolutiva, on els pobles musulmans es troben en un estatge d'endarreriment, com ho mostra, la condició social de la dona, que molts viatgers denunciaven. Al mateix temps, apareix també el concepte de la instrumentalització sexual de la dona, la seva submissió a l'home i la banalització de la bellesa. Aflora aquí amb tota contundència, la idea colonial d'imposar el cristianisme per millorar la condició social de la dona al Marroc. Pel viatger, n'és la única solució.

També Prats, en el seu capítol dedicat a *“La mujer mora: su condición social y su miseria”*, defensa i explicita aquest ideari presentat, aquesta particular manera de construir el gènere femení al Marroc. Així, pel capellà, la precària condició de la dona a Orient pot canviar si s'introdueix la religió cristiana (que ha estat la que ha dignificat arreu la condició de la dona). D'aquesta manera es defensa fèrrriament l'ideari de la penetració colonial per tal de salvar i rescatar la dona de la salvatgia. Des d'aquest punt de vista, fa saber:

“Diré sucintamente que la mujer mora, despojada como está de la jerarquía humana, viene a ser no más que, para el serrallo un adorno, y un instrumento de placer para el moro, quien, por otra parte, no le guarda consideración ninguna, si no es la que este único fin vaya encaminada. Su vida transcurre lúgubre y monótona entre el temor y el placer animal, únicas afecciones que es capaz de sentir el corazón esclavizado de la mujer musulmana; situación que hace más triste y depresiva la poligamia, en virtud de la cual, puede el varón tener tantas mujeres cuantas sus rentas le permitan mantener, y el divorcio que le facilita el medio de mandarla a la calle cuando, con la juventud, ha perdido su atractivo y su belleza. ¡Bendita la religión cristiana, que ha sacado a la mujer de esta abominable esclavitud, elevándola al nivel del hombre, a quien da en el Santo Sacramento del matrimonio, no una sierva, sino una compañera en un todo semejante a sí mismo!” (Prats, 1915: 201-202).

La línia discursiva traçada per Santiago Prats burxa en tots aquells punts que poden motivar una reacció de condemna i una esperança de canvi. Així, per aconseguir-ho manifesta primer de tot que la dona no forma part de la jerarquia humana. Degut a aquesta consideració, a la de la poligàmia i la del divorci, la dona es converteix en un animal que esdevé simplement un objecte de decoració i una màquina de plaer sexual. La solució, segons ell i moltes d'altres persones passa per imposar la religió cristiana, la qual “ha sacado a la mujer de esta abominable esclavitud”.

9.1.2.4 Les dones també són instruments de plaer sexual

Molts dels viatgers, amb una càrrega ideològica clara, creen i recreen un discurs pernicios que pretén explicar i demostrar la degradació moral de la dona musulmana a través de conceptes de la religió, la cultura i el necessari colonialisme. Un dels temes preferits pels homes viatgers que incorporaran en el la construcció discursiva de la dona oriental serà el de la instrumentalització sexual. En aquest sentit, podem llegir declaracions tals com:

“Por lo general **los maridos no consideran a las mujeres más que como instrumentos domésticos**; el amor, tal como se conoce en Europa, es caso desconocido aquí; **en Europa el verdadero amor es todo alma, aquí es todo cuerpo**”. (Gatell, 1949 [1879]: 75).

De nou i de forma contraposada a Europa, l'amor cast i idíl·lic no existeix a Orient. La luxúria, la voluptuositat i la tirania dels homes redueixen la dona a un mer instrument domèstic i sexual. Eguilaz, considera que “la mujer para el árabe es un mero instrumento de placer” (Eguilaz, 1912: 176). El viatger creu, doncs, que

“La mora por lo general no siente amor; **va á un harem por gozar de las mullidas alfombras y otras comodidades y por ver si puede ser la preferida de su señor. No tiene idea de los celos, demostrándolo el hecho de permanecer impávida cuando ven á su amo compartir las caricias con las demás compañeras**” (Eguilaz, 1912: 178).

Despreses de l'amor, les dones es “cosifiquen”, deixant de ser persones i convertint-se, tal i com esmenta Boada, en un “ésser material sense fre”. Llegim l'eloqüència de la seva construcció discursiva:

“**Aisladas** de la sociedad, sin contacto con sus semejantes desde que entran en la pubertad, **sin idea alguna de dignidad y pudor**, obligadas a unirse con seres a veces repugnantes, **reducidas a la categoría de objeto**, sin ningún derecho a la intervención en el gobierno de la familia, **ni puede menos de embrutecerse su alma y convertirse en un ser material sin freno alguno, a no ser el rigor de su amo y señor, que las tiene reducidas a perenne esclavitud**, y del cual se vengan algunas veces envenenando los alimentos que les están destinados, son que estos crímenes, bastante frecuentes, sean debidamente castigados la mayor parte de las veces” (Boada, 1999 [1895]: 249).

Davant d'aquesta situació, Prats es pregunta què ha d'acabar essent una pobra dona musulmana. Concreta:

“[...] ¿Qué nobleza de ideales puede germinar en su espíritu, materializado en fuerza de las circunstancias? Exigirle pudor, fidelidad, amor... es pedir lo imposible. En su alma, no caben estas virtudes. Sin embargo, **hemos de reconocer que la mujer mora abriga y fomenta sus ambiciones, pero ambiciones groseras, de que la infeliz se cree únicamente capaz. Funda primeramente su felicidad en ser gruesa, para obtener más fácilmente esposo**, pues el moro estima sobre las demás cualidades la corpulencia de su consorte, es decir, que la mujer se compra a peso como una res para el consumo. ¡Qué degradación tan espantosa! **En segundo lugar, aspira a tener muchos hijos, con la mira de ser más considerada**. De ahí que se tenga por la más desdichada la mujer que llegue a los diez y ocho o veinte años sin haber contraído matrimonio” (Prats, 1915: 203-204).

Molts conceptes i idees afloren en aquest llarg paràgraf on es valora la conseqüència subversiva de les dones que no practiquen la fe cristiana. El discurs orientalista enllaça les conseqüències nefastes de la religió musulmana en una relació directa a l'anul·lació de la dona a l'esclavitud, a la conversió irracional dels vicis sexuals i les competències visceral

entre dones per captar l'atenció del "senyor". Així, tot i que també apareix en les aportacions la pàtina orientalista d'evasió sensual i de la dona exòtica voluptuosa que complau tots els desigs sexuals de l'home, la mirada viatgera dels homes espanyols prefereixen fer la dona quelcom inferior per tal de poder justificar-ne la intervenció colonial tot emparant-se a l'ideari de dignificar-li la situació. D'aquesta manera, cal concebre la narrativa discursiva en referència a la dona oriental com una estratègia més per justificar penetració espanyola, per demostrar la superioritat europea i dotar de valor la mirada masculina.

9.1.2.5 Els grans rèdits que suposa la comparativa entre les dones d'Occident i les d'Orient

L'estratègia més rentable per aconseguir els objectius plantejats serà trivialitzar la situació de la dona marroquí a través de la comparació superlativa de la situació de les dones occidentals. En aquest sentit, molts viatgers narren la dona oriental i la generalitzen als lectors a través de la comparativa dialèctica amb les dones occidentals. El resultat és la reducció de l'essència femenina oriental a través dels esquemes morals d'occident. D'aquesta manera de forma pomposa, Gatell ens enuncia que:

"En Europa las mujeres son, en cierto modo, **el alma de la sociedad**; ellas animan todo: el paseo, el baile, el teatro; ellas son moralmente, las reinas por doquier; allí donde no hay mujeres no existe el placer, la diversión, el regocijo. En Marruecos ocurre todo lo contrario. **Encerradas en sus casas, ningún profano puede atreverse a dirigirles la palabra, excepto sus maridos o sus próximos parientes**". (Gatell, 1949 [1879]: 73).

A través d'aquesta oposició binària, l'autor ens redueix les dones a un espai tancat i apartades del món de les relacions socials: a un món impenetrable pel viatger. És destacable també l'escenificació de les dones a Occident, representant-les com l'ànima i les reines de la societat, idea que dista i molt de la realitat de l'època, però que és una estratègia molt rentable per inferioritzar encara més, l'altre dona, la musulmana. En aquesta mateixa línia, Gatell acaba afirmant que "**la cuestión de la mujer impide visiblemente a la sociedad musulmana para aproximarse a la sociedad europea**" (Gatell, 1949 [1879]: 73). Amb aquesta generalització es posa clarament de manifest una de les idees fonamentals que es desprèn del postulat de Said (1978) i que fa referència a que aquest tipus de creació de text i de discurs dissenyat aparentment amb la intenció d'alteritzar i diferenciar a l'Altre, serveix indirectament per projectar i jerarquitzar superlativament la societat occidental posant-la dalt d'un pedestal.

L'estratègia de la confrontació de realitats era més que viable per transmetre de manera demagògica la superioritat d'uns vers la inferioritat dels altres a través de la comparativa de les situacions de les dones en ambdues societats. D'aquesta cita també es desprèn l'imaginari vigent en la societat occidental en referència als patrons culturals romàntics: el bon burgès, cívic, cult i un tant romàntic. Centrant-nos però en la significació associada a la imatge de les dones musulmanes, veiem que aquestes a través de les paraules de l'autor, queden constretes a l'espai privat, i perden d'aquesta manera visibilitat espacial. El que pren més significació però, és la última frase de la cita, que sintèticament engloba el missatge clau de la mirada masculina colonial vers la dona oriental. La dona en essència és el "problema". I la "qüestió de la dona" justifica en aquest context i amb aquestes paraules la presència europea en aquests territoris. La civilització occidental "ha d'alliberar l'opressió de les dones", les víctimes de la tirania despòtica oriental. Seguint amb la comparativa oposada de les dones a Occident i a Orient, a Europa i a Àfrica, l'autor segueix recreant l'ideal europeu romàntic i il·lustrat amb la intenció de debilitar encara més l'essència de la dona musulmana fins al punt d'arribar-la a banalitzar:

“En Europa, si una dama deja caer su pañuelo en tierra, cualquiera se apresura a recogerlo y a presentárselo con toda cortesía, y ella corresponderá con una amable sonrisa, que enternecerá el corazón del afortunado. **Pero por acá, si una dama marroquí resbala y cae en un barrizal, no tiene que esperar que la socorra ningún galante caballero; ella se levantará solita, si puede.** En Europa, el que acompaña a una dama le ofrece el brazo para que se apoye, pero por **aquí no existen brazos que ofrecer; el marido irá delante y la mujer detrás**” (Gatell, 1949 [1879]: 74).

La dona al Marroc doncs està reclosa en un estatge primitiu i completament desemparada, situació que cal segons l'autor canviar. D'alguna manera la societat que l'engendra n'és la culpable i la transforma a la vegada en un ens dèbil, indefens, isolat, arraconat, maltractat i indigne.

9.1.2.6 La “cosificació” de la dona al Marroc

A mode de conclusió, la dona al Marroc -especialment la musulmana que en aquest nivell discursiu serà la més narrada- esdevé per la mirada viatgera espanyola allò més desemparat que existeix en terres marroquines, arribant a convertir-se en la “cosa” més inferioritzada de la jerarquia humana. La “cosificació” de la dona, tret molt singular de la narrativa espanyola té l'objectiu clar de justificar la penetració colonial. En aquest sentit, la mirada masculina vers les dones esdevé més utilitària i pragmàtica i defuig dels postulats orientalistes evasius típics d'altres orientalismes europeus.

Boada, per exemple, ho explicita afirmant que “en suma, **la mujer marroquí puede considerarse como uno de los seres más desamparados por naturaleza**, inferior al caballo y la espingarda, que al moro le inspiran más cariño” (Boada, 1999 [1895]: 252). Al mateix temps i mode de sumari, moltes aportacions redueixen l'essència de la dona musulmana a través de la degradació temporal i vivencial de la dona des de que neix. Durant tot el període d'anàlisi observem la repetició constant d'aquesta argumentació que s'acaba convertint-se en un clar estereotip d'opressió (Marín, 2002). Així tenim que per Boada, la dona

“**Cuando viene al mundo, la primera mirada es de disgusto; a los veinte años es vieja, no sirve ya para satisfacer la lujuria del voluptuoso moro; desde entonces su vida es una serie de desdichas que acaban sólo en la muerte**” (Boada, 1999 [1895]: 252).

Uns anys més tard, Ángel Muro reproduceix la mateixa idea matisada per la diferència de classe, la seva situació com a mare i la culpabilitat de l'home musulmà. Escriu:

“**La mujer marroquí, desde que nace**, por el sólo hecho de ser hija, es una **desgracia** para la casa, y hasta se la considera como maldición del cielo. **Esposa**, es un **mueble ó instrumento de placer para el rico, y una esclava, ó herramienta, ó motor de trabajo para el pobre. Madre**, es considerada por su esposo como **elemento para procrear y amamantar a los hijos**. [...] Una **bestia** en una palabra; **pero no tanto como el hombre que la mantiene en tal estado de rebajamiento**” (Muro, 1891: 16).

Ja al segle XX, Alfonso Jara, prossegueix en la reproducció del mateix discurs en relació a la dona. Inclou:

“¡Infelices! **Reconocida y proclamada por el Corán su inferioridad** respecto de los hombres, son consideradas **al nacer como una desgracia**; al llegar á la **adolescencia, como una mercancía**; en la **juventud, como campo de labor y en la vejez, como una carga**. Sus padres no las acarician ni las instruyen [...]. Sus maridos no se dignan a acompañarlas en público, las alimentan de sus sobras, las relegan al interior de sus casas,

acarician y festejan en su presencia á las esclavas [...]. Sus hijos, superiores á ellas, no las aman, y sus criadas, iguales, no las respetan” (Jara, 1903: 182-183).

A més, Jara, recordant-nos la lírica del cronista de la Guerra d'Àfrica, punta de llança de la penetració colonial espanyola al Marroc, acaba considerant que:

“Resumiendo, diré con Alarcón, que las musulmanas no **son seres sino cosas sujetas al régimen de lo inanimado, y se las guarda bajo llave**, como el oro y las piedras preciosas; o más bien **son tratadas como bestias**, a las cuales no se exigen votos para que sean fieles, **sino que se las ponen rejas para que no se escapen**” (Prats, 1915: 204).

Molt en consonància amb les teories socials que es debatien en aquelles èpoques i que professaven la ubicació de les societats humanes en una línia evolutiva on en el lloc més elevat es trobava la civilització europea, el viatger Eguilaz, mantenint l'eloqüència d'aquest discurs, classifica a la societat oriental a partir de la situació de les dones observades al Marroc, les quals es troben en un estatge més endarrerit. Al mateix temps, perquè el seu discurs prengué força i veracitat inclou al relat que,

“El conocido publicista inglés Mr. E. Grace sostiene en su meritísimo trabajo *Debilidad del Imperio marroquí*, que **la obra más seria, más urgente y de más positiva eficacia que debe emprenderse en el Mogreb, es la elevación del nivel social de la mujer**. Esclavizada desde niña, cuidadosamente apartada de toda relación con el exterior, una vez, franqueada los umbrales de la nulidad, tiene la desgraciada mogrebina, **más de cosa que de persona**” (Eguilaz, 1912: 187).

9.1.2.7 *Altres maneres de concebre la dona al Marroc colonial*

Malgrat que la construcció de la representació de la dona al Marroc per part dels homes hagi estat caracteritzada per la seva opressió (Marín, 2002), per la seva *cosificació*, per haver-se copsat com la víctima dels principis que regeixen la religió musulmana i, hagi servit de mòbil -altament demagògic- per justificar la presència colonial espanyola, també és cert que a finals del període apareixen aportacions que volen matisar aquesta imatge estereotipada tan difosa i instaurada de la dona al Marroc.

Amb la instauració formal del Protectorat, que suposa una major presència de població espanyola en el territori marroquí i en conseqüència més contacte i relació de proximitat, apareixen veus que manifesten un coneixement més profund sobre la realitat social del Marroc. Les seves aportacions semblen volen contradir l'efímera imatge creada de la dona amb la intenció d'humanitzar-la i desacreditar, per tant, les frívols aportacions anteriors per ser insubstancials i perniciosos. Essent d'aquesta manera, les contribucions de César Juarros (1922) i Andrés Sánchez Pérez (1925) i, en menor mesura les de Daniel Martínez Ferrando (1929), aporten nous idearis i suggerents contribucions per deconstruir l'establert discurs de gènere al Marroc.

El militar Sánchez Pérez, que va desenvolupar durant anys el paper d'agent colonial com a Interventor al Protectorat, estava al corrent tant de la quotidianitat femenina en el territori marroquí com de les opinions i idearis que sobre el Marroc es tenia a la Península. Essent així, en el seu relat, que s'emmarca en l'etapa més crítica en relació a la colonització espanyola del Marroc i també en la més reticent a tot allò referent a la societat marroquina fruit de l'estat d'ànim després de la gran derrota militar d'Annual (1921) i dels desmesurats esforços per salvaguardar l'honor de la pàtria a mans del *Directorio* de Primo de Rivera, ens anuncia:

“De los temas que se refieren a Marruecos, el de la vida y condición social de la mujer mora, es acaso **el peor tratado por los que han intentado desarrollarlo**. Parten casi todos de un **error inicial que consiste en mirar las cosas desde un punto de vista europeo**. Esto es muy humano, y parece lógico que quienes se consideran **superiores** en todo, traten de atraer a los que viven otra vida por los caminos que estiman más amables; pero para **los fines de hacernos conocer**, a los que no somos moros, la condición de la mujer mogrebina, es indudable que hay que pensar en moro, siquiera sea por un momento” (Sánchez Pérez, 1925: 31).

D'aquesta manera Sánchez Pérez treu a la llum de forma molt coherent l'existència d'un apropament espanyol a la realitat femenina del Marroc erroni i fonamentat en uns criteris que només han volgut fer aflorar i divulgar negativament l'alteritat. Una vegada plantejada aquesta opinió i en una línia més constructiva i menys plamfetària, acaba afirmant que no és suficient l'aproximació puntual i efímera per conèixer “la vida i condició social de la dona” al Marroc. Així, prossegueix afegint que:

“**El tema es sugestivo, y lo es, más que nada, por lo desconocido**. Los europeos que han visitado una casa mora, han visto aquello preparado para la visita; sin mujeres. **Para tener idea de las interioridades de un hogar musulmán, es necesario vivir unos años en los barrios moros de las ciudades** y sentir, no esa curiosidad superficial que a todos nos inspiran los pueblos exóticos, sino el entusiasmo, el arrobó, la devoción que a algunos espíritus sensibles les ha sugerido la contemplación de las tierras del Islam... Acaso Pierre Loti, acaso nuestro Gómez Carrillo...; pero no; creemos que sólo Miriam Harry, melancólica y perpatética, ha podido dar una sensación aproximada a la realidad de la casa musulmana” (Sánchez Pérez, 1925: 31).

De fet, la majoria de viatgers només van poder captar allò més efímer i volàtil ja que la durada dels seus viatges era breu en relació al temps “necessari” per poder conèixer la realitat femenina del Marroc. Al mateix temps, Sánchez Pérez destaca la curiositat inherent que existeix vers allò desconegut però també emfatitza la superficial curiositat que ha envoltat a l'aproximació a la dona als territoris exòtics o orientals. A més, deixa constància que és necessari una contemplació llarga i detallada per tal de comprendre la complexitat cultural dels musulmans. Essent així, recalca en la ficció i teatralitat que suposa per exemple, la visita “turística” a les llars de la població marroquina. Per l'autor, no és tal i com és sinó tal i com es vol ensenyar.

A la vegada i en referència a la construcció del món femení en el context musulmà, el viatger Escamilla creu necessària la deconstrucció que del concepte de la família hegemònic i llargament divulgat en relació al Marroc. Comenta:

“Mas ya que del hogar hablo, **conviene destruir el equivocado concepto de que la familia mora se suele tener. Por regla general, los europeos creen que el esposo y el padre son tiranos para la mujer y los hijos, a quienes esclavizan. Nada más lejos de la realidad**. Claro que la mujer pobre sobrelleva con el padre y con el esposo las penalidades de la vida y las fatigas del trabajo... También en España, sobre todo la mujer y la hija del labriego andaluz, del asturiano y del gallego, ayudan al hombre en la labranza y el pastoreo” (Escamilla, 1927: 63).

A través de l'associació de les condicions que també viuen les dones espanyoles d'àrees rurals, Escamilla apropa la realitat femenina del Marroc a quelcom més proper i conegut del lector/a. D'aquesta manera, desvincula la tradicional associació d'idees que ha barrejat la situació de la dona, amb el treball precari i l'esclavitud. Considera que la dona no està esclavitzada en el sí de la família i que per tant, simplement és víctima (com els homes) d'unes condicions socioeconòmiques precàries observades en bona part del territori marroquí. Apareixen, doncs, nous enfocaments i noves variables per entendre la situació i

condició social de les dones al Marroc més enllà de la simple trivialització a través del despotisme masculí i la tirania de la religió.

Sánchez Pérez en aquest sentit, dedica un gran apartat del seu llibre en deixar constància de com la diferència cultural entre Espanya i el Marroc, Europa i Àfrica o Occident i Orient, no té perquè significar una *banalització* de la dona i una condemna rotunda de la seva cultura tradicional. Per l'interès i l'eloqüència del seu discurs, incloc a continuació una llarga cita extreta del seu llibre. Escriu:

“De un **hogar musulmán a una casa de bereberes montañeses** hay una diferencia tan esencial, que se diría que vivían bajo la influencia de otro clima, aunque en realidad la distancia material sea media docena de kilómetros. En las montañas del Rif y de Yebala; en el Atlas imponente, donde los hombres viven como fieras, **la mujer es a veces más considerada de lo que nosotros imaginamos que son las moras ciudadanas.** [...] Moulières asegura que “la vida de la mujer montañesa, esposa de un bebedor de agua islámica, es mucho más llevadera que la de la esposa del obrero, casi siempre alcoholizado, de las ciudades industriales europeas”. No conviene, sin embargo, exagerar la nota; cierto - ¿Cómo negarlo?- que **la vida de la mora en el campo es dura**, sobre todo si su belleza se ha marchitado; cierto, el argumento, que emplean tantos, de que los kabileños deben guardar para la mujer pocas delicadezas cuando en los caminos consienten que vayan a pie mientras ellos van en los borricos... ese espectáculo y otros parecidos son para los árabes, para los moros de las ciudades y para los bereberes, sus hermanos de raza, que viven en las ciudades, tan digno de censura como para el europeo. [...] **La mora de la ciudad sale con frecuencia de su casa**, recibe y hace visitas, asiste a fiestas y espectáculos públicos (zocos, romerías...), va de compras, de veraneo, educa a sus hijos, discute con su marido, le vence casi siempre con los recursos poderosos de sus besos y sus lágrimas. **La mujer mora ocupa en su casa el lugar que en la suya ocupan casi todas las mujeres de la tierra.** Ciertamente que no se muestra ante los hombres con la cara descubierta; que la está prohibido asistir a espectáculos de estilo europeo; que en algunos casos no es la única compañera del dueño de la casa. Pero esto, que a nosotros nos parece tan inaudito y tan brutal ¿lo es en absoluto? [...] **no debe perderse de vista que si no todos los hombres de Europa buscan determinados placeres fuera de casa, tampoco todos los moros tienen más de una mujer. Es más corriente de lo que parece el caso del moro que sólo tiene una esposa. Lo de cubrirse el rostro es otra cuestión que vemos los europeos desde un punto de vista distinto al que ellos lo ven.** La coquetería de las moras consiste precisamente en el misterio que dan los velos a su figura, y despojarlas de esos velos sería cruento despojo. [...] más humana, más lógica y más llevadera es la vida de la mujer en el hogar cristiano; pero **no creemos que sea la mujer mora en su casa solamente un instrumento de placer, no nos parece conveniente que eso se diga y que con tanta complacencia se acepte, con un orgullo muy europeo, como si en esto viéramos un motivo más para odiar a los moros**” (Sánchez Pérez, 1925: 31-35).

Sánchez Pérez, demostrant coneixement de causa i d'haver-se documentat sobre la temàtica de la dona marroquí, té la voluntat de (re)formular el discurs de gènere vigent a Espanya sobre la dona al Marroc amb l'objectiu de deixar enrere la imatge opressiva i prototip que llargament ha servit per justificar la intervenció colonial. Essent així, ens presenta primer de tot un univers femení divers i plural, donant a entendre que no existeix una situació única per a totes les dones en el territori marroquí. Aquesta heterogeneïtat la presenta a través d'introduir-nos diferents situacions i/o realitats, diferenciant especialment entre la situació de la dona en el context urbà i del rural o del musulmà i el berber. Per un cantó i servint-se de la comparativa entre la situació de les dones en els pols industrials de les ciutats europees (allò associat a la modernitat i al desenvolupament) i les dones berbers rurals del Marroc, associa la duresa d'ambdues realitats manifestant la vulnerabilitat de les vides de les dones però emfatitzant que no és única i exclusiva de les marroquines. Així, també a Europa i tal i com també ha assenyalat Escamilla hi ha dones que viuen en una situació precària (i també homes) sigui al camp o a la ciutat. A la vegada també ens informa que les dones musulmanes benestants desenvolupen una vida molt semblant a la que poden fer les

espanyoles (benestants). Per últim, Sánchez Pérez ataca directament a les interpretacions perniciosos dels trets culturals musulmans que han fet de la dona l'estereotip més banal del Marroc. Així desmenteix que les dones al Marroc siguin única i exclusivament un instrument de plaer, relativitza com a poc comuna la pràctica de la poligàmia en el sí de la societat musulmana contemporània i considera l'ús del vel com una especificitat de la cultura mahometana sense implicacions més enllà de ser un símbol de la tradició.

En aquesta nova manera d'aproximar-se i concebre l'Altre també afloren reflexions sobre alguns canvis ocorreguts en el context de procedència dels viatgers. En aquest sentit, Martínez Ferrando, malgrat torni a recuperar alguns dels estereotips més institucionalitzats sobre la situació de la dona al Marroc, acaba preguntant-se si la modernitat establerta i aposentada a Occident –que ens permet viatjar i conèixer món lliurement- realment ens fa més feliços que el viure en una societat tradicional i no contaminada per la febre de la modernització. Narra:

“La calle que descende, en busca de un cobertizo tenebroso, está completamente solitaria. Nos paramos un momento. A través de muros y puertas, nos llega el alboroto, del que saltan las carcajadas femeninas y los golpes acompasados del pandero. Son las mujeres que se divierten. Desgraciadas mujeres. Mientras ellas matan el tiempo como mejor pueden, en su clausura, sabe Dios, por qué vericuetos pasearán los hombres su egoismo salvaje. **No fué la religión, fué el egoismo masculino quien fabricó esta ley del embudo: para ellos todo, para las mujeres, la casa o la azotea para tomar el aire.** Por las calles, han de pasar como sombras, a menudo vigiladas de lejos por el padre, el hermano, o el marido. ¡Qué poca cosa será la que, efectivamente, vaya sola! Sin embargo, ¿Quién sabe? **Tal vez sean más felices en su caja estrecha, que nosotros, libres por el ancho del mundo;** quizá esos golpes de adufe y esos bailes en los patios, mecen sus almas simples, por un país de ensueño y de leyenda; es posible que esas algarabía inocente resuma para ellas todo cuanto hay en la tierra. Después de todo... ¡Quien tuviera el espíritu vacío de ansiedades, como estos seres de simpleza primitiva!” (Martínez Ferrando, 1929: 66-67).

Martínez Ferrando, malgrat copsi la situació de la dona al Marroc oprimida per l'egoisme innat dels homes musulmans, es replanteja si talment l'existència d'un món tancat exclusiu per dones paral·lel al món real pot convertir-se com l'únic reducte de felicitat alternativa a la modernitat introduïda per Occident.

9.1.3 Les dones del Marroc. Principals distincions

A part de l'aparició de la paradoxa de la visibilitat/invisibilitat de la dona musulmana al Marroc o de la descripció efímera de la seva presència als espais públics i especialment al mercat, i també de la narració d'aquella dona no vista però imaginada o de tota la formació discursiva que creen per construir un *stablishment* sobre la condició de la dona al Marroc, la literatura viatgera masculina també deixa constància de les diferències existents entre les dones marroquines.

Els viatgers voluntàriament les distingeixen i esbossen diferents tipologies de dones. En aquest apartat ens dedicarem a analitzar les que més significativament queden descrites i narrades com a diferents imatges estereotipades en el sí de la feminitat del Marroc. Essent d'aquesta manera, ens podem preguntar: quines tipologies de dones la narrativa viatgera destaca i generalitza? De forma lògica, la dona més narrada per la mirada viatgera espanyola serà la musulmana. Tanmateix, pel pes històric de la religió hebrea, els viatgers distingiran ràpidament les dones jueves de la resta de dones marroquines. Entre les dones musulmanes apareixeran clares diferències entre les musulmanes urbanes recloses en els harems, les berber d'àrees rurals que esdevenen la força de treball del camp i les dones “hurís”. A

continuació es presenten algunes de les principals característiques acompanyades de les seves descripcions narratives i visuals.

9.1.3.1 Les jueves: rostres bells i pintoresc abillament

Les narratives viatgeres diferencien de forma clara i constant durant tot el període d'anàlisi les dones jueves de les musulmanes, essent la imatge d'aquestes últimes la més íntimament relacionada amb el que la literatura considera la "dona oriental" (Alloula, 1986; Yegenoglu, 1998). Es constata la necessitat de diferenciar-les ja sigui perquè històricament sempre han professat una altra religió o, perquè ocularment, per la mirada occidental masculina, apareixen ben distintes. Siguí pel motiu que sigui, la diferència més destacable que els homes viatgers els hi atribuïran serà l'ús d'una diferent indumentària.

En general, les anotacions que fan referència a les jueves tenen un to força superficial i esdevenen poc significatives tant si les comparem amb les aportacions referents a les dones musulmanes o amb aquelles que es refereixen al poble jueu des d'una perspectiva més general. S'observa però, que la narrativa viatgera espanyola tendeix a ser més respectuosa amb la dona jueva que amb la musulmana. D'aquesta manera, per exemple, en el relat descriptiu d'Amor ja trobem deferències vers les dones jueves residents a la ciutat de Tànger. Així, un *shabbat* les observa, les diferencia i ens les narra. Llegim:

“Subí algunos momentos á la azotea de la casa de España y pude ver desde allí, lo mismo que en las calles, niñas preciosas vestidas con la mayor sencillez, matronas elegantes ataviadas con el mayor lujo. **Las judías de Tánger son por lo general hermosas, de blanca tez, ojos grandes, negros y rasgados, pobladas cejas, negras y largas pestañas, nariz afilada, cabello abundante y abultado pecho**” (Amor, 1859: 35).

Jara, per la seva banda, en trobar-se també a Tànger, és convocat a una recepció a la casa del “banquer més ric i acreditat de Tànger”, que és jueu. El que destaca de la trobada no és la conversa amb el banquer sinó l'exuberància de la seva dona i filles. Escriu:

“**Dos muchachas de espléndida y escultural belleza**; blanca la una, morena la otra; de undosa cabellera rubia la primera, pelinegra la segunda, **ambas esbeltas, inteligentes, ilustradas y amabilísimas** [...]. A estas señoritas debimos, de poder contemplar el **pintoresco traje hebreo**” (Jara, 1903: 171-172).

Eguilaz, en relació a jueves de Tetuan comenta que són “**mujeres hermosísimas**” (Eguilaz, 1912: 89), ja que “**la raza hebrea es hermosa**, de perfiles correctos y magníficos ojos” (Eguilaz, 1912: 89) i destacant que “**las mujeres llevan trajes muy pintorescos**” (Eguilaz, 1912: 89). Idees que a la vegada ja presenten els viatgers anteriors. Al mateix temps, pel què fa a la convivència i tracte entre les dues grans comunitats existents al Marroc, Eguilaz, ens informa que “**las hebreas que son provocativas por su belleza, no pueden entroncarse con la raza bereber, ni con la árabe**” (Eguilaz, 1912: 90). Tanmateix, les aportacions d'aquests tres viatgers fan referència bàsicament a les jueves acomodades i, en destaquen bàsicament la seva bellesa, la particular indumentària o fins i tot, la seva formació intel·lectual.

Amb certa freqüència, la representació narrada s'acompanya d'una imatge visual amb l'objectiu d'il·lustrar verídicament les qualitats presentades textualment. D'aquesta manera, una vegada més, ens donem compte de la intertextualitat existent entre text i imatge en les narratives viatgeres alhora que la seva conjuminació enriqueix el propi discurs analitzat. La fotografia “jóvenes hebreas” inclosa en el relat de Montero [vegeu imatge 5] ajuda a

confeccionar la imatge de la dona jueva com una dona diferent a la musulmana, la qual pot mostrar el rostre i es deixa fotografiar.



Imatge 5. Fotografia inclosa en el relat de Montero (1913).

D'altra banda, el viatger Pareja, vinculat a les tasques missionals al Marroc, inclou en el text consideracions i valoracions en referència a les possibilitats de cristianització de la població marroquina. Així, en referència a aquesta temàtica concreta i amb la mirada condicionada per aquestes circumstàncies de partida, és interessant l'aclariment que ens adjunta en referència al gènere i a la població jueva. Comenta que:

“Aunque reducidos al escaso perímetro del Mellah, es decir, á la raza hebrea, porqué no había que pensar en hacer prosélitos entre los moros, era preciso obrar con cautela y ocultar, en lo posible, las conversaciones para evitar que se excitara el fanatismo de unos y otros. **La mujer era el factor principal, ya porque el corazón femenino es tierra abonada para cuanto signifique amor, ya porque las hebreas viven en completa ignorancia religiosa**” (Pareja, 1908: 45).

Veiem, doncs, que l'estratègia de la penetració cristiana al Marroc considera important la dona jueva –ja no la musulmana- com la via d'accés a la intromissió de la religió catòlica. Com també ho considera San Martín, la dona jueva és considerada un ésser ignorant i passional, qualitats alhora que poden ser explotades pel cristianisme. Des d'aquest punt de vista, aquestes darreres percepcions difereixen i en escriu de les afalagadores consideracions del viatger Jara.

D'altra banda, els esquemes culturals d'Occident tornen a aflorar en tractar les tradicions socials de les altres comunitats religioses i culturals. Boada, després del viatge i de les experiències viscudes *in situ* considera -segons els seus criteris europeus- que les dones jueves són casades massa joves i que els hi espera un futur desesperançador. Així, “en casa del rabino, **una niña de unos once años**, de cuerpo poco desarrollado y finas facciones, andaba por el patio” (Boada, 1999 [1895]: 197). Un dels companys de viatge de l'autor la saludà tot acariciant-li la galta i de sobte aparegué un xicot d'uns vint anys que els hi digué:

“¡Es mi mujer, mi mujer!” Sin que por el pronto acertáramos a comprender el sentido de sus palabras... pero supimos con estupefacción que aquella muchacha de diminuto cuerpo y aniñadas facciones era nada menos que la esposa del hebreo, con el cual la habían casado dos años antes. **La costumbre de casar a las hebreas tan jóvenes está muy extendida en Marruecos**” (Boada, 1999 [1895]: 197-98).

No només serà la dona musulmana la única víctima de l'endarreriment social observat al Marroc. Per Boada, també s'hi inclouran les jueves, afegint d'aquesta manera, més pes i contingut al discurs intervencionista defensat i exposat pel viatger.

Retornant a les aportacions més descriptives, Montero considera “las **hebreas** gozan todas de un desarrollo prematuro, que llama la atención, y son **bellísimas**; tienen un color moreno, algo pálido, ojos negros y de mirada lánguida y facciones correctísimas” (Montero, 1913: 128). Consideracions totes elles força coincidents amb d'altres narratives. També considera però, que “sin embargo, **algo parece faltarles**; el gracejo, la expresión, la vivacidad de las españolas, esos no lo tienen las judías” (Montero, 1913: 128). En aquesta clau comparativa, on competeixen les “altres” contraposades a les “nostres”, sempre aquelles per un mecanisme de defensa d'allò personal, subjectiu i patriòtic, quedaran inferioritzades. En aquest sentit, tot i ser generalitzades com a dones belles i amb una condició social molt millor que la de les musulmanes, no estaran a l'altura de les dones espanyoles. Per tant, “muy a propósito para modelar una escultura o pintar un cuadro en su presencia, pierden mucho de su hermosura innegable, cuando se mueven o cuando hablan” (Montero, 1913: 129). Malgrat que en un principi queden relacionades amb allò afalagador -poques vegades concedit a les musulmanes-, no acaben de ser tampoc dones completes. Per últim, seguint amb la tendència d'emfatitzar tot allò relatiu a la vestimenta, Montero inclou que “**las jóvenes visten a la europea, y con lujo, y las casadas, cubren su cabello con un pañuelo de seda blanco, y llevan de ordinario un mantón de largo fleco**” (Montero, 1913: 129). A través de l'abillament la dona jueva també s'allunya de la musulmana i s'apropa a l'europea.

En aquesta mateixa línia, Prats anota que “entre las **mujeres hebreas** se nota gran diferencia de indumentaria, según que sean **solteras o casadas**; pues mientras las primeras visten a la europea, tirando un poco a gitanesco, el traje de las segundas es muy variado” (Prats, 1915: 266-267). Es reafirma, per tant, que és mitjançant la primera inspecció ocular, la manera en la que els viatgers espanyols acaben identificant i diferenciant les dones. Fins i tot es converteix en el pretext adequat per emetre profunds judicis de valor. Així, malgrat que “**no ocultan éstas su cara como las moras**, pero de su cabeza pende un gran pañuelo blanco recogido a la cintura” (Prats, 1915: 266-267), és de destacar que,

“La característica de las hebreas adultas es su **corpulencia**, ya que por la belleza de sus facciones, sobre la que tanto se ha fantaseado, no se distinguen, a mi ver, de las demás mujeres, siendo rara la fisonomía que justifique la fama atribuida desde muy antiguo a dicha raza. Es más, las de deben este favor a la naturaleza, lo **achican** demasiado con su **desgarbado andar, su mirada lánguida sin expresión y su habla lenta y perezosa**. ¡Para estatuas no tendrían precio!” (Prats, 1915: 266-267).

Sembla ser, doncs, que les dones jueves no es convertiran en fantasmes però sí en estàtues.

9.1.3.2 Les musulmanes benestants: de ciutat però al serrall

Tot i que les dones musulmanes benestants queden en un primer moment associades a “allò no vist” també acabaran prenent protagonisme literari en les narratives viatgeres fruit de la descripció de breus i puntuals encontres o a través de la inclusió al text d’“escenes robades” de forma il·legítima. Aquesta darrera activitat, altament desenvolupada pels viatgers intrigats per indagar en les intimitats d'aquestes dones, acabarà constituint-se com

una les activitats preferides dels viatgers. Essent així, aquest apartat intenta anar més enllà de la seva paradoxal visibilitat a l'espai públic per passar a ésser representades en el seu espai domèstic i quotidià considerat per molts dels viatgers com un espai de reclusió. Així, les dones musulmanes acomodades quedaran ubicades espacialment a l'harem, al terrat o a la finca, alhora que la imatge de la dona rica s'acompanyarà en tot moment de la seva imatge més contraposada, la de la dona esclava, la qual, la farà encara més benestant.

A les narratives viatgeres masculines apareix de forma clara l'associació entre dona oriental, espai privat i l'afany de l'home occidental per poder tafanejar els espais íntims femenins. En aquesta associació on la dona musulmana té un paper passiu (ella està reclosa i és simplement observada i descrita) i l'home viatger el paper actiu (és l'explorador social i el que genera la mirada), també hi apareix la figura de l'home musulmà com a obstacle a franquejar, ja que és ell (segons l'observador) el que les reclou en els seus espais (per ordre però alcorànic). Per tant, seran normalment les terrasses i els patis interiors els espais intermediaris i de descobriment il·lícit -però obligat- des d'on l'escriptor ens desmantellarà els secrets de la quotidianitat de les dones musulmanes benestants. Essent així, per divisar els patis i els terrats on es troben les dones que Boada i els seus companys volen descobrir i per tal de “no herir la susceptibilidad de los moros” (Boada, 1999 [1895]: 172), enfilarse a un celobert “nos pareció excelente observatorio donde poder curiosear y aun sorprender las intimidades de la vida marroquí” (Boada, 1999 [1895]: 172). L'experiència és la següent:

“En uno de los patios, el más próximo, unas moras jugaban, muellemente reclinadas en el suelo, con unos chicuelos muy vivarachos. En otro, las esclavas procedían, en una habitación contigua, al atavío de la dueña. En otro, sólo visible en parte, un grupo de moras hallábanse atareadas en no sabemos qué faena, pero debía ser importante a juzgar por el interés y la atención con que parecían ocupadas [...]. **La mujer marroquí es para nosotros un enigma. Sólo bultos informes habíamos visto hasta entonces. El atractivo de contemplarla *ad home* en el interior del hogar, pudieron más que las consideraciones que acudían a nuestra razón, recordándonos los probables peligros a que nos exponíamos de ser descubiertos**” (Boada, 1999 [1895]:172).

És l'atracció que generen aquestes dones la que activa tots els mecanismes possibles per desvelar els “enigmes” i superar d'aquesta manera, la imatge prèvia de “bultos informes” i passar a descriure -encara que de lluny- l'esposa oficial, les amigues, les esclaves o la quitxalla. El material recopilat en la ràpida observació portada a terme en els espais intermediaris, com si de treball de camp es tractés, es resumeix en: “el cuidado de la familia, la confección de dulces y telas preciosas, **el atavío del cuerpo, para resultar agradable a los ojos de su dueño y señor, constituyen las ocupaciones preferentes de las moras**” (Boada, 1999 [1895]:173). Una vegada més, es remarca que les dones són dones només quan queden relacionades amb les possessions dels homes musulmans.

A Montero, seran els seus companys de viatge els que li faran adonar de l'existència femenina i de la seva proximitat espacial quan passegen per la medina de Tetuan. Li diuen: “-Fíjese usted -decían- cómo saltan las **moras por las azoteas y cómo se reúnen en tertulia**” (Montero, 1913: 32). Ubicades en aquest espai concret manifesta que “en efecto, bien pronto pude ver a **varias mujeres, vestidas lujosamente, que corrían por las azoteas**, saltaban las pequeñas paredes y se reunían en sitios determinados, para charlar y reír unas con otras” (Montero, 1913: 32). Essent així, la reacció a l'escena per part del viatger es concreta en “¡Qué curioso era todo aquello! **Yo no me hubiera cansado de estar en aquel sitio...**” (Montero, 1913: 32). Jara, per la seva banda, quan es troba a les rodalies de Tetuan i “cuando más tranquilos y descuidados nos hallábamos **gozando de las delicias del campo**” (Jara, 1903: 151), sobtadament escolten “**unas sonoras carcajadas y unos agudos y prolongados gritos que, al parecer lanzados por gargantas femeninas**, procedían de detrás del seto á cuyo abrigo estábamos, vinieron á turbar el silencio y á soliviantar nuestro ánimo” (Jara, 1903: 151). De cop i volta, doncs,

“Aparecieron ante nosotros hasta cinco ó seis moras que, al vernos, con prontitud cesaron en sus expansiones y se envolvieron en sus jaiques, no dejándonos ver sino los grandes ojos y los diminutos pies escondidos en rojas babuchas de finísimo tafílete” (Jara, 1903: 152).

“La nitidez de sus envolturas y el suavísimo olor de azahar y rosas que de sí desprendían bastaron á hacernos comprender que se trataba de encoquetadas damas de la ciudad y no de modestas campesinas” (Jara, 1903: 151-152).



En la huerta.

Imatge 6. Fotografia inclosa en el relat de Montero (1913)

En aquest cas l'encontre queda envoltat de misteri. No es tracta d'un encontre directe, sinó més aviat d'un encontre fortuït, encara que desitjat. El misteri que es genera no és només en relació a la incursió sonora que els fa intuir la presència femenina sinó al fet que un cop les sorprenden, elles es tapen i els defugen, creant una atmosfera encara més enigmàtica per l'autor, on ara tot depèn de la mirada. És important destacar també com d'aquesta atmosfera concreta, l'autor és capaç de desxifrar que es tractava de dones de classe alta i no pas d'humils musulmanes. Tal i com il·lustra la fotografia de Montero [vegeu imatge 6], les dones acomodades també tindran els seus llocs d'esbarjo fora de la ciutat. Reparem però en l'essència de teatralitat que recull la imatge, en el to postís que genera i en el fet que cap dona porti la cara tapada. Per últim, Jara afegeix en relació a la presència espacial femenina:

“Estas giras campestres, las visitas de los viernes á los cementerios y el baño ó hammam de los sábados son los únicos esparcimientos de las pobres musulmanas, condenadas á ociosa y aburrida reclusión, que únicamente entretienen pintándose y adornándose para agradar á sus maridos” (Jara, 1903: 253)

A la vegada, la visita a cases particulars de famílies benestants es convertirà en una activitat típica que acabarà convertint-se en una convenció quasi de ritual. En aquest sentit però, les

aportacions canviaran entre l'inici i el final del període analitzat malgrat que algunes de les escenes s'acabin reproduint tantes vegades que esdevenen clars estereotips. El viatger Amor ens descriu la recepció que li feren a casa d'un musulmà benestant de Tetuan. Ens ofereix una petita i superficial descripció de les dones del senyor Torris quan es presentaren a la sala principal de la casa. Ens informa que:

“Nos retiramos á la casa y descansamos en su sala principal. **Allí vimos las moras queridas del Torris.** Eran cinco, cuatro de color blanco y la otra de tez completamente negra, pero de facciones regulares y expresivas. Estaban vestidas con el traje mas sencillo, aunque **elegante de las mugeres de la clase medianamente acomodada** [...] **Bailaron** con mucha gracia algunas danzas del pais al son de las panderas y acompañadas del *erbab*, *derbuga* y *guemberí* tocados por los moros” (Amor, 1859: 87-88).

D'aquesta manera veiem que els homes accedeixen invitats a l'interior de les cases dels musulmans rics tot i que mai tindran accés a la part de la llar reservada “exclusivament” a les dones. Essent així i a voluntat només de l'amfitrió, els viatgers podran veure'n o no les seves dones. Caut i contingut, Amor, fora del serrall, merament les descriu sense adjudicar-les cap judici de valor.



Imatge 7. Fotografia inclosa en el relat de Montero (1913).

Tanmateix, quan no es produeix l'encontre i els viatgers es troben a les portes del serrall, els sentiments de curiositat i de desconeixement es mesclaran d'una forma més complexa que

acabarà construint un particular discurs imaginari i unes imatges [vegeu imatge 7] on totes les cabòries dels viatgers hi tindran el seu lloc. Així, per Escamilla, en intuir la presència femenina dins la casa, ens narra:

“En la **penumbra** de una alcoba vimos las **sombras blancas de las mujeres** que pretendían **escondese y curiosearnos**, como si los dictados de su ley moral fuesen compatibles con su instinto de hembras encarceladas. **¿qué pensarían de nosotros, audaces, despreocupados europeos, que tan grandes libertades concedemos a Fémína?** ¡Y ellas allí, abismadas en el nirvana de la personalidad, voluntaria, placentemente ofrecidas al holocausto de la raza! ¡Rudo choque de ideas! ¡Terrible encuentro de los antagonismos consuetudinarios allí donde **hóspedes y corteses se nos recibe!** (Escamilla, 1927: 15).

Al mateix temps, molts viatgers tenen la necessitat compulsiva d'enregistrar tot allò exòtic que veuen. Escamilla per exemple, inclou que el guia “el Melusi, previa licència de sus dueños, nos enseñó los interiores misteriosos, poéticos hasta el arrobó inefable, de unas cuantas casas ricas (Escamilla, 1927: 14). En una d'elles, el viatger exclamà al seu company fotògraf endut per l'emoció:

“-¡Retratemos a esa esclava!
-¡¡No, no!!- apresuróse El Melusi-. Ni mujeres ni mezcuitas” (Escamilla, 1927: 14).

Altres viatgers amb més o menys interès, amb més o menys sorpresa, també ens informen de l'existència d'unes dones que són per ells de difícil accés, misterioses, impenetrables i sempre riques. Des d'aquesta perspectiva, molts acaben opinant que “la mora casada antes de tener hijos, si su posición la exime y libera de las faenas de la casa, **se pasa el santo día bañándose y acicalándose, comiendo, bebiendo té y limonada, punteando la guzla y durmiendo siestas cada tres horas**”. (Muro, 1891: 47). També s'acaba reafirmat tot sovint que “**falta** asimismo a la mujer sarracena la **libertad** [...] **sirviéndole de cárcel su mismo harem**, sin otro esparcimiento ni recreo que el que tiene en la **azotea** al caer de la tarde, hora en que libremente puede comunicarse con las de las azoteas vecinas” (Prats, 1915: 202). En relació directa amb la situació d'esclavitud apareix la incorporació de la manca de llibertat i de mobilitat espacial.

Els viatgers que per ventura accedeixen als interiors de les llars es deleixen per conèixer totes les intimitats relacionades amb la dona oriental. Escamilla comenta molt en consonància amb aquesta afirmació que “quisimos ir más allá. **Ansiamos investigar lo que encerraba el hermetismo de las casitas cuadrangulares por las azoteas coronadas**. [...] ¿Sería también insensato, pecaminoso o detective trasponer sus umbrales? (Escamilla, 1927: 46). En aquest sentit, quan Escamilla i els seus companys visiten la casa de Sidi-Mohamed-Torres, aquest manifesta:

“-Tras de aquella otra linda puerta, junto al ajimez no menos seductor, de la parte no descrita que encuadra el patio, se oyen bisbeos- objeté al Melusi.
- Son las mujeres de la familia” (Escamilla, 1927: 49).

Com que Escamilla anava acompanyat d'un matrimoni de Bilbao, el guia li digué que ella que si volia podia entrar a l'harem “y muy decidida entró. Nosotros nos entretuvimos un rato curioseando y casi continuadas, oíamos las risas de la española y el murmurar de las moras” (Escamilla, 1927: 49-50). En sortir de la casa d'un dels benestants de Tetuan,

“Ya en la calle, la bilbaína, sin reprimir sus nervios, más asombrada que antes lo estuviera, nos dijo:
-¡Ah! ¡Ah!! ¡¡Qué interesante!! ¡¡¡Estupendo!!! Eran tres ricamente vestidas. Una ya anciana; las otras jóvenes y una de éstas guapa. ¡Cariñosísimas! ¡Quédate, quédate con las moras! Me rogaban. Se han probado mis sortijas, mis pulseras, todo, todo... hasta los lentes.

Al adelantarse unos pasos Hamed, nos confesó al ingeniero y a mí, riendo y arrebolándose:
-Nada que también ellas se han metido en interioridades. ¡Bastante más que nosotros! [...] Las manos exploraron. Sí... bueno...pues... ¡hasta las ligas!
(Escamilla, 1927: 49-50)

El viatger, mancat de la possibilitat de poder accedir als espais de les dones s'ha de conformar amb les informacions que la dona companya d'aventures turístiques els hi expliqui. Tanmateix, dóna la sensació que l'encontre entre l'espanyola i les tetuanenques resta lluny d'aquelles evocacions prèvies fetes per molts i variats escriptors orientalistes i que l'escena més aviat es caracteritza per un simple reconeixement mutu.

Encara a Tetuan, el seu guia els ofereix conèixer la seva llar, més humil però, que les anteriorment visitades. Els viatgers accepten encantats i després de prendre el te de rigor, la dona torna a fer venir-s'ho bé per poder conèixer, en aquesta ocasió, la dona i l'esclava del guia. Quan aquest li va a preguntar a la seva dona si accepta la visita, el viatger inclou en el relat:

“En la momentánea ausencia del obsequioso dueño, la señora nos explica que le parecía mal, quizás descortés, no saludar a la que tal vez sintiese igual anhelo que ella.
-¡Lógico, muy lógico! **Si interesantes, por lo extraño que ve, son para usted las moras, sospecho que para ellas lo son, por el mismo motivo, las cristianas.** Sin otro mundo que el que les limitan el horizonte visible, es seguro que infinidad de veces se habrán preguntado **¿Qué hará, como vivirá la mujer del rumi? ¿Estará mejor o peor que nosotras? ¡Tan dada a fantasías como es la mujer en todos los países y en todas las razas!**”
(Escamilla, 1927: 79-80)

Poc després, les dones es coneixen en la intimitat i el viatger anota en el seu quadern de viatge: “quedamos de nuevo solos, intrigados por la sensación que la entrevista va a producirle y que habrá de apresurarse a transmitirnos” (Escamilla, 1927: 80). Essent així, acaba reconeixent que la pròpia impenetrabilitat existent en aquests espais es transforma en quelcom curiós i terriblement fantasiós. Un cop fora de la casa, doncs:

“-¿Qué tal es la mora que oculta el guía?- pregunta, ya en la calle, el de Bilbao a su joven cónyuge?
-¡Ah! Guapita. Parece una buena muchacha... bien vestida con bella túnica, faja bordada y el pañuelo a la cabeza por el estilo de las asturianas... como él me lo puso a mí ¿sabes?... Un poquitín gruesa, algo deformado el talle... pero **desde luego de bastante menos edad que su marido. Me ha asegurado que no es raro ver casadas mujeres de quince años con hombres de cuarenta para arriba....** Que a ella le va bien... Como las otras me ha instado:
-¡Quédate, quédate con las moritas!
-Querrán hacer prosélitos.
-Debe ser una consigna. **O una frase expresiva de mayor afecto, porque aquéllas, como ésta, han sido conmigo muy cariñosas**” (Escamilla, 1927: 81-82)

9.1.3.3 Les dones de camp: cara descoberta i esclaves del treball

Les dones rurals que els viatgers ens narren tindran un doble raser. Gaudiran de la màxima visibilitat ocular durant el viatge perquè tot sovint no porten vel. A més, tindran una gran presència en les narratives ja que la imatge difosa d'aquesta serà la que acabarà servint com a argument principal per justificar la necessitat de la penetració colonial espanyola al Marroc. A la vegada, la dona rural (musulmana principalment i sense vel) apareix sovint contraposada a dona musulmana de ciutat, completament impenetrable. Normalment les primeres quedaran representades com a dones humils mentre que les darreres seran dones

majoritàriament de classe acomodada. En aquest apartat es recuperen les aportacions viatgeres valorant també la construcció de la mirada en relació a la construcció del discurs de gènere.

Molts viatgers en recórrer determinades àrees rurals del Marroc ens informen repetidament de l'encontre amb “algunas **kabileñas con tocas y anchos sombreros de palma**” (Escamilla, 1912: 52). En un primer moment, la visualització de la dona rural, passa, com per el cas de les jueves, per la diferenciació de la indumentària [vegeu imatges 8 i 9] com bé ho pretenen mostrar les fotografies incloses en el relat d'Eguilaz. Des d'aquest punt de vista de reconeixement visual, moltes aportacions coincideixen en deixar constància que “a diferencia de lo que ocurre en las ciudades, **no se tapa la cara la mujer del campo**. A lo que si son aficionadas es a adornarse el cuerpo con el tatuaje, que acostumbra a ser muy grosero” (Boada, 1999 [1895]: 185-186). En aquesta línia més informativa també es disposa d'aportacions merament descriptives relatives a la presència de dones als mercats rurals. Cabrera, per exemple, ens comunica que “al Zoco el Had de Ferrahía acuden muchas mujeres de ambas tribus, que vienen a vender huevos, gallinas, cacharros y unas bandejas de esparto tejido” (Cabrera, 1024: 141).



Imatges 8 i 9. Fotografies incloses en el relat d'Eguilaz (1912).

Al mateix temps, l'observació d'algunes escenes quotidianes de les zones rurals protagonitzades per una munió de dones feinejant pot acabar transformant-se, per alguns viatgers, en una imatge al·legòrica que reproduïx un tipus concret d'escena arcàdica vista i reproduïda per la mirada masculina. Heus ací:

“Con estas **niñitas** se encontraban una **mora alta**, hermosota, como de treinta y cinco años, **mujer** del Hach; una **negra** que lleva al descubierto sus brazos, adornado su cuello por collarines y las orejas con grandes aretes. Sus ojos hermosos y brillantes; constantemente sonreía ante mi visita enseñando dos hileras de dientes blanquísimos, y, una **joven extremadamente guapa**, de cara interesante, ojos muy negros grandes, rasgados y alegres; su tipo es escultural. Amina, que así se llaman la encantadora kabileña

representa algunos veinte años; sus formas ofrecen el deleite de esa edad, su cara es la de una imagen trazada por el pincel de uno de nuestros grandes pintores. Amina es alta y arrogante; se adivinaban sus senos abundantes bajo aquel corpiño de forma mora. Sus piernas desnudas son esbeltísimas y fuertes. **Las tres moras, hallábanse dedicadas á la faena de limpiar granos en arneros que movían descompasadamente**” (Eguilaz, 1912: 59).

Aquesta escena femenina que descriu la quotidianitat rural al Marroc queda narrada sota els paràmetres masculins de la percepció de la realitat femenina, on predominen els elements descriptius referents a les qualitats d'atracció sensual/sexual de l'home vers la dona. A la vegada, el protagonisme masculí i l'aproximació del viatger a l'escena arcàdica queda més fortament condicionat als paràmetres de bellesa que imperaven a Europa. D'aquesta manera, el viatger prossegueix narrant-nos:

“Fijé mi atención en la bella Amina que reía graciosamente al persuadirse que la miraba, haciéndola señas para que se aproximase á mí en los momentos de estar aquel sitio libre de moros. Amina miró varias veces á su alrededor desde la puerta de la choza, y en un momento que no habia por allí ningún kabileño vino á traerme un jarro con leche y pude convencerme más aún de lo mucho que vale aquella mujer, **y que Amina con vestidos europeos resaltaría más su belleza que en el descuido en que se hallaba**” (Eguilaz, 1912: 60).

L'arcàdia marroquina però, no reapareix més en la narrativa dels viatgers que fan referència a les àrees rurals. La dona narrada prendrà en general unes connotacions no tant bucòliques i en canvi, més analítiques i crítiques. D'aquesta manera, quan Pareja es troba a casa de Said-ben-Yacub, en un poblat de la zona rifenya, aquest li pregunta en un moment donat per les dones a Espanya i després Pereda li pregunta sobre les seves, i respon:

“Allá está – me dijo señalando la parte baja de la huerta. Así era en efecto. **Un bulto que a la distancia en que estaba no podía precisar si era un hombre ó mujer, araba la tierra con una vaca y un burro**” (Pareja, 1908: 29).

Ens apareix, doncs, la imatge de la dona rural que treballa al camp. Dona però, que queda visualitzada i caracteritzada en un primer moment com una indefinida bossanya. Aquest primer reconeixement visual es veurà complementat i prendrà significació a través de la inclusió valorativa que en fa el viatger. Així, Pareja afegeix que,

“Entonces supe que las infelices mujeres de los labradores y hortelanos, como todas las del Riff, labran la tierra, mientras sus maridos toman el fresco ó fuman tranquilamente recostados en la yerba ó en esteras; Zama estaba encinta y bastante avanzada, á juzgar por lo que se veía, lo cual no era obstáculo para que trabajase en la huerta de sol á sol” (Pereda, 1908: 30).

La dona de camp és també segons la mirada viatgera espanyola, la infeliç esclava de la societat rural marroquina. Infeliç perquè apareix la paradoxa que el treball femení es contraresta amb el no treball de l'home, situació que la narrativa viatgera occidental acaba denunciant per injust i immoral.

Rastrejant els relats ens apareixen també altres tipus d'encontres entre l'home viatger i la població femenina rural. Així, per exemple, quan el viatger Jara i el seu seguici es desplacen de Tànger a Tetuan i busquen un nou pas per creuar el riu, ens explica que “de un **grupo de viejas feas y semi-desnudas** que lavaban unos guñapos, [...] se destacó y llegó a nosotros una, que nos sacó del aprieto brindándose cariñosamente á acompañarnos á vado más seguro” (Jara, 1903: 212-213). O, Cabrera, que ens comenta que “un día, cazando a orillas del Tegaud, encontré unas moras lavando en el río. **Como estarían las tales ropas, que por un momento dudé de si lo que lavaban eran eran telas o tripas de vaca**” (Cabrera, 1924: 120). D'aquesta manera, Jara incorpora en el relat l'existència

d'unes dones que renten al riu, però que són velles i lletges i van mig nues, mentre que per Cabrera, directament associa l'escena quotidiana amb el concepte alteritzant de la brutícia.

Moltes dones d'àrees rurals són més visibles quan es dirigeixen o es troben bescanviant als mercats. Així, el viatger Jara, ens informa que

“Afluían al zoco nutridos pelotones de montañeses, algunos de ellos á caballo y á **pie todas ellas, con una criatura sujeta de cada mano y otra á horcajadas en una cadera. Arrogante la cabeza, tostada la piel, tatuada la barbilla, saliente el pecho, breve la cintura, alto y enjuto el cuerpo, recogido el jaique, desnudas la piernas y adornados con grandes pulseras de plata los fuertes brazos, caminaban estas mujeres por entre precipicios y rocas con paso firme, varonil desenfadado y altivo porte**” (Jara, 1903: 212-213).

El viatger, que ens descriu el trajecte de desplaçament, informa de les diferències físiques d'aquestes dones alhora que destaca el fet de aquestes, carregades amb totes les tasques associades a la femineïtat arreu, es desplaçin a peu mentre que els homes ho fan a cavall; per tant, d'una forma més rude i precària. Per emfatitzar aquesta idea i denunciar-la, l'autor afegeix:

“[...] suben la áspera cuesta, como han hecho todo el camino, á la **usanza mora**, es decir, **el marido delante; luego los hijos; la mujer después, como la última de la familia ó la primera de la servidumbre**” (Jara, 1903: 219).

En aquesta mateixa línia discursiva, Cabrera, ens comenta que

“Con frecuencia nos encontrábamos en éste **largas filas de moras cargadas con enormes montones de hierba**, las cuales contemplaban a la **vieja andaluza**, cómodamente sentada en el mejor de los asnos, con ojos en que a la par se **retrataban la admiración y la envidia**. Pero aun **era mayor su asombro cuando veían que nosotros echábamos nuestros caballos fuera del camino para dejarles el paso franco**, usando con ellas de una cortesía que si a nosotros, a fuer de españoles, y más viéndolas tan cargadas, nos parecía natural, aquellas infelices jamás la habían visto en los hombres de su país” (Cabrera, 1924: 39).

Si bé la denominada “usanza mora” ja ens deixa constància de la desventurada situació de la dona, aquesta qualitat queda emfatitzada amb l'aportació de Cabrera en incorporar l'element actiu de l'home colonitzador i la comparació plàstica amb la dona europea. L'escena descrita doncs, denota la superioritat del viatger que es projecta com l'antítesi de l'home musulmà alhora que la dona oriental queda inferioritzada al ésser comparada amb la dona occidental.

Boada per la seva banda, en visitar la casa del seu guia en un poblat de l'interior de l'imperi, coneix la filla d'aquest i afegeix en to generalitzador:

“Volvió, llevando su confianza y amabilidad hacia nosotros al extremo de **presentarnos a su hija**, muchacha de unos doce años, de facciones atractivas, no desprovistas de belleza [...]. ¡**Pobre muchacha! Tal vez dentro de poco la casarían ya**. Cualquier muchachote del aduar, haría de ella, más que la compañera de su vida, **objeto de mil vejámenes y fatigas**. ¡**Misera condición de la mujer marroquí del campo! A ella le están reservadas las faenas más duras de la vida**. Equiparada al buey y al caballo, no es raro verla uncida en el arado junto con uno de estos animales, labrando la tierra guiada más que ayudada por su marido, para quien son todas las ventajas y utilidades” (Boada, 1999 [1895]: 185-186).

A través de l'experiència vivencial, el viatger paternalista, considera lamentable que les dones siguin casades tant joves. Per ell, i segons el seu prisma d'occidental, amb el casament, la dona rural és converteix en miserable i com altres viatgers repara en la seva infravaloració i en el fet que sigui el motor de treball. S'accentua la idea d'endarreriment respecte a l'Europa civilitzada. En aquesta línia, és il·lustrativa la imatge que inclou Dantín en el seu relat, on apareixen un "grupo de moras acarreado leña" [vegeu imatges 10 i 11].



Imatge 10. "Grupo de moras acarreado leña". Gravat inclòs en el relat de Dantín (1914).



Imatge 11. "Grupo de moras acarreado leña". Dibuix inclòs en el relat d'Eguilaz (1912).

Tal i com afirma Manuela Marín (2002) la correspondència entre dones, burros i càrregues de llenya es va convertir en una de les imatges més repetides, estereotipades i de més èxit en les descripcions viatgeres del Marroc⁷⁰. Una imatge literària, però també una representació iconogràfica (Martín Corrales, 2002) que s'assentà com a base de l'imaginari col·lectiu espanyol sobre la situació de les dones al Marroc i que encara avui perdura.

⁷⁰ En fer una anàlisi comparativa amb la literatura generada en altres contextos imperials europeus s'observa que aquesta imatge no és gens freqüent. Tan sols ha estat possible trobar-la en relació a les dones palestines a principis del segle XX (Moors, 2003)

Al mateix temps la dona sense vel però amb tatuatges acaba essent reduïda de forma rude a una màquina reproductora i productiva i ja no a un objecte de plaer; submissa al seu home des de ben jove i al treball, esdevenint comparable i tant o més treballadora que els animals de càrrega. Prats en aquest sentit considera en relació a les dones al Marroc:

“Existe otra clase, que goza, es cierto, de mayor libertad, pero en cambio lleva una vida más arrastrada. Me refiero a las del campo en su mayor parte, y a esas que a todas horas circulan por las calles de las poblaciones; en una palabra, a las desheredadas de la fortuna, las cuales, arrebujadas en andrajosos jaiques, parecen líos de ropa sucia camino de la colada; y descubiertas, dejan advertir en sus pies y manos curtidos, y en sus rostros, surcados por prematuras arrugas, la huella de un trabajo excesivo, sazonado con múltiples vejaciones” (Prats, 1915: 203).

En aquesta línia més determinista, són moltes les aportacions que es repeteixen de principi a fi del període. Així, per exemple el darrer viatger que s'inclou en l'anàlisi, també exposa: “és molt freqüent trobar grups de moros pels **campes** i veure com el moro va tranquilament a cavall, sense cap farcell ni paquet, i al darrera **segueix la dona, a peu, amb un gran feix de llenya, un sac de farina o una altra càrrega per l'estil a l'esquena**” (Tirant, 1934: 82). Per tant, les dones de Tirant com les d'altres molts viatgers, no es vinculen amb aquells postulats orientalistes sinó que queden condicionades per tota l'herència de l'alteritat i amb la necessitat colonialista.

9.1.3.4 Les dones de la nit oriental: la *performance* de les hurís

Una de les escenes més buscades i evocades pels homes viatgers en la narrativa orientalista és aquella en la qual apareix la dona oriental seduïnt l'home a través del ritual de la dansa del ventre. En aquest sentit, molts dels viatgers voldran ésser protagonistes d'aquest espectacle. Les aportacions que en fan referència, majoritàriament masculines⁷¹, capten la *performance* a través de l'imaginari preconcebut en relació a la voluptuositat oriental femenina incorporant a la vegada una translació espacial vers la més estranya i variada subjectivitat.

La imatge de la dona hurí evoluciona i molt durant el període d'anàlisi a conseqüència d'una major presència masculina colonial al territori marroquí. Així, per exemple, alguns dels primers viatgers ens deixen constància de dones benestants que ballen a les cases dels seus patrons de forma íntima (però quotidiana com així ho detallen el viatger Amor o el del jove San Martín). Però amb l'augment de la presència colonial europea i concretament amb l'aparició d'un incipient turisme de masses, l'espectacle, evocat i orientaltitzat *ad nauseam* a les metròpolis, es transmuta per esdevenir una *performance* mimetitzada i híbrida (Bhabha, 1994), fins al punt d'arribar-se a confondre amb la més vulgar prostitució.

Les aportacions que s'inclouen són prou significatives per elles mateixes i representatives al mateix temps de la construcció de la mirada masculina, de la divulgació del discurs orientalista espanyol i de la (re)formulació de la pràctica d'aquests espectacles com a una activitat turística masculina. Es tracta d'un espectacle mimètic protagonitzat per dones i dirigit a un públic masculí i consisteix en una escenificació mitificada per el gaudi dels homes i considerablement recreada pels viatgers occidentals.

⁷¹ Aquest tipus de dones només apareix en la literatura masculina, tot i que Bertrana, per exemple, parla directa i obertament de les prostitutes de Tetuan i de Casablanca.

El periodista Boada en arribar a Tànger es mostra interessat per esbrinar on i quan podria contemplar amb els seus propis ulls els tan coneguts i sensacionals “*bailes morunos*”. Arribat el moment, el viatger ens enuncia que “eran dos muchachas hebreas de Mogador, aunque **se hacían pasar a los ojos de los extranjeros como moras auténticas**, de facciones agraciadas y finísimas carnes” (Boada, 1999 [1895]: 96). Detalla també que “**lucían ricos trajes de mora** y para representar mejor su papel, hablaban en lengua árabe” (Boada, 1999 [1895]: 96). Amb aquesta inicial aproximació, Boada ens transmet que no es tracta d'un espectacle espontani sinó d'una exhibició teatrelitzada per al públic estranger, o sia, pels homes europeus. A la vegada, ens informa que tot i que originàriament aquest espectacle s'associava únicament a les dones musulmanes, en aquella ocasió no eren musulmanes sinó agraciades jueves que havien après a actuar en el paper de dona oriental.

Un cop allí, l'autor considera que malgrat que es notés que la posada en escena no era espontània sinó preparada a consciència per seduir la mirada masculina provinent de l'altre ribera del Mediterrani, tanmateix “por poco de buena voluntad que tuvieran los espectadores, **no dejaba de ser interesante el cuadro que entonces se ofrecía a su vista**” (Boada, 1999 [1895]: 96). Essent així, l'autor continua amb:

“Nos sentamos en **sillas europeas** que para estos casos tenía preparadas la dueña de la casa, y a una señal de esta empezó el bailoteo, que podemos clasificar de **ejercicio de dislocación**, y que no es más ni menos que la zarandeada *dance du ventre* que tanto llamó la atención en la última Exposición universal de París” (Boada, 1999 [1895]: 96).

Queda clar, doncs, que l'observador de l'escena és l'Home, cult, madur i europeu, que contempla l'escena distant i de forma racional: es tracta d'una recreació dramatitzada, no verídica i, com a tal el viatger la menysprea. Al mateix temps, pren rellevància la recreació d'una imatge femenina vinculada a la “dona odalisca” que s'entrega a través d'un ritual - “ejercicio de dislocación”- a la mirada (superior) de l'home que tant pot ésser local com estranger. Es reinventa, per tant, el tòpic de la dona mora vestida amb luxosos i sensuals vestits que complau el gust més estèticament orientalista i que remet, a la vegada, al “mimetisme” de Bhabha (1994). Una vegada reduïda l'escena a quadre, l'autor busca aquella relació que vincula l'allí recreat amb l'aquí del lector, una estratègia típica dels discursos africanistes espanyols de l'època, que no queden però lliures de prejudicis. D'aquesta manera, comenta:

“Aquel es sin duda el baile árabe, **madre de nuestro flamenco**, con el cual tiene indisputable semejanza; baile romántico primero y que **degenera prontamente en lascivo, propio para excitar los sentidos de esta raza profundamente lujuriosa**” (Boada, 1999 [1895]: 96).

Similituds però amb diferències: l'alteritat nascuda del viatge acaba vinculant excentricitats. La primera paradoxa aflora quan l'autor comença la frase parlant d'una dansa semblant però l'acaba denigrant adjuntant a la dansa del ventre allò lasciu i luxuriós típic –segons l'autor- del primitivisme i la decadència de la moral oriental; idea ja presentada per altres viatgers.

El jove Gaziel per la seva banda, representa la curiositat juvenil masculina que per autoafirmar-se com a home cerca la diversió i la gresca per evasiva. Així, l'objectiu del seu viatge a Tànger gira al voltant de la recerca d'aquelles famoses dones sensuales que teòricament existien a Orient: aquelles ballarines exòtiques recreades i estereotipades per l'imaginari masculí europeu. La nit tangerina de Gaziel il·lustrarà clarament la imatge protagonista de l'home viatger turista, la creació de la “dona espectacle” i com l'espai i el temps esdevé còmplice en el procés de banalització d'allò exòtic.

Gaziel ens comenta que havia “sentit dir que existien uns **cafès** més o menys **clandestins**, on es donava l'espectacle de **dances orientals autèntiques**, d'un fort **exotisme** i una **torbadora bellesa**” (Gaziel, 1981 [1909]: 103). Apareix doncs, aquest imaginari exòtic relacionat amb la geografia del cos femení i dels sentiments sensuals juntament amb una particular geografia de l'oci nocturn que es vincula a la frivolitat de la nit i la clandestinitat. Els estudiants s'entregaren a la nit: sortiren per trobar aquell tipus de cafès clandestins. Ens explica:

“Entràrem en una cambra **subterrània**, molt **fosca** [...] plegats de cames a la faisó musulmana, una gentada **d'homes, només homes, tots indígenes** [...] anaven i venien uns **cambrers vestits a la turca**, vull dir com els turcs de les **velles estampes vuitcentistes** [...]. Només de veure les **males mirades** que ens llençaven de totes bandes, jo ja me n'hauria entornat. Evidentment: **no era pas allò el que cercàvem**” (Gaziel, 1981 [1909]: 103).

El desconeixement de la ciutat els porta a un local únicament masculí sense dones ni estrangers: un lloc típicament moresc. L'encontre per tant, no fou plaent. Tanmateix Gaziel continua explicant-nos:

“Se'ns atansà un **europèu** que duia posada la **gorra de la casa Cook & Sons, la gran agència de viatges** (en aquell temps no sols la més famosa, sinó gairebé l'única al món), i ens digué molt discretament que valia més que ens n'anéssim el més aviat millor: **allò era un establiment exclusivament per a moros, i tota intrusió d'un europeu hi era molt mal vista i podia donar peu a greus accidents**” (Gaziel, 1981 [1909]: 103).

Ens apareix molt significativament aquí el concepte de turisme de masses, simbolitzat per “l'home Cook” que els aconsella i que els pot gestionar satisfactòriament les seves necessitats i complaure les seves expectatives. El guia de l'agència de viatges, els indicà ràpidament cap on s'havien de dirigir per trobar el que cercaven. Gaziel prossegueix,

“**Érem joves**, torno a dir; feia una **nit meravellosa**, i aquell guia era un **temptador** professional [...]. Després de caminar per un **laberint de carrers gairebé deserts** i, a estones tenebrosos, arribàrem. El guia trucà en una porta [...] mostrà la seva gorra prestigiosa, i de seguida el batent es badà. **Una dona tota tapada**, amb un llumet d'espelma a la mà, ens conduí per un **passadís interminable, estret i baix com una galeria de mina**, i al capdevall ens trobàrem en un **gran pati**. No s'entenia com havíem pogut desembocar en una casa tan ampla i bonica. I ara ja ens apuntava una altra apreusió, ben diferent de la del cafetó sòrdid” (Gaziel, 1981[1909]: 103).

Altra volta ens apareix un paisatge laberíntic, solitari, on els viatgers seguien cegament al guia europeu, el qual de forma privilegiada, coneixia la territorialitat d'allò desconegut i els hi donava seguretat als joves. Entraren en un altre habitacle, sòrdid com el primer, però ja apareix una dona, encara que tapada. L'autor ens mostra les facilitats que suposa la infraestructura de l'agència Cook que tant sols ensenyant la gorra, se li obra el pas. Per sorpresa, apareix un espai ampli, el pati moresc, ja ressenyat anteriorment pels nostres viatgers. El guia “digué a la dama unes paraules en aràb o hebreu i, adreçant-se a nosaltres aclarí” (Gaziel, 1981 [1909]: 104):

"He demanat cafè del millor i una mica de música". [...] Ens feren entrar en un **salonet** reservat, que era **exactament com una de les cambres moresques de l'Alhambra de Granada**, visitada per nosaltres feia pocs dies, però moblada amb profusió de divans, coixins, tauletes, tot baix i minúscul, fora d'uns grans jaços de seda, i il·luminat amb grans quinqués de petroli, penjats del sostre enteixinat. **Allò feia pensar en *Les mil i una nits***, en efecte, i prometia quelcom de mai vist per nosaltres, els estudiantets del carrer Montera. Ail l que n'eren de lluny Madrid, Barcelona i Europa!” (Gaziel, 1981 [1909]: 104).

Sembla ser que les expectatives comencen a veure's realitzades. El paisatge emocional es transforma alhora que apareix de cop aquell imaginari orientalista que cercaven. Ara l'ambient és íntim i plaent. Essent així, doncs, i de forma voluntària, s'allunyen del quotidià Occident per atansar-se mentalment a l'imaginari retrospectiu de l'Alhambra i als espais llegendaris de les evocadores *mil i una nits*. Finalment es trobaven davant d'una experiència nova on es recrea ara sí, aquell exotisme associat a les odalises nocturnes. Llegim:

“**Aclofats a la manera indígena**, comparegueren tot seguit tres mosses a servir-nos el cafè, que ja portaven en tres grans safates. **Eren tres belleses: una rossa de cabell; l'altra negra, i la tercera de color d'aram.** Totes duïen la **cabellera desfeta**, que els queia més avall de la cintura, i anaven **vestides molt ricament**, amb cossets brodats d'or i argent, calces bombatxes, lligades al turmell fi, faixes de seda, vels vaporosos i una dringadissa clara d'arracades, polseres i collarets. La rossa només portava tons blaus; la bruna, vermellosos, i la roja, grocs. Dessota de cada roba, **la roba interior s'endevinava blanca, fina i fresca com l'escuma de la mar salada.** Totes tres anaven carregades de **perfum**, i per servir-nos ens venien a sobre: al cap de cinc minuts estàvem **submergits en una atmosfera artificial i intensa**, amb efluvis torbadors de cafè, d'essències rares, de cabelleres sumptuoses i de pells femenines. **Allò semblava, sense haver de donar ni una sola pipada, el somni de l'haixix que ens havia fallat a Madrid**”(Gaziel, 1981 [1909]: 105).

La introducció a l'escena a través de la descripció inicial dels europeus, asseguts a la manera indígena i la següent aparició de les 'hurís', tal com si fossin la reconversió eròtica dels tres Reis de l'Orient, com si d'un somni embriagador es tractés, que l'autor amb certa eloqüència ens concreta amb el paral·lelisme del somni del haixix. Seguidament:

“Acabat el servei, sense dir-nos una paraula, **les mosses, al ritme d'una música invisible**, de cítares, guitarres i bandúrries, i em sembla també alguna flauta màgica (ja no tenia esma per esbrinar-ho bé) **es posaren a dansar molt suaument** davant nostre mateix, **vinclant només la cintura.** (...) Cada dos per tres, mentre feien un giravolt pausat o es decantaven a dreta o esquerra, les 'hurís' **deixaven caure un dels seus vels** i, quan s'acabaren els vels, una peça de batista o de seda. A cau d'orella, dissimuladament, el meu company em digué: “Noi, això s'embolica”. Jo vaig fer-li que sí” (Gaziel, 1981 [1909]: 106).

La culminació de les expectatives fou total, noies seminues, davant seu ballant sensualment i per ells, ells eren els reis del gaudi visual.

D'altra banda, uns anys més tard el relat del científic Cabrera ens fa saber que “en Larache había entonces un **café moruno** con xejas o bailarinas, instalado por unos argelinos entre las barracas del zoco exterior, y allá fui una noche para ver este **exótico espectáculo** en su propio ambiente” (Cabrera, 1924: 92). Cert és, que en referència a l'espai, existia una llarga tradició d'evocatiu espai exòtics, orientaltzats i estereotipats. D'aquesta manera, en arribar a les afores d'El-Araïch el propi Cabrera reconeix que “desde luego, **aquello distaba mucho de los bailes morunos que vemos en los teatros.** El local era sucio, destartado y maloliente; no había orientales mesillas ni mullidos cojines, sino sólo bancos y mesas de pino barnizado por el uso” (Cabrera, 1924: 92). Ens apareix, doncs, una nova versió espacial perifèrica que extreu la *performance hurí* del seu lloc d'origen i la teatrelitza per les classes menys pudents. En aquest sentit, per l'autor, “lo único que allí había un poco teatral era una **argelina gordísima, como si estuviera hidrópica**, vestida completamente de verde esmeralda, con aspecto de corista vieja, que **bebía copa tras copa de ginebra en medio de un grupo de hombres**” (Cabrera, 1924: 93). Essent així, sembla que desapareix l'herència estètica del serall voluptuós i apareix una escenificació més típica de cabaret europeu on la dirigeix una dona que res té a veure amb l'imaginari exòtic de les hurís.

Tot seguit, Cabrera ens enuncia que “ya empezaba a aburrirnos un poco la monotonía de aquella música, cuando de pronto, a una orden que desde su banco dio con voz aguardentosa la argelina gorda, una de las muchachas dejó su tharriya y **comenzó a bailar la danza de los pañuelos**” (Cabrera, 1924: 93). Al

viatger, la dansa observada no genera aquella sensualitat i exotisme buscat sinó tot el contrari. Narra:

“No he visto en mi vida **danza más tonta ni más indecorosa**. Con un largo pañuelo en cada mano, cogido por una punta, la xexa **movía el cuerpo de un modo extraño**, cadenciosamente, pero sin cambiar apenas de sitio, agitando sólo las caderas, el vientre y el seno **con movimientos llenos de lascivia**” (Cabrera, 1924: 94).

“Después de bailar unos momentos sobre el estrado, saltó al suelo, y pasando, sin dejar de bailar, de mesa en mesa, **delante de cada una de ellas repetía los mismos movimientos hasta que cada consumidor iba poniéndole una moneda de plata en la frente como premio a su trabajo**. La moneda se adhería fácilmente a su piel sudosa, y ella, siempre bailando, volvía cada vez al estrado y, con un brusco movimiento de cabeza, la dejaba caer sobre una bandeja” (Cabrera, 1924: 94).

La reproducció d'aquesta escena de cabaret coincideix més amb l'aportació de Boada, on es destaca la pèrdua de sensualitat femenina i on s'accentua la instrumentalització sexual de la dona pel gaudi masculí. Essent un viatger caut i coneixedor del Marroc, acaba manifestant que “**la escena no carecía de novedad para nosotros**, pero confieso que, por mi parte, no me hubiese atrevido a aconsejar a alguna danzarina europea que fuese a buscar inspiración en el hediondo cafetuchito del zoco de Larache” (Cabrera, 1924: 94).

Daniel Martínez també experimenta la dona nocturna. Quan es troba a Fès, també va a veure l'arxiconegut espectacle turístic on es banalitzava i frivolitza la dansa oriental. Així, “**bajando** unos escalones, entramos en una casa y quedamos estacionados, con otros visitantes, en el último escalón. [...] **se respiran olores mezclados, entre los que se define el incienso, el sudor, el kif y el tabaco turco**” (Martínez Ferrando, 1929: 79). Ambientant-nos en allò més sensorial i ubicant-nos en un espai subterrani ens explica que

“En el centro del patio baila **una mora con movimientos lascivos y provocativas miradas**. [...] desfiguran su rostro moreno multitud de tatuajes, y sus ojos oscuros, agrandados con kohl, detienen su vagar, para mirar, osadamente, a un **grupo de militares** del país, sentados en una mesa arrinconada” (Martínez Ferrando, 1929: 79).

“Mientras sigue el baile se va acercando a cada uno de ellos, hasta casi rozar sus labios con los de cada cual, lo que provoca un rugido bronco del agraciado, acompañado de gritería y escándalo de sus compañeros. [...] Una mora vieja, va de una a otra habitación, y otra jovencita, pasa el platillo para pagar a los músicos, enseñándonos unas uñas pintadas de henné. No recoge mucho. **La bailarina acentúa, entre gritos de entusiasmo, sus movimientos de bestia en celo, y cierra los ojos como si sintiera por todo su cuerpo las brisas sensuales del Edén**. A nuestro alrededor se oyen comentarios de gentes enardecidas” (Martínez Ferrando, 1929: 80).

D'aquesta manera l'autor considera que d'alguna manera, la dona està banalitzant el seu cos davant dels homes en un espectacle turístic decaient i denigrant. El més destacable però de l'aportació del viatger és l'aparició de la hibridació de l'espectacle a partir de l'encontre i el contacte colonial (Prats, 1992; Bhabha, 1994). D'aquesta manera, les necessitats evasives dels militars francesos acaben transformant l'espectacle de la dansa oriental, ja que més que dansa s'acaba traduint en un espectacle en que malauradament la dona s'acaba prostituint. Davant d'aquesta escenificació que no plau al viatger,

“Salimos, y el guía con nosotros. Después de un corto paseo, nos lleva a otra casa, en donde se repite la misma escena que en la anterior, aunque con menos gente. **Una mora borracha y horriblemente pintada, riñe con un soldado que se le escapa haciéndole guiños; sus compañeros de armas, un grupo numeroso, rien desde la calle encontrando la escena graciosísima**” (Martínez Ferrando, 1929: 81).

Ara, ja és la pròpia protagonista, la teòrica hurí sensual o la dona musulmana, la que pren el paper del colonitzador i es mostra beguda als clients. Davant aquest canvi de papers, del mimetisme apuntat per Bhabha en les societats colonials, el viatger hi afegeix, la burla dels militars, que denoten alhora un sentiment de superioritat vers la vulnerable dona.

La nit del viatger és llarga:

“Todavía nos asomamos a otra casa. [...] Aquí no hay algazara, sino silencio. [...] Repararnos en unas mujeres, sentadas en un rincón, sobre viejas alfombras, soñolientas y horriblemente pintarrajeadas, que fuman un tabaco fuerte, cuyo humo pincha las narices. A veces, parece que se van a quedar dormidas con el cigarro en la boca. Llevan por la cabeza adornos de papel de colores con purpurina reluciente. **Hay algo de animal resignado en la actitud de estas mujeres, algo de perro que guarda la puerta, que abre los ojos, y que no ladra... apenas llevamos unos minutos, salimos fatigados de una escena en que parecía haber descendido de nivel la humanidad, de haberse embrutecida**” (Martínez Ferrando, 1929: 81-82).

En aquesta ocasió Martínez Ferrando mostrant el llegat paternalista catòlic ens descriu una escena que es troba lluny de l'espectacle exòtic de les ballarines d'Orient. Ara, és dura i planament prostitució femenina. L'escena, per l'autor, és inhumana ja que les dones deixen de ser persones per convertir-se en bèsties del sexe. Des d'aquest punt de vista, el viatger es veu corprès pel desencís i per la immoralitat de la situació, on les protagonistes són les dones, infravalorades ja en la seva societat d'origen. Essent així, Martínez Ferrando manifesta que “estamos cansados; quisiéramos volver al punto de partida; **el instinto repele todo cuanto ve por estos lugares. Para satisfacer la curiosidad, ya está bien**” (Martínez Ferrando, 1929: 83). Tanmateix,

“Pero aún hay que entrar en otra casa. [...] En la celdilla que tenemos más cerca, **la morita que la ocupa, aparta la vista con un resto de pudor, ante la incesante procesión masculina que entra y sale**, y se para a la puerta del patio. Es un rostro oscuro de **belleza salvaje**, que tiene tatuadas las mejillas con unas rosetas pequeñas. Los ojos son de una gran dulzura, inocentes; **ojos negros rasgados en los que se descubren destellos de ternura infinita. No sabemos por qué nos da la impresión de que no hace mucho tiempo que ocupa esta celada; quizá porque es muy jovencita.** [...] ¡Pobre morita de las pupilas de negro terciopelo y mirar profundo! Sin duda le faltan unas monedas que tal vez sean su comida de mañana, o la de algún otro ser querido. **¡Hay tanta miseria en la ruinoso ciudad árabe!**” (Martínez Ferrando, 1929: 83-85).

Aquesta nova situació despòtica doncs, és la transforma pel viatger, l'espai musulmà en quelcom miserable i ruïnós. En aquest ambient empobrit i degradat, el viatger ens aporta nova informació fruit de la conversa amb el guia, fora ja del local. Diu:

“Ya en la calle, de regreso, **nos dice el guía que estas mujeres, son las que vemos tan tapadas por las calles, que escapan protegidas por las sombras de la noche, mientras sus deudos duermen, o velan en otras casas.**

-Sí, pero la mayoría **vendrán empujadas por la miseria**, decimos.

-Oh, sí, desde luego; muchas vienen aquí para no pasar hambre.

Siempre el hambre, ese fantasma horrendo que extiende sus alas sobre estos países inactivos. [...] Apenas nos despedimos del guía, **nos asaltan unos deseos enormes de llegar a un espacio amplio, donde se respire puro el ambiente fresco de la noche, y se oiga el rumor del agua, y el cuchicheo del viento entre los árboles...**” (Martínez Ferrando, 1929: 85-86).

La nit, doncs, i la misèria (concebuda pel viatger) té per l'autor la capacitat de transformar els blancs fantasmes en animals sexuals que s'ofereixen als occidentals. Aquesta paradoxa presentada per l'autor es manifesta com la cara oculta del mimetisme i hibridació de les

societats colonials. Al mateix temps, també és destacable la dimensió espacial de les experiències. Així, al passar una llarga nit pels carrerons tenebrosos, estrets i laberíntics de la medina, el viatger, cansat ja de tot, desitja sortir d'allà i desplaçar-se al seu lloc, on l'alteritat no és tant exagerada i on l'espacialitat colonial recorda els seus orígens.

En el context colonial d'Orient, molts dels homes viatgers també destaquen el fet que els hi ofereixen amb una gran facilitat dones per al seu gaudi sexual com una cosa normal i necessària dels homes musulmans i orientals. D'aquesta manera, per exemple, quan Martínez Ferrando es troba a Meknès ens raconta que “el guía empezó a hablarnos, con **cierto secreto**, de unas **ricas hembras que él conocía**, amables en grado extremo, que recibirían placer con nuestra visita” (Martínez Ferrando, 1929: 127). A la ja coneguda proposta,

“Le contestamos que nosotros, en cambio, **no habríamos tal placer y que nos dejara ya en paz**; pero el maldito berebere, en cuyo pecho parecían anidar los siete pecados capitales, insistió tercamente, en llevarnos, aunque no fuera más que para que pudiésemos ver de cerca, **cómo son las mujeres de su raza**, y algún detalle de la vida íntima” (Martínez Ferrando, 1929: 127-128).

Amb la cauta resposta del viatger que desprecia l'oferta, el guia replica. Així:

“En vista que no tenían éxito sus planes y convincentes argumentos, llenos de pintorescas alabanzas y asombrosas descripciones, nos propuso que fuéramos como espectadores, y él haría lo que hubiese que hacer. [...] pero su asombro, ante nuestra actitud, no fué inferior al nuestro. [...] **nos aseguró que muchos ingleses y americanos gustaban de estas escenas orientales, que pagaban con muy buena moneda, y con las que reían mucho**” (Martínez Ferrando, 1929: 128).

Davant de la pròpia banalització local de les dones, el viatger ens vol deixar a entendre, que ell com a bon cristià (diferent que els anglesos i els nordamericans), defugia de tractar la dona com ho fan els musulmans o els estrangers desenfrenats. Ell és doncs, circumspecte.

9.2 Les dones parlen de les *altres* dones: aportacions femenines

Tenint present que la representació femenina viatgera espanyola al Marroc fou minsa i escassa, s'ha considerat oportú presentar les quatre úniques aportacions existents de forma individual i cronològica. D'aquesta manera es pot contextualitzar millor la significació de les contribucions i també la manera a través de la qual les viatgeres s'autorepresentaren en el territori colonial.

Tres de les quatre aportacions escrites per dones s'ubiquen en els últims anys del període d'anàlisi, quan les infraestructures colonials oferien un viatge més ràpid, segur i confortable, però també quan en el context islàmic -per exemple a Turquia- la situació de la dona havia canviat i començava a modernitzar-se (Lewis, 2004). D'altra banda, disposem del llegat precoç de Colombine, que data de principis del XX. Essent així, ens podem preguntar com les *dones* viatgeres espanyoles veien a les *dones* del Marroc colonial. Vegem-ho per a cada cas.

9.2.1 Les dones de Colombine, gènere més enllà del camp de batalla

El relat *En guerra* de Carmen de Burgos és una versió dramatitzada de les cròniques periodístiques que va escriure quan es desplaçà a Melilla l'any 1909. Aquest llibre és molt valuós des d'una perspectiva de gènere almenys per dos motius. Primerament, cal destacar que Colombine fou la primera reportera de guerra espanyola i també la primera dona que va deixar constància escrita del seu viatge al Marroc. En segon lloc, esdevé una narrativa altament significativa per l'enfocament de l'autora a l'hora d'abordar la temàtica bèl·lica en un context i ambient fortament masculinitzats. El relat de Colombine posa un èmfasi especial en donar visibilitat al món femení. Ho fa convertint la dona en la protagonista de la narrativa. Mitjançant l'ús d'aquest recurs literari li és possible també incloure en el relat les seves pròpies opinions. Essent així, la seva mirada femenina traspasa al text aportant unes interessants descripcions d'escenes quotidianes que van més enllà de retransmetre el conflicte bèl·lic. Aquesta consideració, doncs, fa excepcional el relat de Colombine dins d'aquest gènere narratiu. De fet, la guerra era per homes i explicada sempre a través del prisma masculí. Així, l'excepcionalitat del relat juntament amb el fet que la protagonista sigui una dona que dóna a conèixer l'ideari de l'autora com a pensadora, converteix el llibre de Carmen de Burgos en un llegat únic i indiscutible en el context de la narrativa espanyola viatgera.

Com a relat femení que és, hem de tenir present la delicada situació de la seva gestació. Tal i com afirma una de les biògrafes de l'autora (Núñez, 2005), Colombine va utilitzar un to especialment caut, prudent i circumspecta per referir-se a la guerra. Al mateix temps però, la narrativa pren moltes de les característiques atorgades a la "literatura per/de dones". Es serveix, per exemple, d'un llenguatge força carrincló i d'una tràgica trama narrativa⁷². Al mateix temps, en analitzar el relat des d'una perspectiva de gènere sorprèn la gran diferenciació que fa – quasi contraposada- entre la descripció de la dona protagonista (metàfora de la modernitat femenina occidental) i les dones musulmanes que hi apareixen.

D'aquesta manera, l'autora quan ens introdueix el personatge principal del relat aprofita per informar-nos de la invisibilitat tradicionalment associada a les dones. Així, al saló de l'hotel,

“De pronto cesaron todas las conversaciones. Un comandante alto, moreno, de aspecto distinguido y luenga barba gris, cruzaba el salón, **dando el brazo á una dama**. El espectáculo era inusitado. **Parecía que en Melilla cristianos, moros y judíos rivalizaban en ocultar á sus hembras. No se veían mujeres por las calles**. Las señoras, retiradas en sus casas, apenas se atrevían á asomar el rostro curioso por las entreabiertas persianas. En el mismo Hotel, familias de escritores y de oficiales permanecían encerradas en sus habitaciones, sin presentarse en el comedor” (Burgos, 1912: 14).

L'autora reconeix de forma coincident amb les aportacions masculines que no es veuen dones en els espais públics de la ciutat i constata també que aquestes estan recloses. Aquesta situació de reclusió i invisibilitat és general i, per tant, no és exclusiva ni dels musulmans, ni dels jueus ni tampoc dels cristians. Colombine, en referència a aquest fet raona que,

“**Tal vez el retraimiento de las mujeres no era voluntario: las sujetaba la costumbre tradicional que dejaron los musulmanes en España, imperante aún entre los mismos que combatían á los moros en nombre del progreso**. Un espíritu atávico de nuestro atraso, en relación á la cultura mundial, privaba al ejército de los consuelos y del

⁷² La protagonista, muller d'un comandant, s'enamora bojament d'un altre i, aquest, per tràgica fatalitat mor al camp de batalla.

aliento vivificador con que el alma de las mujeres dignas sabe envolver la misión del combatiente, rimando la hermosa poesía de la epopeya” (Burgos, 1912: 15).

L'autora no creu que la reclusió sigui voluntària. Respon tant al llegat cultural com a la resolució masculina. Així, la considera fruit de la tradició, de l'atavisme musulmà medieval que segons Colombine es troba del tot arrelat en la societat espanyola. A més, aquesta, teòricament més civilitzada que la musulmana, es troba en un estat d'endarreriment respecte la “cultura mundial” pel fet d'infravalorar a les seves dones. En aquest sentit, l'autora no només mostra el seu desacord en relació a aquesta qüestió sinó que ella mateixa intenta canviar el patró establert. Ho fa a través de mostrar-se tal com és, una dona espanyola capaç.

Tot i l'absència de dones observada a la Melilla de la guerra, el protagonisme del relat el té una dona. A més, la muller del comandant Ramírez es configura com la millor dona i la més adequada per representar Occident a Orient. Així, Alina

“Era **digna** de la atención que despertaba. **Alta, delicada, de facciones correctas, alto cuello, labios finamente dibujados y grandes ojos azul oscuros, dormidos y soñadores bajo la sombra de unas pestañas de oro. El cabello rubio, de reflejos rojizos y metálicos, envolvía en una aureola de luz aquella cabeza de santa bizantina**” (Burgos, 1912: 15).

“La figura del comandante, elegante, noble y ruda, formaba un **conjunto seductor con la frágil belleza de su esposa**. [...] Ramírez acogía á los amigos y los presentaba á su mujer, que conversaba amablemente con la **graciosa desenvoltura de una educación cosmopolita** [...] Tendió al oficial su mano larga, delgada, adorante con un gesto de afectuosa sinceridad, **propia de las mujeres libres de prejuicios**” (Burgos, 1912: 15-17).

D'aquesta manera, l'autora ens presenta un estereotip nou de dona europea/espanyola de bellesa renaixentista però alhora moderna, il·lustrada, cosmopolita i bona muller. A través d'Alina, Colombine ens apropa a tot allò més quotidià que rodeja l'enfrontament armat. Així, per exemple, mentre els soldats i els caps de l'exèrcit espanyols es troben al camp de batalla, la protagonista-autora es dedica a conèixer Melilla i les seves rodalies. Acompanyada d'un guia jueu i d'un conductor recorren els barris perifèrics de la ciutat i en observar-los ens explica:

“Al pasar el coche cerca de este barrio, se cerraban todas las puertas, **las mujeres y los muchachos corrían á esconderse, temerosos de los españoles**, y algunos viejos murmuraban en el dialecto mogrebino, mezcla de castellano y árabe, palabras que bien podían encerrar una maldición. Alina miraba en vano, **deseosa de contemplar aquellas figuras femeninas, que erguían la airosa cabeza**, coronada de un casquete policromo, con majestad de reinas, sobre sus trajes flotantes y haraposos” (Burgos, 1912: 21).

Amb la intenció de conèixer de prop l'altre realitat social, especialment la de les dones, descobreix que al seu pas, aquestes, la quitxalla i la gent gran defugen de l'encontre. De fet, esquiven amb cert temor la mirada procedent del carruatge. Essent així, Colombine ens presenta la població de l'altre bàndol i unes dones que són considerades “figures”. Concreta que es vesteixen diferent i que utilitzen una vestimenta, per l'autora, comparable a una munió de parracs. Idea que al mateix temps coincideix amb la gran majoria de les aportacions femenines.

Paral·lelament Alina, com a representant de la dona occidental a Orient, queda descrita com “una **excelente hermana de la caridad**. Su ternura es como la irradiación del amor de todas las

madres, de todas las amantes” (Burgos, 1912: 17). A més, vol ser útil i realitza tasques humanitàries. Així, en un moment concret del relat:

“Alina se colocó **el brazal de la Cruz Roja** y acompañada de David salió al campo en dirección al fuerte de Camellos. Antes de llegar les fué preciso detenerse. **Una multitud de moras, que venían corriendo en tropel hacia la plaza, les dificultaba el paso**” (Burgos, 1912: 52).

La dona protagonista és valenta però també eternament femenina. Així, mostra les inquietuds pròpies de les dones i també una humanitat exemplar. Al mateix temps, en comunicar-nos que la protagonista es desplaça al fortí per tal d'ajudar als soldats espanyols, Colombine també recull que en la mateixa direcció i en els mateixos moments arribaven dones marroquines que buscaven recer defugint del camp de batalla. Més endavant:

“Cuando el sol caldeaba demasiado y los soldados empezaban su baño, **Alina subía la escalera de espiral de la torrecilla del fortín** é iba a situarse en la plataforma. Allí, entre las almenas, había siempre un centinela, fusil en mano, con la bayoneta calada, de cara al enemigo, ojo avizor á las cañadas y riscos del Gurugú, donde se veían las pardas chilabas entre pedruscos y chumberas. [...] **Aquel espectáculo seductor ocultaba el horror de la guerra con una crueldad suprema.** Sabía que alguno de aquellos no había de volver; se jugaba todos los días una triste lotería de muerte. **Más que guerra parecía una cacería de hombres.** [...] **Su sentimiento de mujer, más idealista que práctico, hubiera deseado evitar aquellos peligros á las tropas** [...] Ser madre es sentir rajarse las entrañas en la conmoción de un dolor supremo” (Burgos, 1912: 43-45).

L'autora amb un ideari antibel·licista clar descriu el dia a dia de la guerra a través d'un nou discurs que recull el discernir “de dona”. En aquest sentit, Colombine, mitjançant la retina de l'esposa del comandant, constata que “mientras los hombres combatían contra los cristianos, **una turba de mujeres, chiquillos y viejos avanzó en confusión revuelta hacia Melilla**” (Burgos, 1912: 52). D'aquesta manera ens informa que la població més vulnerable d'allà on es fa la guerra s'ha de desplaçar cap a l'enclavament espanyol de Melilla cercant emparo. Tanmateix, per l'autora,

“Aquellas mujeres que venían á acogerse á la hidalguía castellana **sabían combatir como todas las hembras de los pueblos nómadas al lado de los hombres;** ellas eran las que les llevaban armas, municiones, víveres, les alentaban ferozmente á la matanza y hasta les ayudaban saciando su odio religioso, con ese apasionamiento de la mujer contra los *rumí*, malditos por sus santones. **Apaleaban con porras de madera, claveteadas de hierro, á los soldados rendidos y moribundos.** Más de una mora había perecido en el campo de batalla y **algunas se arañaban el rostro con desesperación de furias infernales cuando sufrían una derrota.** No iban á la lucha por amor á los suyos, sino **por ferocidad, por odio al enemigo**” (Burgos, 1912: 52).

D'aquesta manera les dones musulmanes en temps de guerra acaben perdent la seva vulnerabilitat i es converteixen, per l'autora, en ferotges combatents emportades per l'odi religiós. Apareix el discurs de salvatge i barbàrie associada a les poblacions nòmades. Així, les dones musulmanes també fan la guerra i es deixen endur pel fanatisme. Al mateix temps, moltes d'aquestes dones que arribaven a Melilla cercant protecció:

“Venían cargadas de enseres de sus casas, **sin cuidarse del recato de cubrirse el rostro, enseñando tatuajes en los brazos y las secas y largas piernas.** En su huida no olvidaban á los animales que formaban su riqueza, procurando salvar los rebaños de vacas y carneros. Traían los muchachos sujetos en una especie de mochila á la espalda y los mayorcitos cogidos á la falda, casi rodando sobre los peñascales. **Muchos morirían entre el incendio de su dehar, porque se habían acordado más de los animales que de ellos**” (Burgos, 1912: 53).

El discurs de gènere que es construeix per a la dona musulmana és ara fortament alteritzant i adquireix certa bestialitat. A més de batallar com unes fanàtiques, aquestes dones descuiden les seves responsabilitats familiars. L'autora ho porta als extrems criticant que aquestes siguin capaces de tenir més consideració pels animals que pels propis fills. D'aquesta manera, la dona musulmana també es perfila com l'enemic.

Finalment Colombine, tot i que no porti a terme un viatge pel Marroc i només conegui les rodalies de Melilla, acaba presentant-nos un discurs generalitzador sobre la condició de les dones al Marroc. En aquest sentit, recull tots aquells estereotips forjats al llarg del temps i repetits per molts d'altres viatgers. Amb un to altiu i menyspreador considera que,

“Las leyendas de su apasionamiento eran tan falsas como las de su belleza. Amaban á los hombres con amor de hembra, que se da por igual á toda virilidad y á toda fuerza. El señor, el amo, era más temido que amado; inferiores a él, no sentían celos; su deseo de complacerlo era el medio de asegurar su favoritismo y bienestar. Dedicadas á los trabajos más rudos, esclavas de los dueños que no se ocupan más que de la caza en su vida de molición de zoco en zoco; prematuramente maduras bajo el sol de llamas de aquel abrasador clima africano, las moras eran todas feas, deformadas, negras. Las favoritas se distinguían entre aquella turba por la sebosa obesidad adquirida en la inacción del serrallo, comiendo harina y bebiendo té con ámbar para engordar. La única belleza residía en los blanquísimos dientes y los ojos luminosos, negros, grandes, en los que había algo del misterio de los gitanos. Las cabelleras, tan lindas desde lejos, consistían en madejas de algodón negro, dispuestas en largas trenzas, que ocultaban la tiña de sus pelados cascos” (Burgos, 1912: 52-53).

El relat de Carmen de Burgos ha de considerar-se excepcional si el relacionem amb el seu context de producció. Es tracta d'un exemple pioner de literatura espanyola de dones en una tipologia narrativa clarament masculinitzada. Com a relat femení, destaca que la protagonista sigui una dona i que l'autora pugui a través d'ella manifestar els seus pensaments. Essent així, Colombine primer de tot critica la tradicional reclusió/invisibilitat de la dona, no tant als països islàmics com en el si de la seva pròpia societat. D'aquesta manera es desmarca de les aportacions masculines perquè ubica la situació de la dona espanyola a cavall entre la musulmana i l'europea. Considera en aquest sentit, que la cultura espanyola té molt arrelada la tradició d'infravalorar a les seves dones. Encara com a relat genuïnament femení, cal ressaltar que l'autora presenta un relat en un context de guerra on predominen les descripcions d'allò quotidià, característica mai observada en aquest gènere literari abans de la seva aportació. A més, també deixa constància del seu ideari antibel·licista.

Pel què fa a la representació de les dones que apareixen al seu relat, cal distingir entre la dona protagonista i les dones musulmanes. Malgrat ser totes dones, entre elles no tindran res a veure. Per un cantó, la dona occidental esdevindrà la representant exemplar de la dona europea a Orient i un model a seguir per les dones espanyoles lectores. Les musulmanes per la seva banda, en un primer moment seran descrites com mers “bultos” en clara coincidència amb les aportacions masculines del període. Però més avançats en el relat i ubicades en el camp de batalla, perdran la seva condició de dones i es perfilaran com l'enemic. Essent així, aflorarà el mecanisme més pragmàtic d'evidenciar l'alteritat i en sintonia amb altres aportacions, es convertiran en quelcom fanàtic més proper a la bèstia que a una persona.

9.2.2 La frívola mirada turística de Carmen Jiménez de Noguera

Les aportacions de Carmen Jiménez de Noguera que fan referència a les dones al Marroc són breus i merament descriptives. De forma molt coincident a altres aportacions analitzades, Jiménez de Noguera repara en l'existència de dones jueves i en el fet que les dones musulmanes siguin més visibles –per la mirada occidental- en l'entorn rural. Al mateix temps, deixa constància –encara que efímera- de veure dones venedores als mercats i para atenció a distingir-les en funció de les diferents indumentàries que porten. Per últim, també manifesta l'estranya sensació que li produeix el fet de veure dones completament tapades pel carrer o saber que tant sols una paret la separa de l'espai de reclou les dones musulmanes.

En analitzar la imatgeria inclosa en el relat de l'autora apareixen dues observacions que considero destacables. La primera és que malgrat que el llibre incorpora moltes fotografies, no n'hi ha cap que hi apareguin dones marroquines en primer pla. Aquest fet es podria explicar per la dificultat que suposava retratar-les o per la teòrica invisibilitat d'aquestes. Però degut al considerable volum d'imatges incorporades a la narrativa, aquesta omisió pot considerar-se fruit de la manca d'interès de deixar-les plasmades en un fotograma (voluntat de l'autora o de qui és responsabilitzats de l'edició). Des de la perspectiva de gènere, la segona observació destacable fa referència al fet que a totes les fotografies del relat hi apareix l'autora en primer pla, sola o juntament amb els seus acompanyants de viatge. Aquest detall il·lustra la importància que pren la “fotografia turística” a l'hora de demostrar i deixar constància que hom ha estat allí, al “lloc de la fotografia” (Urry, 1990) i la voluntat d'autorepresentar-se com a dona, atrevida i europea. D'aquesta manera, podem observar, per exemple [vegeu imatges 12, 13 i 14], l'autora retratada a Xauen, a Rabat i a El-Araïch.



Imatge 12. Fotografia inclosa en el relat de Jiménez de Noguera (1933)

Aquestes fotografies ens ensenyen que les persones que viatgen utilitzen una indumentària clarament europea, fet que emfatitza la voluntat personal de diferenciar-se o de reafirmar-se com a *outsider*, com a turista i com a occidental. Pel cas de l'autora, com a dona moderna: “civilitzada i superior”.

Pel què fa a les aportacions narratives que fan referència a les dones del Marroc veiem que les primeres en aparèixer a les anotacions de l'autora són les dones jueves. Per la viatgera,

“Las hebreas andan y hablan con desgana, en ellas no existe esa edad de la plenitud, tan llena de encantos, sino que pasan casi de una esplendorosa, pero efímera juventud, a ser unas pobres mujeres ajadas y tristes, como si en ellas pesara la maldición de una raza despreciada hasta por los infieles” (Jiménez de Noguera, 1933: 9).

“Las mujeres, vestidas con llamativos colorines, parecen todas viejas y marchitas, enfermos los ojos y sin color la cara, como tocadas de un misterioso mal” (Jiménez de Noguera, 1933: 40).

Aquestes dones queden estigmatitzades de forma clara per la religió que professen alhora que la seva representació dista de les aportacions fetes pels homes, les quals en general en destaquen la seva bellesa física. Així, en la creació de la imatge de la dona jueva per part de la viatgera hi pesa amb contundència el rebuig històric vers els hebreus que les transforma en unes dones mancades de vida i femineïtat.



Imatge 13. Fotografia inclosa en el relat de Jiménez de Noguera (1933)

En relació a les estampes visuals dels mercats, Jiménez de Noguera opina: “¡Qué pintoresco el zoco del pan, **con sus mujeres sentadas en el suelo, inmóviles y hieráticas**, con la tabla a sus pies, en la que exponen los seis u ocho panes que tienen a la venta!” (Jiménez de Noguera, 1933: 14). Al mateix temps, també deixa constància del tràfec diari dels que davallen dels poblats per arribar a la ciutat a mercadejar. Explica:

“Moros bajados de las montañas del Riff y de las cabilas del interior, vistiendo con mil colores y mil formas distintas, llegan cargados de pieles de cabra que vienen a vender, seguidos de la mujer que, por rara excepción y como las campesinas y las clases muy miserables, no llevan la cara cubierta, y que con diez o doce lienzos de distintos colores y rayas, atados a las caderas, al cuello, a la cabeza, componen su estrafalaria vestidura. Tras ir cargadas como sus maridos, llevan además, sujetos a sus espaldas con una sábana, a sus pequeñuelos, que ya, con el fatalismo propio de su raza,

miran pasar la vida filosóficamente, sin dignarse reír ni llorar” (Jiménez de Noguera, 1933: 12).

Tal i com constaten altres aportacions, la viatgera informa que les dones camperoles no porten la cara tapada i van vestides de forma diferent. A més, servint-se del fatalisme que se'ls hi adjudica a les cultures orientals, atorga a aquestes dones pertànyer a “clases muy miserables”. També destaca que aquestes a part d'assumir les càrregues típiques de tota dona -“responsabilitats familiars”- van extremadament carregades als mercats, com si d'animals de càrrega es tractés (Marín, 2002; Martín Corrales, 2002). Per últim Jiménez de Noguera presta atenció a la quitxalla, portadora segons ella, del fatalisme de la raça.



Imatge 14. Fotografia inclosa en el relat de Jiménez de Noguera (1933)

Encara en relació amb la dona rural, l'autora, amb una mirada paternalista, emfatitza el rol de dona treballadora esclava del seu home, imatge també molt repetida per altres aportacions i que servirà de justificació de l'intervencionisme colonial (Cerarols, 2005; Marín, 2002). Tenim que,

“También a las **moras pobrecillas las vemos curvadas sobre la tierra** ocho, diez, doce de ellas encardando y **haciendo las faenas más duras y cubriéndose rápidamente la cara al paso de nuestro auto**. Pasan también muchas de ellas cargadas de leña o hierba hasta lo inverosímil, **mientras que su señor va cómodamente montado en su burro**” (Jiménez de Noguera, 1933: 10-11).

Com a dona, la viatgera també recalca en les activitats femenines que els homes generalment no ens descriuen. Així, a part de descriure l'abillament de la dona de camp, ben diferent del de la musulmana de ciutat que es veu al carrer, ens informa de la presència d'una dona de camp a una botiga de teles a la ciutat de Tetuan. Jiménez en aquesta ocasió aprofita per recalcar una vegada més, la imatge visible de la dona en l'espai urbà, neutra i esmunyadissa, però que “igualta formes i jerarquies”. Llegim:

“Se acerca a una **tienda de ropas** una mujer tetuaní, del campo, con su sombrero y embozo tan típicos; el sombrero, trenzado de basta paja y grandes proporciones, con la copa en forma cónica y adornado desde ella con borlas y cordones de vivos colores; lleva en su mano una cesta de huevos de tamaño muy pequeño, como todos los que se ven por aquí, y está mirando y remirando estas sedas flojas de colores pálidos, brillantes florecillas y rayas, que tanto aprecia la mujer mora, y **que sólo lucirá en el íntimo recinto de su casa, ya que por la calle es uniforme el blanco embozo que iguala formas y jerarquías**” (Jiménez de Noguera, 1933: 14).

Passejant pels carrers de la ciutat de Tetuan, l'autora també presta atenció al curiós paisatge que configuren les dones musulmanes (per la dona occidental). Enduta per un encís orientalista que aflora proporcionalment a la condició de benestant, ens raconta:

“Un **grupo de formas blancas que atrae y encanta nuestra vista** se acerca, enteramente cubiertas por su albo ropaje de holgados pliegues, y **de cuyo rostro sólo se llega a ver la estrecha faja horizontal de sus negros ojos sombreados**; emana de todas ellas una **atracción y un misterio que nos deja siempre pensando qué singular belleza se ocultará tras el pañizuelo que cubre su rostro... son moras ricas, seguidas de cerca por sus esclavas**, de las que sólo se diferencian en la calle por las ricas sedas de delicados colores, que al andar se entrevén apenas, y por las babuchas, más recargadas de oro y bordados que las de sus servidoras” (Jiménez de Noguera, 1933: 13).

Llegim que la comitiva de dones (formes blanques) al carrer, l'atrau i l'encanta. Comenta que d'elles emana una “atracció i misteri”, especialment en referència a la bellesa que s'ha d'ocultar sota dels vels. Estretament relacionada amb aquesta imatge queda la condició de classe: es tracta de dones de palau, ben diferents d'aquelles pobres que van amb la cara destapada i sense esclaves.

Carmen Jiménez no aprofundeix sobre la condició de la dona al Marroc ni tampoc ens parla de cap visita a un harem. Tot el que ens inclou en relació a l'atracció i el misteri que li generen les dones benestants musulmanes és del tot subtil i queda sempre entre bambolines. En aquest sentit:

“Un momento **nos parece oír murmullos y risas que suben del jardín interior**, que se confunden con el piar de los pájaros felices que vuelan entre los naranjos y granados en flor, los cuales, a través de las espesas celosías, nos mandan sus aromas, y **que, más felices, pueden trasponer los altos murallones, de este jardín de encanto**, de este vergel, amurallado al fin y al cabo, **ante cuyo misterio, el sagrado del hogar, así como el de la religión de estos árabes, todo amabilidad y gentileza, se muestran impenetrables**” (Jiménez de Noguera, 1933: 16).

La turista Carmen Jiménez de Noguera presta molt poca atenció al gènere femení del Marroc. La seva aproximació a la societat marroquina és efímera i força frívola. Només deixa constància dels estereotips més presentats i divulgats sobre les dones al Marroc mentre que la voluntat del seu relat és deixar constància que ella s'ha desplaçat al Marroc en un acte patri. Essent així, ella s'autorepresentarà com a dona espanyola, diferent i superior.

Les seves aportacions en relació al gènere femení contempnen l'existència de la dona jueva, la qual quedarà estigmatitzada pel històric menyspreu vers la seva confessió religiosa. Així, tot i que els homes en reconeixen les seves qualitats físiques, Jiménez les considerarà totes dones tristes i desmillorades. També deixa constància d'allò que és més visible. En aquest sentit reconeixerà que les dones musulmanes rurals tenen més visibilitat que les urbanes. Les musulmanes de ciutat seran copsades per una mirada molt orientaltzada i no farà cap referència en cap moment sobre la seva condició social. Al mateix temps, també constata la presència de dones venedores als mercats. L'única ocasió en que com a dona mostra una sensibilitat més gran per divisar activitats i pràctiques més femenines és quan inclou en el relat que observa unes dones musulmanes en una botiga comprant teles per fer-se vestits.

9.2.3 La mirada feminista d'Aurora Bertrana

Aurora Bertrana és sens dubte la persona que més interès mostra per indagar el món femení del Marroc. A l'inici del relat, per exemple, ja deixa clar que: **“per atansar-me al món marroquí, per albirar ni que fos enmig de boires l'ànima femenina musulmana, jo hauria fet qualsevol sacrifici”** (Bertrana, 1936: 17). Mostra així una disposició clara a fer el que sigui i anar a on calgui per tal de relacionar-se amb les dones musulmanes. A més, intenta atansar-s'hi de forma franca, a través d'una mirada profundament antropològica. Malgrat aquestes bones intencions i mostrant molta honestedat, acaba manifestant obertament la dificultat de l'empresa que s'ha proposat. Explica:

“Quan parlo de boires, de muralles, de tenebres i d'altres obstacles, no em refereixo mai als objectes materials; **em serveixo d'aquestes imatges per donar una idea de la impenetrabilitat, de la vaguetat, de la duplicitat de l'ànima musulmana.** Fa un mes i mig que jo desembarcava a l'Àfrica, **amarada d'una candidesa típicament occidental, carregada d'una kòdak, d'un miler de quartilles i d'un programa literari.** Si tingués l'instint de conservació més esmolat, al cap de quinze dies africans me n'hauria tornat a casa (que és el que sospito que fan molts dels que vénen ací per escriure). Hi havia un segon camí, menys honorable, però més oportú: **inventar l'ànima musulmana** (altres ho han fet amb èxit). **Però jo, heroicament (el temps us en convencerà), no he imitat ni els farsants ni els prudents, i he demanat de porta en porta una esclatxa per a llucar, un foradet per a escoltar, un somriure o una mirada musulmans per a comprendre”** (Bertrana, 1936: 149-150).

Així doncs, anar més enllà de la frivolitat a l'hora de concebre l'altre (i molt especialment la dona) requereix temps i paciència, i no sempre dóna bons resultats. En aquest sentit, Bertrana, a part de remetre'ns l'existència d'una espècie de cortina de fum i d'una alteritat quasi infranquejable per albirar Orient, també deixa constància de l'aproximació i l'encontre des d'una clara perspectiva de gènere. Així, com a dona, ens fa saber:

“Tharaud, l'escriptor francès que ha dedicat cinc o sis obres al Marroc confessa sincerament: “Mai no veig sinó una cara de les coses. Així que aconsegueixo penetrar per una porta, les dones i els infants desapareixen. Tot es fon. El buit es va formant davant meu. Tinc la sensació d'ésser un espantaocells que aterroritza la família”. [...] **Tharaud creu que tot això li esdevé a ell perquè és un home. Però jo, que tinc avantatge, en aquest cas, d'ésser del mateix sexe que aquestes ombres que es fonen com per art de màgia a l'arribada d'un mascle, no aconsegueixo gaire més en l'esclarament de la incògnita”** (Bertrana, 1936: 158).

Malgrat ser dona i, per tant, tenir un accés menys difícil (en comparació als homes occidentals) per apropar-se al món femení, ella no ho considera ni suficient ni útil del tot per esfondrar la impenetrabilitat existent.

D'altra banda, la viatgera-escriptora s'autorepresenta com un "element neutral (femení)" a l'hora d'aproximar-se al món marroquí; concepció però que en realitat no serà gens neutral i farà aparèixer obstacles que generaran tot tipus de sospites tant a la societat marroquina com a l'occidental allí instal·lada. En aquest sentit, la viatgera deixa constància que "jo no era diputada, ni cronista política, ni emissària de llurs amics estrangers. ¿què podien esperar d'una romàntica escriptora?" (Bertrana, 1936: 23). D'aquesta manera i amb l'únic l'objectiu de conèixer la dona musulmana, topa per un cantó amb les barreres culturals i la llengua. Més destacable és però l'obstacle que suposaran els homes marroquins. En aquest sentit, quan Bertrana els hi demana de poder parlar amb les seves dones trobant-se en una reunió "nacionalista" de gent il·lustrada a Tetuan, constata que:

"Sembla mentida –deia clarament llur mirada– que una dona europea, intel·ligent i instruïda, que els homes hem considerat digna d'assistir a les nostres reunions i d'interessar-se pels nostres problemes, **es preocupi ara d'una cosa tan lleugera, banal i mancada d'importància com les nostres dones**" (Bertrana, 1936: 18).

Deixa clara la posició dels homes, que no entenen que ella vulgui estrènyer relacions amb les seves compatriotes marroquines. Dit d'una altra manera, que mostri més interès per les dones que per les xerrades de caire intel·lectual que pugui tenir amb ells. En aquest sentit, el missatge subtil que capta Bertrana sembla recollir la interiorització religiosa de la sura que enuncia que "Déu clement i misericordiós ha dit que els homes són superiors a les dones a causa de les qualitats que Ell mateix els ha concedit per enlairar-los damunt d'elles" [Alcorà, Sura IV, versicle 28] (Bertrana, 1936: 43). Tanmateix però, ens comunica que

"Alguns ni em feren cas. **Altres em respongueren que tenien la femellada tancada i que havien oblidat la clau. Els més joves i modernitzats em deixaven veure la família.** Aquests actes de confiança, però, **no sovintejaven i consistien en una ràpida exhibició de la parentela femenina**, talment com hauria fet un filatèlic amb la seva col·lecció de segells, o bé un aficionat zoòleg amb la seva col·lecció de micos o d'ocells tropicals engabiats" (Bertrana, 1936: 18-19).

L'autora mostra que l'objectiu que ella persegueix esdevé una missió complicada. Tot allò que n'obtindrà serà quelcom insubstancial i passat pel tamís masculí. La inclusió del fet que els homes més modernitzats sí acceptessin les peticions de la viatgera, encara que fos mitjançant una exhibició efímera, és significativa per il·lustrar els canvis socials del món musulmà nacionalista i la seva obertura en relació al món femení on Turquia en fou la pionera a partir de 1926.

Una de les idees que es desprèn de la narrativa de Bertrana és que les dones musulmanes resten (per obligació) a l'espai privat mentre que ella, occidental i alliberada, pot accedir a molts dels espais exclusius per homes i experimentar moltes situacions diverses que les dones marroquines tenen prohibides. Aquest fet, al mateix temps, per la seva excepcionalitat, impressiona i sorprèn a la població masculina. Així, trobant-se encara a Tetuan és invitada a una funció de teatre, única i exclusivament d'homes. En trobar-se allí, s'autoanalitza i com fan també molts d'altres viatgers recrea l'escena destacant-ne les diferents indumentàries per augmentar-ne l'alteritat. Escriu:

"El local estava ple a vessar. Els moros, enturbantats i embolcallats amb xilabes, caftans, sulhams i seruals, **suaven i s'ofegaven fidels a la santa tradició. I enmig de dos mil mascles**, coberts de complicades vestidures, acompanyades de voluminosos turbants o de gruixuts tarhuxos, **es destacava agosarada una dona sola. La nzara del bloc-notes i de la kòdak, vestida amb dos metres de fil i unes blanques i simples espartenyas!**" (Bertrana, 1936: 27).

Finalment, després de tanta insistència mostrada, aconseguí que la deixin entrar al lloc exclusiu de les dones. Heus ací el primer contacte:

“Elles em miraven encuriosides, amb desig evident d’interrogar-me. Anhelaven saber com anava vestida per sota, quina marca de roig usava, si em tenyia la cabellera... les més espirituals haurien volgut assabentar-se com me les arreglava perquè els homes m’admetessin entre ells, conversessin amb mi i em consideressin. **Però tot això m’ho deien solament amb els ulls, car no coneixien altre idioma que l’àrab vulgar, i l’amo era allí,** tot jugant negligentment; i malgrat el seu somriure pacient amarat d’indulgència, **elles no gosaven abusar del temps de llur senyor”** (Bertrana, 1936: 19).

L’encontre fou curiós tant per la viatgera com per les dones d’allí: una primera aproximació de recíproc reconeixement on no hi hagueren intercanvis parlats i que es portà a terme sota la vigilància de l’“amo”. Bertrana, en sortir del serrall ens comunica amb molta astúcia:

“Hauria estat un goig per a mi compartir, de tant en tant, la mandra, el te i el xafardeig de les dones, però jo anava a la casa dels moros, en qualitat d’invitada a les activitats intel·lectuals, al te i al xafardeig dels homes. Resultava una impertinència voler romandre a l’harem. Era com si en una recepció europea jo demanés als amos de la casa el permís de passar l’estona a la cuina, entre la cuinera i el jardiner. **Un dia i un altre, però, m’atansava al gran misteri femení.** A poc a poc, com si es tractés de vèncer la selva verge, jo m’insinuava en llurs vides, i anava descobrint un sensualisme i una mandra aclaparadors” (Bertrana, 1936: 20).

Tot i el seu interès per saber d’elles *in situ*, reconeix que com a invitada dels homes no era prudent prosseguir més estona a l’harem. Tanmateix, a través d’aquest primer encontre superficial és capaç de creure’s que poc a poc podrà anar coneixent les seves intimitats, inclús de les benestants. En aquest sentit, Bertrana és plenament conscient de la heterogeneïtat de dones existents al Marroc. Ella les vol conèixer totes. Fruit d’aquesta curiositat lliure de prejudicis també es veu atreta per les meretrius. Acompanyada d’un client amic les va a visitar en un prostíbul del barri morenc de Tetuan. Així, relata que: “els meus ulls curiosos cercaven amb anhel, en els rostres esverats d’aquelles criatures, un indici qualsevol que **em guiés pel camí escabros de llurs joves i misteriosos esperits”** (Bertrana, 1936: 36). Ens conta que en el primer encontre aflorà una gran barrera difident d’elles cap a l’autora però que després de repetides visites, acabà formant-se una atmosfera més transparent i quotidiana on la viatgera podia “investigar” amb més facilitat la intimitat d’aquelles dones. S’explica:

“Elles es limitaven a les respostes més breus i menys categòriques [...] malgrat el tracte de l’escriptor i de les meves amables intervencions, la conversa no s’embrancava. **La meua presència omplia les joves meretrius d’una tímidesa invencible. Em llançaven furtives mirades en les quals es llegia la més gran desconfiança.** [...] si la primera visita havia finit sense profit pedagògic, les següents foren més riques en experiències. Hi tornàrem sovint” (Bertrana, 1936: 37-38).

“Elles havien esdevingut amigues meves a poc a poc. [...] ens mig ajèiem tots damunt els matalassos, i en l’atmosfera blavosa, formada de fum de sàndal, de bones herbes, de cigarretes turques, passaven harmonioses les siluetes de les meretrius. Llurs veus, amb un suau deix oriental, murmuraven amables ximpleries. **A poc a poc jo anava coneixent, sense conflictes i esclats, unes vides aburgesades, on la paraula amor no desvetllava més ressò que l’equivalent en paper o en metall. En aquella casa galant es respirava el mateix ambient que en la llar d’un baixà o d’un ric comerciant. Hi havia menys miralls i menys rellotges, però més simplicitat i cultura”** (Bertrana, 1936: 39-40).

En un to més reflexiu motivat per la repetició de trobades amb aquestes dones, Bertrana ens aclareix que:

“Les **musulmanes humils** foren, al Marroc, les **meves primeres amigues**, això ni estranyarà a ningú, puix que **la gent del poble és més accessible a tot arreu, i especialment en terres de Mahoma, on les classes benestants consideren una marca de distinció la reclusió i el misteri**” (Bertrana, 1936: 55).

En aquest punt coincideix amb la opinió majoritària dels viatgers/es: existeixen al Marroc dones de classe benestant i dones pobres, o dit d'altra manera, dones de palau i dones de carrer. Les darreres són les més accessibles. L'autora explica que la classe acomodada considera una “distinció de classe” tenir les dones tancades en pany i clau. Un altre dels aspectes a destacar de la mirada feminista de Bertrana és l'anhel de trobar un sentiment de fraternitat entre les dones d'ambdues riberes del Mediterrani. En aquest sentit, quan l'autora ha entrat en una certa confiança amb alguna dona, ja la considera una amiga. Essent d'aquesta manera, la seva millor amiga del Marroc serà Dauïa, una noia d'una cabila de les afores de Tetuan. Ens explica:

“El destí em posà enfront de la petita serventa **Dauïa, filla d'un pastor muntanyenc** que vivia en una cabila propera. Dauïa era una noia lliure, com la major part de les foranes [...] **M'explicà les seves cabòries, tràfecs innocents de criatura dissortada, que ja des de la infància ha d'encarar-se amb la vida. Entre altres preocupacions, sofria del seu pròxim maridatge.** Va confessar-me que tenia promès (aquesta manca de discreció no la cometien sinó les musulmanes sense principis)” (Bertrana, 1936: 57).

Dauïa és considerada per la viatgera una dona lliure perquè és una dona rural que no es tapa la cara i que treballa a la ciutat. Amb ella -més oberta que la resta de dones musulmanes- passarà moltes estones: parlaran, passejaran, l'aproparà a altres dones... La visualització d'elles dues pels carrers de la medina de Tetuan commou als homes locals. Tal reacció la porta a reflexionar:

“Com sempre que m'endinso en aquests tocoms, **la mirada dels homes em ressegueix desconfiada i encuriosida. De la muralla enfora sóc una dona qualsevol; una d'aquestes rumies impertinents i desvergonyides que donen mal exemple a les musulmanes; però de muralla endins encara resulto més sospitosa.** Què cerco? On vaig? ¿Per què em passejo com una intrusa en companyia d'una musulmana en descrèdit?” (Bertrana, 1936: 58-59).

“Tots els homes que van passant m'esguarden un segon, indiferents, un poc menyspreadors i amb tot, encuriosits. **Vaig en companyia d'una musulmana que, malgrat el seu pesant haic, no arriba a tapar-se la cara com mana l'Islam, una sospitosa infidel. I jo duc una kòdak penjada a l'esquena!** Ells ja comencen a conèixer-me. Fa vuit dies que **la meva insistència a romandre hores i hores al barri morenc ha cridat l'atenció. Sóc l'única europea que passa tan sovint les muralles.** Ja dues vegades m'he sentit espia per un musulmà” (Bertrana, 1936: 65).

Per la viatgera acaba essent molt important la seva autorepresentació com a dona lliure (i occidental) en un territori on la dona viu sota l'opressió constant. Des d'una perspectiva espacial diferencia la significació de la seva presència dins i fora de les muralles de la medina, on per l'autora es salvaguarda l'essència més autènticament musulmana i on ella no és benvinguda.

Dauïa, la dona de confiança de l'autora, en una ocasió l'acompanya a casa d'unes conegudes seves, filles d'un pescador. L'encontre amb aquestes dones humils anà de la següent manera:

“Un grup de dones, embolcallades amb **vestits de dubtosa netedat**, m'empenyien devers la pàl·lida claror d'un celobert, **em voltaren, em palpaven, m'examinaven curiosament.**

Totes eren amables i enganxadisses. [...] examino atentament les petites musulmanes filles d'un pescador. [...] em fan entrar al recambro del fons" (Bertrana, 1936: 60).

"Les noies s'apiloten al meu redós. Em tornen a palpar, em fan preguntes que Dauia tradueix, aixequen les meves faldilles i m'examinen la roba interior, introdueixen les mans per l'escolladura i estiren les cintes espatlleres... em sacsegen, m'eixordeixen, em basquegen... [...] **desitjosa d'assabentar-me del viure d'aquelles criatures humils, començo a fer preguntes** que Dauia tradueix.

-No sortiu mai d'ací?

-Mai, mai -responen les veus llangoroses

-I esteu contentes sempre tancades?

-Sí, sí... és clar.

La meva pregunta les desorienta. Es veu que no han somniat mai a ésser lliures. Avui les tanca el pare, demà les tancarà el marit. En aquell pati emmurallat, sense obertures, sota aquell rectangle de cel, blau i migrat, estimaran i avorriran, pariran, alletaran i s'assabentaran- per les amigues- de les infidelitats del marit; envelliran, emmalaltiran, moriran... aquestes pobres criatures em desvetllaren una llàstima pregona" (Bertrana, 1936:61).

Per l'autora, aquestes joves són criatures dissortades perquè no han descobert el què suposa la llibertat. Arrel de la conversa aflora una alteritat crispada entre la viatgera i les dones visitades alhora que l'autora es deixa portar per l'imaginari preconcebut que fa referència a la insofrible quotidianitat que estan condemnades a viure les dones musulmanes. Des d'aquest punt de vista, no existeixen diferències entre l'imaginari recreat pels homes i el de la viatgera.

La jove amiga de Bertrana també li aconseguix una cita amb unes camperoles d'una cabila de les rodalies de Tetuan. De camí, la viatgera pensa que "elles, les musulmanes lliures, no veuran mai sinó els turons suaus on pasturen els ramats de la cabila, la població de baix i el gran llenç de la mar, darrera les muralles de la ciutat moresca" (Bertrana, 1936: 83), idea que recull la superioritat – interioritzada- de l'autora en relació a les dones orientals. Per la viatgera les dones al Marroc estan condemnades a la immobilitat espacial i social. Bertrana, en arribar a la casa topa de nou amb l'element masculí que detesta. En entrar, "al fons de la petita i mal il·luminada habitació hi ha l'amo, el senyor [...] un ull sol, fix i vidriós, **es clava amb insistència en la rumia indiscreta que acaba d'arribar.** Què vol? Per què ha vingut?" (Bertrana, 1936: 86-87). Tanmateix i acte seguit:

"**Les dues fantasmes s'han convertit en dues noies delicioses.** Els haics han desaparegut. Entre esclat de dents i lluminositat d'ulls, entre trenes negres i argolles de metall, **elles em volten, m'empenyen, em fan seure sobre l'estora infinitament vella i bruta.** [...] **mentre la dona i els infants m'acullen amables i hospitalaris, em somriuen i tracten d'entendre els pocs mots que jo he après en àrab, l'ull vidriós de l'amo i senyor no em deixa ni un moment.** I el meu somriure es glaça en veure els llavis closos entre la barba grisa del pastor [...] Estic disposada al turment per presentar als llegidors una imatge verídica del moro" (Bertrana, 1936: 86-87).

A l'hora del comiat la viatgera copsa com el pare demana a les filles que aconseguixin quelcom de la rumia. Essent així, la viatgera, presa per la incomprensió de veure's obligada a pagar per l'espectacle vist s'indigna tremendament i ens fa saber:

"**Trec la moneda amb fàstic i la llenço damunt de la safata** metàl·lica del te. Em dirigeixo a la porta enmig d'un estrany silenci. **Abans d'inclinar el meu cos per sortir, giro el cap i esguardo l'amo amb un poc d'ironia.** [...] Baixo sola i lliure en la nit fosca" (Bertrana, 1936: 88-89).

Novament mostra i actua emportada per un sentiment de superioritat occidental capaç de desafiar l'home oriental. D'aquesta manera, desprecia allò vist i davalla cap a la ciutat sola però sentint-se ben alliberada.

Paral·lelament, la voluntat de conèixer l'apropra també a verificar un “nou i lamentable aspecte de la vida social femenina al Marroc” (Bertrana, 1936: 110): la presó de dones de Xauen. Llegim:

“A la Presó de dones no ens hi dirigíem simplement per curiositat [...] sinó per **adquirir la causa que privava aquells éssers de llibertat (en escriure el mot llibertat no puc menys que somriure. Evoco la vida social femenina musulmana i no comprenc ja més presons que aquelles pregones i fosques estances on les dones, sovint tancades amb clau, broden, badallen, sospiren i xafardegen amb les serventes o amb les amigues)**” (Bertrana, 1936: 111).

“Vaig pensar que seria més profitós [...] interrogar-les sobre les causes materials de llur empresonament. No era pas feina fàcil. **Elles, poc sensibles ni als meus esguards cordials ni a les paraules afectuoses que els dirigia, es tancaven en l'habitual reserva musulmana.** Amb tot, vaig aconseguir conèixer els motius de llur captivitat. La meua sorpresa creixia a cada nova confessió. **Aviat vaig adonar-me que no em trobava davant per davant amb una colla de delinqüents, sinó enfront d'un grup d'innocents criatures, víctimes del rigor islàmic.** Si allò eren delictes, penso que totes les europees des de la més perfecta burgesa fins a la treballadora més decent, mereixerien ésser empresonades” (Bertrana, 1936: 113).

En aquesta ocasió l'autora emfatitza la injusta situació d'aquestes innocents criatures, que per ella, són víctimes del rigor islàmic. La idea més destacable que emana d'aquests encontres és la obsessió de la viatgera vers el concepte universal de “llibertat”, aclarint que les dones musulmanes no saben el què és, i que de fet, totes són, d'una manera o altra presoneres de la tirania dels homes. Considera així, que el rigor islàmic converteix el territori musulmà en una gran presó femenina.

Encara a Xauen, s'assabenta que hi haurà una festivitat al cementiri i on hi haurà moltes dones de la localitat i també la presència del baixà de la ciutat. Essent així, ella serà la primera d'arribar al cementiri per observar i veure de prop el ritual. Així:

“A les vuit del matí, l'únic ésser que havia acudit al cementiri era aquell que ningú avisà: **“La rumia de la kòdak”** [...] Jo no ignorava que l'entrada d'una nzara al cementiri musulmà és per als mahometans com una profanació. **Un gran respecte m'omplia el cor, però també una gran curiositat.** [...] Jo seguia la part de fora. Aguantava amb paciència els esguards impertinents i desconfiats de tots els moros que passaven de llarg i l'espantat de les mores que entraven. [...] **Aquella multitud femenina acoblada sota els desmaís, escampada pel verger, barrejada amb els morts, m'omplia l'esperit d'expectació.** Elles continuaven llur discreteig, bo i llançant vers la rumia esguards desconfiats i porucs. **Quan jo m'atansava a una d'elles, desitjosa de fer-me amigues, la interpel·lada s'apartava de mi, com temorena de possibles represàlies**” (Bertrana, 1936: 103-107).

En aquesta nova situació, Bertrana cercant la complicitat de les dones musulmanes es troba que aquestes l'esquiven. Tot i haver-se esperat molta estona fora del recinte, al final entra i es situa fora de l'escena, en un segon pla. Tanmateix tothom era conscient de la seva presència i conjuntament era indesitjada. Finalment:

“Feia quatre hores que jo era al cementiri i començava a marejar-me, quan un guardià del baixà s'atansà a mi tímidament i, en un castellà gairebé correcte, em digué:
-Tu pots sortir del cementiri
-No, no; ja hi estic bé ací. Gràcies per l'interès
-No ho entens- seguí el guardià molt torbat-; el baixà vol que surtis
-Ah! El baixà vol que jo surti? Quina equivocació! Digues-li que he vingut per llucar de prop els sacrificis, i que el meu gust és romandre.
El pobre xicot, més i més neguitós, abocà tota la veritat, enmig de l'expectació de la multitud femenina
-**És que... ell, el baixà, no entrarà ací fins que tu no surtis!**”

-Ah! Ara ho comprenc! ¿Per què no ho deies més clar? El baixà m'expulsa del sant lloc. ¿O ell i tot el que ell representa socialment, nacionalment, religiosament està de més al cementiri, o ho estic jo?

-Exacte!

I orgullosament de deturar tot un poble, amb el seu baixà al front, seguit de confraries, músics, caps de bestiar, alems, mocadems, curandars, esclaus, guàrdies, fills, mullers, concubines, ases, gossos, puces i polls, vaig anar-me'n amb la meva kòdak inútil al prendre una cervesa al casino" (Bertrana, 1936: 1908-109).

La tossuderia i la reacció de la viatgera esdevé el paradigma del comportament euro-gocèntric. En aquesta ocasió, la seva rebel·lia passa per adoptar un patró clarament dissident i provocador i anar-se'n al casino a prendre's una cervesa, allò prohibit tant per la dona com per l'home al Marroc.

Per altre cantó, Bertrana també té la possibilitat de conèixer i penetrar a les cases dels més pudents, augmentant d'aquesta manera l'amalgama femenina observada al Marroc. En una ocasió la conviden a dinar (junt amb homes de renom) a casa d'un musulmà benestant de Tetuan. Després de dinar ens narra:

"[...] fumàvem i bevíem recolzats en coixins. **Jo conversava amb l'estudiant turc sobre política femenina, quan els meus ulls distrets s'enlairaren devers les altes finestres enreixades que s'obrien sobre el pati central. A cada obertura hi havia un grapat de dones, ben apilades.** Enmig de l'embolcall de llurs blancs haics, els ulls negres vorejats de cahol esguardaven curiosos i engelosits aquella rumia, vestida de fil, lluint cames i braços, fumant, xerrant, discutint amb els homes!" (Bertrana, 1936: 50).

En aquesta ocasió però, serà les altres dones les que observaran a la viatgera amb certa sorpresa, mentre ella envoltada d'homes discutia, bevia i fumava. Acte seguit, el senyor de la casa li pregunta si volia veure l'harem i ella li respongué que estaria encantada. Així:

"Ens aturarem enfront d'una porteta daurada. Ell la empenyé. **Aplegades per terra, en matalassos satinats, les dones, bevien te i menjaven laminadures. [...] n'hi havia de joves i velles, de lletges i de boniques, de blanques i de negres, de lliures i d'esclaves"** (Bertrana, 1936:51).

En trobar-se a Asilah, un conegut europeu l'acompanya a casa del baixà, per tal de que el conegués i des pas, si fos possible, també les seves dones. Després d'intercanviar unes primeres impressions amb el baixà, la viatgera sentència que "ell, amb tota la seva importància, està satisfet de poder demostrar a la periodista europea que un baixà marroquí té prou prestigi i prou diner per a lluir casa i femelles de primer ordre" (Bertrana, 1936: 74). I les hi ensenya:

"**Jo endevino els drames d'aquella llar, malgrat que les dones del baixà no han dit ni diran res que orienti devers els secrets de llurs vides amagades, sensuals i turbulentes.** "som perfectament beneurades". "ens estimem les quatre com veritables germanes". "no hem vist res del món, però la vida és tan suau i folgada, en la casa del nostre amo i senyor, que per res no la canviariem". **I el baixà somriu satisfet en veure com es saben la lliçó i com la reciten al moment necessari. Amb tot, jo tinc els meus dubtes sobre la benestança d'una llar on quatre dones de setze a cinquanta anys es disputen els favors d'un sol home. No puc amagar que aquell dia vaig sortir de l'harem tan ignorant com en entrar-hi. Solament em deixaren conèixer els decorats, les riqueses, els refinaments... Entre la veritat i jo s'interposava l'eterna i complicada pòlidesa marroquina, els salams complicats, els somriures discrets..."** (Bertrana, 1936: 78).

Amb aquests dos exemples queda il·lustrat el sentiment de dificultat d'accés al món femení i especialment al de classe refinada, que com ja ha avançat abans l'autora, s'envolten de reclusió i misteri per reafirmar-se com a classe acomodada.

Finalment, l'autora considera que “les europees del Marroc plenes d'aquella trista suficiència dels occidentals, **no s'interessen per les nostres germanes recloses**” (Bertrana, 1936: 55). Com a feminista que és, designa la voluntat de vèncer la resistència masculina a través de la fraternitat entre dones, a la vegada que deixa constància d'una crítica constructiva vers les dones occidentals. Llegim:

“Les dones europees de la burgesia són les úniques que, per mitjà de les relacions administratives i comercials dels marits, **podrien acudir de tant en tant als harems, per xafardejar una estona** (xafardeig ple d'interès, que els permetria l'estudi psicològic de les germanes musulmanes). **Però a les dames europees tot això les atrau molt poc.** S'estimen més criticar entre elles i acudir als cinemes, reclosos i pudents [...] **La dona musulmana, carregada de tedi i desvagada al fons de l'harem, no demanaria sinó l'amistosa vinguda d'una part del món europeu femení;** però llurs pares i marits desconfien de nosaltres. **Caldria vèncer, amb un poc de constància i de bona voluntat, la resistència masculina**” (Bertrana, 1936: 56).

D'altra banda, en referència a les imatges incloses en el relat, comentar la necessitat que té l'autora de documentar tot allò que veu i observa. Aquestes dues fotografies [vegeu imatges 15 i 16] denoten l'interès de Bertrana per fer visibles les dones en l'espai públic traient-les del calaix de l'estereotip sensual i sexista (per exemple les del relat de Montero). Les imatges de Bertrana transmeten per damunt de tot, quotidianitat. Per altre cantó i a diferència de la viatgera Jiménez de Noguera, Bertrana no inclou cap imatge seva en el llibre, fet que il·lustra el desig de desmarcar-se d'una viatgera turística i identificar-se més com a una “viatgera errant” o una “escriptora outsider”.



Imatges 15 i 16. Fotografies d'Aurora Bertrana incloses en el seu relat (1936). Es tracta d'escenes de mercat fotografiades a Marràqueix.

Les aportacions de la viatgera Bertrana són sens dubte les més interessants si prenem en consideració la perspectiva del gènere femení. De fet, tal i com ella constata, l'objectiu del seu viatge és indagar sobre l'ànima de la dona musulmana. En aquest sentit, serà la viatgera que ho tractarà amb més interès i més detallada i explícitament, esdevenint el tema central del seu relat. Al mateix temps, l'autora reconeixerà les dificultats existents per aproximar-se a la realitat femenina del Marroc tot i essent dona: ha de franquejar els obstacles que suposen la llengua i l'altre cultura i també la barrera "infranquejable" que suposen els homes.

Bertrana pensa i actua com una convençuda feminista sensibilitzada per l'assoliment de la llibertat individual. Essent així, al Marroc se li desmuntaran els esquemes força sovint. Veurà com la fraternitat "universal" entre dones és una quimera massa occidental. No l'entenen les dones marroquines però tampoc les altres europees que viuen al Marroc. Paral·lelament també esdevindrà molt destacable la manera com la viatgera s'autorepresenta davant de les dones i davant també dels homes en diferents i variades circumstàncies.

La viatgera, en plena consonància amb el tarannà d'altres viatgers, considerarà que el rigor islàmic converteix el territori musulmà en una gran presó de dones. Tanmateix i a diferència dels altres viatgers i viatgeres, Bertrana intentarà aproximar-se el màxim possible a les diferents realitats femenines existents al Marroc. Essent d'aquesta manera, coneixerà harems de famílies acomodades, les quals consideren una distinció de classe la pròpia reclusió. També anirà a prostíbuls de Tetuan, visitarà la presó de Xauen i es farà ben amiga d'una noia de cabila. Aquesta a la vegada, l'aproparà a conèixer dones de famílies humils, filles de pagesos i pescadors. Per ella, les dones humils seran les més accessibles.

9.2.4 Les dones de Sáenz Alonso: una *classista* a la recerca de l'Orient perdut

Al principi del relat Mercedes Sáenz es mostra molt intrigada i sensibilitzada per captar qualsevol indici de la presència femenina del Marroc. Deixa entreveure de forma clara la curiositat que li desperten les dones musulmanes ja que per ella són dones diferents. En aquest sentit, a l'inici del relat llegim:

"Voy al África del Islam. **Voy al Mogreb sagrado.** A ver mujeres, mezquitas y calles veladas todas por el manto santo que ordena el Único y el Clemente. De las mujeres veré sus ojos; de las mezquitas los alminares; de las calles, los muros de las casas y **admiraré la muelle vida del hogar marroquí, donde el árabe altivo, aristocrático como en ninguna otra raza, vive junto a las bellas mujeres que son sultanas, aunque esclavas quieran llamarlas**" (Sáenz, 1947: 102).

Aquesta primera consideració de Sáenz ens apropa a una imatge *orientalitzada* de la societat marroquí. En el seu imaginari totes les dones musulmanes són "sultanes" al Marroc. Com veurem però, aquesta imatge prototip d'Orient engendrada en l'Europa vuitcentista i que s'allarga a la primera meitat del XX, no serà la que la viatgera es trobarà durant el seu viatge pel Marroc colonial.

Abans de desembarcar a l'Orient espanyol comenta que "el puerto se halla tan cercano que **distinguimos claramente el blanco ropaje femenino**" (Sáenz, 1947: 101). Però quan trepitja el territori marroquí la vestimenta blanca associada a les dones desapareix. Essent d'aquesta manera, manifesta que "no distingo nada. **Me producen la idea de un montón de ropa sucia** que se mueve en diferentes direcciones. Todas están juntas. Charlan y ríen. **Total: suciedad**" (Sáenz, 1947: 102). L'autora, ens presenta el doble raser de l'estereotip de la dona oriental: la dona odalisca vers

la dona “invisible”. A la vegada, també des de l'inici, malgrat que les dones quedin identificades amb la indumentària blanca, a través de la l'observació més directa i *in situ*, la imatge es transforma i esdevé, per l'autora, quelcom comparable a un simple manyoc de roba bruta.

Quan es troba a Tetuán ens deixa constància de la composició social i la dimensió de gènere de l'espai públic de la Plaça Espanya (clar exemple de la construcció d'un espai colonial). Explica:

“Hoy en los bancos que rodean a los jardines y el templete, los árabes reposan de esos trabajos que nunca les vemos desempeñar. Mezclados a ellos, los soldados españoles. **Las mujeres no forman parte de este conjunto; a las españolas no parece agradarles demasiado hallarse aquí, y las moras huyen del contacto del hombre**” (Sáenz, 1947: 109).

“**La mujer velada que cruza sin mirar a nada ni a nadie y que se la adivina gentil y bella por el paso esbelto y joven, por la mirada de unos ojos inmensos y profundamente negros.** Marruecos sueña languideces orientales bajo la sombra de la plaza España. Sueña como sueñan estos musulmanes, que parecen dormir en estos bancos de azulejos multicolores. Sueña como debe soñar esa mujer que ya no se distingue” (Sáenz, 1947: 109).

Essent així, l'espai públic és dels homes. L'autora hi observa àrabs i soldats espanyols i, remarca que les dones no formen part d'aquest conjunt. Sáenz considera que a les espanyoles no els hi agrada formar-hi part i que a les marroquines menys, perquè aquestes directament defugen del contacte amb l'element masculí. Tanmateix, l'autora incorpora en el seu relat el recorregut d'una dona musulmana creuant la plaça, destacant que la creua totalment adduïda. Aquesta dona, que acaba personificant la imatge del país, té una mirada profundament jove i penetrant que somnia encara amb el seu propi Orient malgrat trobar-se en l'espai colonial creat per la presència espanyola. Així, Sáenz ens introdueix un Marroc colonial, on ja està totalment normalitzada i acceptada la presència europea.

D'altra banda, quan es troba a Tànger fa referència al cosmopolitisme de la ciutat. La viatgera, ara com a turista, ens descriu també les seves compatriotes estrangeres. Així, llegim:

“La temperatura es deliciosa, y **los trajes de las europeas dan la nota encantadora de una feminidad siempre deliciosa.** Todas visten graciosamente como si se encontraran preparadas para zarpar y regalarse un crucero de verano. **Es la manera de vestir de Biarritz.** Las faldas, las chaquetas de colores vivos, los zapatos bajos y el cabello al aire. **Muchas de ellas son francesas; otras muchas españolas, y en gran número de sajonas, indudablemente turistas. Entre estas últimas se adivinan las norteamericanas, todas se han internacionalizado de una manera sorprendente.** Tànger, con tanto mezclar las diferentes lenguas, ha mezclado también las personalidades y características de cada nación, **llegando a formar un tipo único**” (Sáenz, 1947: 119).

En aquesta ocasió, la vestimenta de les turistes és encantadora i emana una “feminitat sempre deliciosa” que queda associada amb la seva terra natal. Aquesta nova imatge femenina també li serveix per autorepresentar-se com a turista i distingir-se de les dones marroquines. A més, considera que les dones turistes, tot i provenir de diferents països conjuminen a Tànger creant un tipologia única, internacionalitzada i genuïna. Mitjançant la inclusió de les turistes europees en el discurs de gènere, la viatgera, explícitament fa aflorar l'alteritat existent i creada entre la dona a Orient i Occident.

Paral·lelament, Sáenz també inclou les sensacions que li genera viure noves experiències viatgeres. Quan es troba a El-Araïch, ens narra per exemple, la seva vivència com a turista formant part d'una comitiva de noces. Per un cantó, ens apareixen mostres clares i contundents d'alteritat social i espacial. Per altre, manifesta sentir-se seduïda per la sensualitat de l'espectacle. Aquestes sensacions contraposades, són a la vegada representatives de la construcció de l'estereotip oriental (Bhabha, 1994). Essent així:

“A través de las calles, mis diminutos zapatos, de alto tacón, me sometieron a un lento tormento. **Junto a mis pasos difíciles pasaban raudas y seguras, las babuchas de las moras.** Unas babuchas siempre grandes, de fuerte cuero con curvada e inútil punta y carencia de talón. **Las calles se entrecruzaban en intrincado laberinto, y las mudas paredes, sin más contacto exterior que una puerta adusta, mostraban el hermético sentido del hogar. Imposible alcanzar a adivinar si el barrio que atravesábamos era rico o pobre; imposible solucionar el curioso problema de si en las terrazas cercanas paraban opulentas señoras o míseras trabajadoras**” (Sáenz, 1947: 133).

El simple ús de sabates de talons en els carrers empedrats i laberíntics de la ciutat tradicional marroquí porta a la viatgera a analitzar la diferència de calçat entre les dones d'Occident i les d'Orient. En aquesta ocasió, les seves sabates de talons no s'adapten massa bé a les característiques del carrer tradicional musulmà. Al mateix temps, destaca la confusió que li produeix la idea de la llar musulmana en no reconèixer els referents urbans existents a Europa. En aquest sentit, Sáenz no pot esbrinar si es troba en un barri ric o pobre o, si les dones que l'envolten són simples treballadores pobres o opulentes senyores. D'aquesta manera, aflora un sentiment sòcioespacial de total alteritat en relació a l'altra ciutat, la d'Orient. Finalment, aquest primer contacte confús es complementa amb l'encontre de l'altre feminitat. Les dones amb les quals es troba reunida no responen però a l'imaginari preconcebut de l'autora. Llegim:

“Mientras esperábamos que la puerta se abriese, **fuimos empujadas por aquel compacto grupo, parlachín y barullero.** Unos pañuelos ordinarios, tapaban los rostros de la misma forma varonil, práctica y vulgar, con que en nuestra infancia vimos a los bandidos de nuestros cuentos de aventuras ocultar los rostros. **¡Qué lejos el blanco fantasma femenino, el sutil pañuelo de gasa perdiéndose bajo los esponjosos velos de un albo capuchón! ... estos fantasmas grises, dominós de carnalada vulgar, trocado el misterio de la careta por la grosería de un pañuelo ordinario, nos empujan con sus manos violentas, donde las uñas se tiñen descuidadamente.** Deseamos librarnos de esta oprimente masa, pero cuando la puerta se abre para nosotras, nos persigue su contacto y, desparramándose por el patio, se empuja y lucha por conseguirla visión total que ofrece la comitiva de la novia” (Sáenz, 1947: 134).

Manifesta de forma clara que durant l'espera per poder entrar a casa de la núvia es troba sola enmig d'un grup de dones que no li causen cap tipus de bona impressió. De fet, servint-se de la imatgeria dels bandits de la literatura esperpèntica, les descriu com fantasmes grisos carnavalescos que la oprimeixen i inclús l'agobien. Per tant, ens apareixen unes dones que ja no són les odalises del principi del relat ni tampoc aquell vague conjunt de blancor femenina. Passada aquesta estona d'espera enmig de les desconegudes, entren a la casa de la núvia. Prossegueix:

“Nosotras hemos quedado atrás en la casa, huérfana de hombres, reservada **exclusivamente para la desposada,** que se pasea orgullosa y ufana de su corte, mientras avanza la hora en que ha de ser llevada, en un palanquín cubierto de flores, a la casa del esposo elegido. **Existe algo sin palabras en este fausto oriental; algo intraducible e impalpable que llena el ambiente; algo imposible de relatar ni alcanzar o vagamente lograr una mínima semejanza. Es algo que narra los recuerdos de los cuentos de “Scherazade”** (Sáenz, 1947: 134-35).

Una vegada dins l'allotjament, Sáenz deixa enrere les fantasmes grises i passa a descriure la comitiva nupcial en un espai lliure d'homes. La viatgera tot activant el dispositiu i maquinari fantasiós de l'imaginari orientalista qualifica l'escena de "faust oriental". D'aquesta manera ens narra:

"Veo como en un sueño veinte mujeres envueltas en ricas vestiduras ceñidas por cinturones de oro, salpicados de esmeraldas, cubiertos los negros cabellos por velos sujetos por cadenillas preciosas. [...] **Permanecemos como en un sueño mientras tomábamos un té dulzón** con sabores de plantas olorosas, **elaborado con paciencia y mimo por una esclava negra como el ébano**, de silenciosos pasos descalzos y tintineos de ajorcas doradas. [...] **las mujeres parientes o amigas de la desposada, no cambiaban entre sí más que imprescindibles palabras.** Sentadas en los bajos divanes, los pies descalzos, observaban una alienación parecida a la de sus ricas babuchas. **Las mujeres del pueblo, agolpadas en el patio, las contemplaban con la femenina curiosidad exacerbada del Mogreb. Y nosotras, absurda y ridículamente, formábamos un segundo plano reñido con la decoración, el tiempo detenido y los tocados lujosos"** (Sáenz, 1947: 136).

La viatgera ens descriu l'escena com a "outsider". En un primer pla veu com en un somni l'entorn directe de la núvia, engalanades al màxim. En una segona línia d'acció, contempla el ritual del te preparat per una esclava negra de conte oriental. En un tercer nivell, observa les dones escampades pels divans gaudint de la festa i, finalment, les dones del poble en una última fila (ja al pati), tafanejant la cerimònia.

La mirada de gènere de Sáenz es caracteritza per ser extremadament classista tal i com queda evidenciat en el següent paràgraf que es refereix a escenes de mercadeig. Escriu:

"Sonrío mirando las rasuradas cabezas salpicadas de postillas y recorro con mi mirada el zoco del carbón y la leña. Encuentro otra mirada fija en mí; una mirada fría e indiferente como todas las que me rodean. Los ojos no poseen belleza alguna, el rostro tampoco; es una mujer pobre, sucia y vieja. No comprendo porqué me ofende la glacial indiferencia de su mirada ni por qué me siento empequeñecida. De pronto el zoco entero, se me antoja insoportable." (Sáenz, 1947: 144).

En aquesta ocasió Sáenz destaca la potència de les mirades. Concretament la d'una dona que l'ofèn per la indiferència que li mostra. Li crea una confrontació emocional. A canvi la titlla de dona pobre, bruta i vella. A més, aquesta mirada de gènere classista es complementa amb la que es deriva de la següent aportació, on des d'un ambient ben diferent –luxós- informa i reflexiona:

"Estamos cansadas y descompuestas y nos dirigimos al harén para arreglarnos un poco... M..., la joven esposa del Bajá, nos da la bienvenida en un español muy claro. Nos presenta a la primera esposa de su señor y alguien explica, en nuestro oído, que una tercera esposa habitaba meses antes este palacio de maravilla. **M..., es joven y bella, su rostro maquillado me recuerda las reproducciones persas** [...] M... se queda en la puerta del harén despidiéndonos con un gesto amable, **mientras nosotras, cruzando el umbral, penetramos de nuevo en el patio bellissimo. Es reconfortante sentarse en el soberbio salón sobre unos divanes de seda y oro** [...]. **Es delicioso e increíble hallar, tras de nuestra visita a un zoco ululante y fétido, este lujo principesco y saborear un té moro reconfortante y único"** (Sáenz, 1947: 146).

De nou ens apareix la imatge de la dona odalisca, jove i guapa. Aquesta imatge contraposada a l'anterior, pren més significació en el discurs de gènere de l'autora, que com ja s'ha dit és altament classista. A la vegada també és de destacar el fet que només destaquí el luxe i la riquesa i no inclogui cap referència a la situació de la dona reclosa als harems. En

aquest sentit, Sáenz només fruitarà de la possibilitat de sentir-se propera al seu Orient imaginat i no es preocuparà per saber res d'aquestes dones més enllà del seu aspecte físic.

Tanmateix, la viatgera també aporta algunes reflexions sobre l'essència de la dona musulmana al Marroc. La seva mirada és clarament paternalista i fortament estereotipada. La seva classificació de dones passa única i exclusivament per la seva condició social (la dona de l'harem o la dona pobre) i per sentir cap a elles (unes i altres) pena i tristesa. Ho explica de la següent manera:

“A pesar de cuanto he aprendido de la vida del harén, **no deja de darme pena la destinada a ser una más en el corazón de un marido subdividido**; y, desde luego, **para la mujer pobre, y en especial la de las aldeas, es verdadera tristeza la que inspira su vida**. ¿La vida de la mujer árabe? Poco se sabe, en general de ella. Nos interesan sus velos, pero no su alma. Miramos sus ojos y no intentamos profundizar en ellos. Antes dije que el rico y el pobre no sólo se distinguen en Marruecos por el traje, sino porque el rico es extraordinariamente cuidadoso y el pobre extraordinariamente sucio. **En la mujer sucede igual, sólo que corregido y aumentado. Aquella que tiene dinero vive en una holganza que ninguna blanca puede presumir. Se rodea de lujos, de perfumes, de sedas y de todo lo que pueda ambicionar. Tiene esclavas que la sirven, la adornan y la divierten. La que no tiene un centavo, mientras es soltera es la criada de sus padres y hermanos, y sólo deja esta servidumbre para convertirse en una verdadera esclava. Ella lavará, coserá, hará todas las faenas del hogar y cuidará de los hijos, los educará y además, con su jornal, contribuirá muy eficazmente a que su marido goce los caprichos que se le antojen. No conocerá la más pequeña diversión y su vida será un continuo trajinar, que le hará vieja a los veinte años. Como en parte alguna las castas se diferencian en Marruecos**” (Sáenz, 1947: 189-190).

Malgrat reconèixer l'efímera mirada d'Occident vers el món femení oriental, la viatgera classifica les dones a partir únicament de la seva condició social i descrites mitjançant les característiques físiques més visibles o d'antuvi més reiterades per altres viatgers i viatgeres. No es mostra preocupada perquè la dona urbana estigui reclosa però sí perquè hagi de compartir el marit amb altres dones. Pel què fa a les de camp, les plany per la seva penosa situació de pobresa. A més:

“Las mujeres nada tienen de familiar unas con las otras, salvo en dos excepciones: primera, la **murmuración**, y segunda, la **debilidad que sienten por ser infieles**. Esto extrañará mucho, pero es perfectamente cierto. No hay, para convencerse de ello, sino coger un **libro de amor oriental**. Todos giran alrededor del tema del adulterio. **El amor casto, romántico, es allí caso extraño**. Sin embargo, la mujer sorprendida en adulterio es inmediatamente repudiada por su marido y despreciada por su familia pero ya sabemos aquello de que cuanto más difícil está una cosa y más peligrosa, más agrada alcanzarla... [...] **La murmuración y la envidia son los grandes vicios, junto a la infidelidad, de las mujeres pobres, las ricas tienen éstos más la pasión por los adornos, llevada a un extremo inverosímil**.” (Sáenz, 1947: 190-191).

Així per l'autora, el que tenen en comú les dones al Marroc és la seva tendència a la murmuració, la infidelitat i l'enveja, juntament amb la gran diferència que separa les dones d'Orient i d'Occident: allí l'amor cast i romàntic no existeix.

Les aportacions de Mercedes Sáenz recullen una mirada classista i orientalista vers les dones musulmanes que manté una estreta concordança amb les aportacions provinents dels homes viatgers. La viatgera concep la realitat social de forma tremendament jeràrquica i en la construcció del seu imaginari apareixeran les representacions d'unes dones musulmanes oposades: la sultana-odalisca envoltada de riquesa i glamour orientalista i les desventurades dones de carrer considerades per la viatgera com a “bultos bruts”. D'altra banda, Sáenz concep el Marroc com un espai híbrid on la colonització ja és comú i arrelat. En aquest

sentit, en incloure la representació de la dona turista o cosmopolita que es troba a Tànger, l'autora s'identifica com a dona europea que res té a veure amb les dones al Marroc. A diferència de les experiències que poden tenir els homes, ella pot formar part de la comitiva d'unes noces i veure de prop tota la cerimònia, la qual retransmet entre l'atracció i la repulsió, com si d'un nou estereotip estigués parlant.

Referències bibliogràfiques

- Abu-Lughod, Lila (ed) (2002). *Feminismo y modernidad en Oriente Próximo*. Madrid: Cátedra.
- Alloula, Malek (1986). *The colonial Harem*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Almarcegui, Patricia (2007). *Alí Bey y los viajeros europeos a Oriente*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Amor y Mayor, Fernando (1859). *Recuerdos de un viaje a Marruecos*. Sevilla: Imp. La Andalucía.
- Antón del Olmet, Luis (1916). *Marruecos: de Melilla a Tánger*. Madrid: Juan Pueyo.
- Benítez, Cristóbal (1899). *Mi viaje por el interior del África*. Tánger: Imprenta Hispano-arábiga de la Misión Católico-española.
- Bertrana, Aurora (1936). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània.
- Bhabba, M. (1994). *The Location of Culture*. London & New York: Routledge.
- Boada y Romeu, José (1999). *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos (1889-1894)*. Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud, Deporte y Turismo y Ceuta: Consejería de Cultura. [Edición facsímil con introducción de Vicente Moga Romero].
- Burgos Seguí, Carmen de (1912). *En la guerra. Episodios de Melilla*. València: Sempere i Cía.
- Cabrera Latorre, Ángel (1924). *Magreb-el-Aksa. Recuerdo de cuatro viajes por Yebala y por el Rif*. Madrid: Editorial Voluntad.
- Calvet, Agustí [Gaziel] (1891). *Tots els camins duen a Roma: història d'un destí (1893-1914)*. Memòries. Barcelona: Edicions 62 i La Caixa. [El viatge és de l'any 1909. La primera edició és de l'any 1958].
- Cerarols, Rosa (2005). *Orientalisme, viatges i gènere. Una visió postcolonial del Marroc a partir dels relats de viatge escrits per homes*. [Memòria d'investigació dirigida per la Dra. Maria Dolors Garcia Ramon]. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Collell Bancells, Jaume (1921). *Dels meus recorts africans*. Vic: Tipografia Balmesiana.
- Dantín Cereceda, Juan (1914). *Una expedición científica por la zona de influencia española en Marruecos*. Barcelona: Casa Editorial Estudio.
- Eguilaz, Juan Antonio de (1913). *Un viaje por Marruecos*. Jaén: Tipografía del Pueblo Católico.
- Escamilla y Rodríguez, Antonio M. de (1927). *Marruecos visto y soñado*. Barcelona: Artes Gráficas Carlos Sabadell.
- Esteve Gálvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Server de publicacions de la Diputació de Castelló [inclou el relat del seu viatge al Marroc].

- Gavira, José (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell el "Kaid Ismail"*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Jara, Alfonso (1903). *De Madrid a Tetuán*. Madrid: Ricardo Fe.
- Jiménez de Noguera, María del Carmen (1933). *Por tierras de África*. Valencia: Tip. La Gutenberg.
- Juarros Ortega, César (1922). *La ciudad de los bellos ojos. Tetuán*. Madrid: Mundo Latino.
- Kabbani, Rana (1989). *Imperial Fictions. Europe's Myths of Orient*. London: Pandora: Harper Collins.
- Lewis, R. (2004). *Rethinking Orientalism. Women, Travel and the Ottoman Harem*. London & New York: I. B.Tauris.
- Lowe, L. (1991). *Critical Terrains: French and British Orientalisms*. Ithaca & New York: Cornell University Press
- Marín, M. (2002) "Mujeres, burros y cargas de leña: imágenes de la opresión en la literatura española de viajes sobre Marruecos". A: Rodríguez Mediano, F. & De Felipe, H (2002). *El protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: CSIC
- Martín Corrales, Eloy (2002a). *La imagen del magrebí en España. Una perspectiva histórica, siglos XVI-XX*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Martínez Ferrando, Daniel (1929). *Ciudades marroquíes a través del Mogreb*. Barcelona: Cervantes.
- Mernissi, Fatema (2006). *El harén en Occidente*. Madrid: Espasa.
- Mitjana, Rafael (1905). *En el Magreb-El-Aksa: viaje de la Embajada Española a la corte del sultán de Marruecos en el año 1900*. València: F. Sempere i Cia.
- Montero y Gutiérrez, Eloy (1913). *Marruecos. El pueblo moro y el judío. Tipos, paisajes, usos, costumbres, instituciones religiosas y jurídicas; la acción de España en el Magreb*. Salamanca: Tip. Popular.
- Moors, Annelies (2003). "From "Women's Lib." To "Palestinian Women": The politics of Picture Postcards in Palestine/Israel". A: Crouch, David; Lübbren, Nina (eds) (2003). *Visual culture and tourism*. Oxford & New York: Berg.
- Murga, José María de (1994). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Markina-Xemein: F. Verastegui.
- Muro Goiri, Ángel (1891). *Ocho días en Tánger: impresiones de un viaje agradable y corto de cuatro buenos amigos, sin equipaje*. Madrid, Tip de los Huérfanos.
- Nash, Catherine (1996). Reclaiming vision: looking at landscape and the body. *Gender, Place and Culture*, 3: 149-169.
- Núñez de Arce, Gaspar (1860). *Recuerdos de la campaña de África*. Madrid: Imp. de José M. Rosa.
- Otero Rotundo, Santiago (1930). *En el corazón del Rif. Impresiones de viaje efectuado a la Zona del Protectorado español y plazas de soberanía en Marruecos*. Ceuta: Revista África.
- Ovilo Canales, Felipe (1888). *Estado actual de Marruecos*. Madrid: Librería de Fernando Fé.
- Pareja Serrada, Antonio (1908). *Tres meses en Marruecos. Memorias de un viaje a las misiones de África*. Madrid: Imp. de Espinosa y Lamas. [utilitza el pseudònim Abou.Djebel].

- Prats Escudero, Santiago (1915). *Por Andalucía y Marruecos: panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos*. Salamanca: Calatrava.
- Pratt, M.L (1992). *Imperial Eyes. Travel Writing nad Transculturation*. London & New York: Routledge.
- Sáenz-Alonso, Mercedes (1947). *Del molino al minarete: viajes por Holanda y Marruecos*. Madrid: Afrodisio Aguado.
- Said, E (1996). *Cultura e imperialismo*. Barcelona: Anagrama.
- San Martín, Antonio de (1870). *La ciudad del sueño: viajes al interior de Marruecos*. Madrid: Urbano Manini.
- Sánchez Pérez, Andrés (1925). *Cosas de moros. Impresiones rápidas del campo y de la ciudad*. Toledo: Imp. Escuela Tip. y Enc. del Colegio de María Cristina.
- Tirant, Ivan (1934). *Del Tibidabo a l'Atlas i tornada. Impressions d'un viatge al Marroc*. Barcelona: Editorial Eugenio Subirana.
- Urry, John (1990). *The Tourist Gaze*. London: Sage.
- Yegenoglu, M (1998). *Colonial fantasies: Towards a feminist reading of orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zulueta Gomis, Josep (1916). *Impresiones de Ríf*. Barcelona: Tip. Gráficas José Sabadell.

RESULTATS I CONCLUSIONS

10 Resultats i conclusions

Com el seu títol enuncia, aquest és el capítol que conclou la recerca que al llarg d'aquestes pàgines se us ha anat presentant. Per un cantó, recull els principals resultats d'investigació, els quals donen resposta a les preguntes d'investigació i reconsideren els supòsits de recerca plantejats. Per l'altre, afegeix uns comentaris finals que de forma més global recopilen les principals contribucions d'aquesta Tesi Doctoral.

10.1 Resultats d'investigació

Aquest primer apartat recull de forma sintètica els resultats de la investigació portada a terme. Té l'objectiu de respondre, de forma esquemàtica, les preguntes de recerca emanades dels supòsits que s'han enunciat a la introducció de la Tesi. A trets generals, es pot distingir entre les contribucions que fan referència a les vinculacions existents entre el viatge al Marroc i el colonialisme espanyol a Àfrica, a les implicacions fruit de l'anàlisi del trinomi viatge/colonialisme/gènere, a la concreta i contextualitzada construcció d'unes geografies imaginàries orientalistes i per últim, s'incorporen unes consideracions en relació a la utilització de la literatura viatgera com a font d'indagació geogràfica.

10.1.1 Viatge i colonialisme al Marroc

En aquest primer bloc de resultats es presenten les particularitats del context que propicià la creació d'una nova de concebre el Marroc i també els les contribucions analítiques en relació als itineraris geogràfic i a les consideracions geopolítiques.

10.1.1.1 Les particularitats històriques del context d'elaboració d'un imaginari geogràfic marroquí *sui generis* i la producció literària viatgera espanyola sobre el Marroc

Per tal de portar a terme una acurada anàlisi de les aportacions geogràfiques sobre el Marroc emanades de la literatura viatgera d'entre els anys 1859 i 1936, és necessari emmarcar el "context" des d'una perspectiva històrica i conèixer en profunditat les especificitats de la producció literària de temàtica marroquina.

El context històric

Partint d'unes particularitats geogràfiques úniques entre la Península Ibèrica i el Marroc, considerant el llegat del passat medieval compartit i també la reconfiguració imperial del Mediterrani a partir de mitjans del segle XIX, s'ha portat a terme una (re)contextualització del procés de repartiment de l'imperi alauita durant el període d'anàlisi així com l'evolució de les diferents mirades espanyoles posades al Marroc prestant una atenció especial a l'africanisme *marroquista* de mitjans del segle XIX i l'evolució del colonialisme espanyol fins l'any 1936.

A començaments del segle XIX el coneixement europeu dels països magribins era ben escàs, limitat fonamentalment a les ciutats portuàries i a les corts diplomàtiques d'alguns

dels països de l'àrea. L'imaginari geogràfic que Espanya tenia del Marroc en aquells moments es remetia a les divagacions fantasioses i pejoratives arrelades en el passat compartit de l'època medieval. A mitjans del segle XIX, a Espanya coexistia la creença de la superioritat eurocèntrica genuïna de les cultures imperials amb les dificultats del viatjar pels territoris encara no colonitzats, com podien ser els del Magrib. Però poc després, la supremacia capitalista europea i l'expansió territorial imperialista, precedida i fomentada pel triomf de l'orientalisme, es transformà amb un domini directe fins i tot en els països de més difícil dominació, com podien ésser els musulmans.

En aquest procés imperialista es forjà un Orient somniat i imaginari format per una successió de falsos decorats amb el denominador comú de l'exotisme, tan necessari en una Europa cada vegada més industrialitzada i burgesa. En la configuració de l'entramat de dominació europea fora de les seves fronteres interiors va tenir un paper molt important el determinisme geogràfic i el darwinisme social, idearis que acabaren construint una imatge del Marroc colonial inversemblant, el resultat del qual va ser la divulgació d'una imatge "congelada" de l'imperi *xerifià*.

L'anomenada Guerra d'Àfrica va suposar per l'imaginari geogràfic espanyol l'*orientalització* del Marroc però també la possibilitat de conèixer-lo de més a prop. A partir d'aquest moment, la presència espanyola –inclosos els viatgers, no encara les viatgeres- a l'imperi alauita augmenta quasi exponencialment, proporcionant un ventall més ampli de visions marroquines que s'aniran modelant amb el pas del temps però que seguiran arrelades, en la seva gran majoria, a un profund desconeixement de la realitat marroquina.

El govern espanyol va poder participar en el repartiment de l'imperi marroquí com a força que simplement neutralitzava els interessos contraposats de les grans potències del moment, o sia, França i Anglaterra. Tot i que se li van reconèixer els "seus drets" geogràfics i històrics o malgrat que es celebressin a Espanya -a Madrid (1880) i Algesires (1906)- les reunions internacionals que acabaren repartint l'imperi marroquí, la delimitació de la zona de protecció espanyola atorgada al Marroc va ser extremadament minsa (suposà només el 10% del territori). A la vegada aquesta àrea, a part de ser el *hinterland* dels antics presidis espanyols de Ceuta i Melilla, va quedar estretament vinculada a la presència militar.

L'any 1912 s'instaurà oficialment la doble protecció europea –francesa i espanyola- a l'imperi alauita. L'acció colonial espanyola –ben diferenciable de la francesa- quedà fortament condicionada per la resistència local a acceptar el domini estranger, traduint-se en violents i constants enfrontaments hispanomarroquins. Així, durant el període d'anàlisi s'ha de parlar d'una intervenció civil molt limitada i promoguda bàsicament després del desembarcament d'Al-Hoceima (1925), dirigit dictatorialment per Primo de Rivera. Tanmateix, durant aquest període, moltes i variades persones es desplaçaren al Marroc deixant interessants aportacions sobre allò que observaren i visqueren, i que divulgarien a través de la seva publicació com a relat de viatge.

La producció literària

Un dels objectius específics d'aquesta investigació ha estat confeccionar un inventari que recollís i classifiqués la bibliografia espanyola de temàtica viatgera produïda durant el període d'anàlisi en relació al Marroc. Malgrat que l'objectiu inicial només era recopilar relats de viatge, donades les circumstàncies específiques del viatge espanyol al Marroc, s'ha acabat realitzant una bibliografia més extensa, que més enllà de recopilar els relats "estrictes" de viatge ha considerat també aquella producció bibliogràfica paral·lela (sempre

fruit d'un desplaçament real al Marroc) que acaba donant sentit i importància a la pròpia literatura viatgera sobre el Marroc durant el període colonial.

L'inventari ha intentat realitzar-se amb la màxim rigor possible, tot i que és possible que no sigui ni exhaustiu ni el definitiu. Cal recordar que les fonts primàries compilades no sempre són de fàcil accés i a voltes es troben localitzades de forma molt dispersa en diferents arxius d'arreu d'Espanya. A la vegada, amb la realització d'aquest buidatge s'ha constatat un predomini clar de publicacions utilitàries per legitimar i justificar el colonialisme espanyol al Marroc així com una clara hegemonia militar pel què fa a les temàtiques més tractades i a la presència espanyola damunt del territori africà.

Essent així, la compilació bibliogràfica acaba distingint entre les aportacions que es dediquen primer de tot a divulgar les guerres hispanomarroquines i els postulats colonials via coneixement geogràfic sobre el Marroc vers aquelles que s'han considerat específicament literatura de viatges (objectiu d'aquesta recerca). En relació als relats viatgers, s'ha presentat un primer tempteig fruit de les aparicions en publicacions periòdiques acompanyat d'un bloc més exhaustiu que recull els relats publicats en format llibre. D'entre tota la bibliografia recopilada s'han escollit trenta relats per portar a terme una anàlisi en profunditat.

Alguns dels trenta relats que s'analitzen tingueren un tiratge editorial limitat i una difusió escassa. D'altres, per contra, han estat reeditats recentment (Benítez, Boada, Cabrera, Juarros, Martínez) o s'editaren i versionaren dècades enrere (Murga, Colombine, Bertrana). Altres, han estat compilats en format d'antologia o memòries com pot ésser el cas de Gaziol o Esteve, i els restants, només foren editats una vegada. En aquest sentit també cal incidir en que alguns dels relats que es treballen han estat ja objecte d'estudi per altres especialistes en literatura, història, geografia o per acadèmics especialitzats en el Magrib, però en cap cas des de la perspectiva d'anàlisi de la creació d'unes "particulars" geografies imaginàries espanyoles sobre el Marroc.

Tal i com s'ha vist en la presentació dels relats analitzats, la narrativa de viatges espanyola referida al Marroc es caracteritza per ésser andocèntrica, fortament masculinitzada i on hi apareixen persones de variades professions que se'n van de viatge més que no pas professionals del viatge. Tot i que els viatges comencen a augmentar just després de la Guerra d'Àfrica, els increments més significatius es constaten amb la instauració del Protectorat espanyol a partir de l'any 1912 o després del període de "pacificació" de l'any 1927. A més, malgrat s'hagi volgut donar representació a les diferents regions espanyoles, veiem que d'on més es desplacen al Marroc és de Madrid i de Catalunya. Pel què fa a la tipologia de viatger/a observem un predomini de les tipologies de periodista-escriptor i la d'oci-turisme. En relació a la tipologia de viatge, destaquen les de divulgació del fet colonial espanyol al Marroc i les d'experiències turístiques.

10.1.1.2 Els itineraris recorreguts i les aportacions geopolítiques del viatge colonial espanyol al Marroc

Aquesta investigació ha tingut present en tot moment els elements bàsics que sustenten aquesta recerca geogràfica: el viatge, el colonialisme i el gènere. Des d'una perspectiva geogràfica, primerament s'ha analitzat els itineraris literaris de les narratives mitjançant el seu enquadrament en el context geogràfic marroquí. Tot seguit, també s'ha prestat una

atenció a les relacions que afloren entre la realització del viatge i les inquietuds territorials imperials europees.

La transcripció literària damunt del mapa

Per la disciplina geogràfica és de gran interès poder analitzar els desplaçaments realitzats en els viatges damunt d'un mapa. Per portar a terme la translació del text al mapa, o de la literatura a la cartografia, ha estat necessari tenir en consideració les particularitats i l'heterogeneïtat de les narratives viatgeres. En aquest sentit, l'extensió dels relats, la durada dels viatges o la tipologia de viatger/a condicionen, en gran mesura, la informació de la qual es pot disposar per tal d'analitzar la significació dels itineraris geogràfics.

Pel cas espanyol que s'analitza, tenim que més de la meitat de les narratives viatgeres que fan referència al Marroc tenen una extensió de més de dues-centes pàgines que recullen impressions de viatges que majoritàriament duren més d'un any o aproximadament dues/tres setmanes. La durada del viatge també ens dona informació sobre la tipologia de viatge i viatger/a. Així, els viatges més llargs són els que s'ubiquen al principi del període d'anàlisi i responen en general a viatges d'exploradors i aventurers. D'altra banda, els viatges de dues/tres setmanes queden més equitativament repartits en tot el període d'anàlisi i recullen diferents tipologies de desplaçaments. Al mateix temps, la narrativa viatgera no sempre deixa constància escrita dels itineraris geogràfics alhora que es constata –per les que s'analitzen- la manca d'inclusió de suport cartogràfic.

L'anàlisi dels itineraris recorreguts ens permet descobrir les principals particularitats del viatge espanyol portat a terme al Marroc. Si es presta atenció als enclavaments d'arribada, observem que durant el segle XIX el port d'entrada al Marroc va ser Tànger, tendència que canvia dràsticament amb la instauració del Protectorat. A partir de l'any 1912, el principal port d'entrada és Ceuta. Amb aquesta constatació veiem com determinades inquietuds colonials poden fer canviar patrons geogràfics consolidats d'antuvi.

Si prenem en consideració els recorreguts, s'observa la reiteració d'unes rutes determinades. Així, tenim en primer lloc, un itinerari que per la importància que pren he anomenat *ruta prototip*. Aquesta recorre Tànger/Tetuan/Tànger, Ceuta/Tetuan/Ceuta o la triangulació de les tres ciutats. Després apareix una variable *ruta atlàntica*, segmentada en *atlàntica septentrional interior* (que s'atura a El-Araïch o Asilah), *atlàntica central interior* (destinació Rabat o Casablanca) i *ruta de les ambaixades*, que arriba fins a la imperial Marràqueix. A més, també tenim la *ruta interior*, que de Ksar-el-Kvir davalla fins a Fès/Meknés o Marràqueix o la *ruta rifenya*, que partint de Melilla recorre el seu *hinterland* més proper. Per últim, també tenim la *ruta meridional*, que és la que recorre el territori més al sud de Marràqueix.

Tot i que cadascú personalitza el seu viatge, també és cert que acaben apareixent reiteracions d'itineraris damunt del mapa marroquí. L'itinerari més consolidat pels viatgers/es espanyols (amb més del 50% de les aportacions) és el que uneix Tànger, Tetuan i Ceuta. Per ordre d'importància, segueixen els itineraris que recullen la ruta atlàntica septentrional interior o central. En menor mesura, també apareix la ruta interior amb destinació a Marràqueix. Amb uns percentatges menys significatius, es troben la ruta rifenya (que només es realitza després de la instauració formal del Protectorat) i la meridional. Paral·lelament, la ciutat més visitada serà Tànger (66'6% de les aportacions), seguida de Tetuan (50%). Li segueixen l'estratègica Ksar (40%) i la genuïna Marràqueix (40%). A continuació ens apareix Asilah i El-Araïch, especialment visitades per aquells/es que es

desplacen únicament pel Protectorat d'influència espanyola. Amb un terç de les aportacions trobem narrades les ciutats de Rabat i Casablanca i, Fès i Meknès.

D'aquesta manera, podem afirmar que el viatge espanyol al Marroc consolidà unes rutes de viatge concentrades en una reduïda àrea territorial del país. En conseqüència, el Marroc narrat per la literatura viatgera espanyola es desvincula de la geografia real del territori marroquí i es construeix com un Marroc *alter ego* que coneix allò més pròxim a la Península Ibèrica o aquells territoris que acabaran esdevenint el Protectorat espanyol, discriminant positivament el *hinterland* ceutí o la *ruta prototip*. Clarament, doncs, les geografies visitades i narrades tingueren una vinculació interdependent amb els interessos colonials espanyols dipositats al Marroc.

El viatge com a font de documentació geopolítica

L'anàlisi discursiva de les narratives ens perfila el viatge -i la seva narració- com una font documental altament significativa per aprofundir en els coneixements geogràfics de la geopolítica colonial espanyola. La intertextualitat discursiva existent en les narratives juntament amb la seva contextualització temporal enriqueix considerablement les percepcions espanyoles d'un Marroc colonial que es transformà i es reformulà de diferents maneres durant el període d'anàlisi. Al mateix temps, la literatura viatgera no només opina sobre el fet colonial sinó que deixa constància de la seva evolució des de les incipients aproximacions de mitjans del segle XIX a les darreres aportacions de mitjans dels anys trenta del segle XX.

En aquest sentit, s'han acabat distingint quatre discursos diferents i alhora dominants en relació al Marroc viatjat. Per un cantó, en els inicis del període, el Marroc queda narrat com quelcom inexplorat i desconegut. Poc després, apareix el discurs que el Marroc esdevé una necessitat pel "*porvenir de España*". Al mateix temps, comença a narrar-se un Marroc colonial que acaba convertint-se en un problema i finalment, apareix un discurs que recull unes aportacions que oscil·len de l'eufòria a la tragèdia en relació al colonialisme espanyol dipositat a Àfrica.

A mitjans del segle XIX, Àfrica i també el Marroc, es configuraren com uns imaginaris geogràfics desconeguts on hi regnava exclusivament la barbàrie. Després de la Guerra d'Àfrica (1860), comença a aparèixer un ideari discursiu que jerarquitzava el territori africà titllant-lo d'endarrerit i projectant-lo superlativament només a través d'un futur vinculat a la presència occidental. Durant els anys àlgids de l'africanisme espanyol, el Marroc comença a perfilar-se com "allò" necessari per Espanya en el context de l'expansionisme europeu a Àfrica. Així, apareixen justificacions tals com que el Marroc solucionarà el problema de la emigració espanyola o que la possessió territorial de colònies enalteix la pàtria espanyola. També es recorren a perniciosos postulats geogràfics on la unitat nacional i territorial va dels Pirineus als Altas. Al mateix temps, es rememora l'herència de la creuada d'Isabel la Catòlica o es destaca la necessitat de fer minvar el pes de la religió musulmana.

Malgrat que l'establiment formal dels protectorats data de l'any 1912, la realitat colonial marroquina es remunta almenys a principis dels anys vuitanta del segle XIX. Des d'aleshores existí de forma paral·lela una competència intraeuropea per mantenir o ampliar els respectius interessos colonials al Marroc. En aquest context, es comencen a formular opinions i discursos comparatius que s'aniran sobreposant en el temps i que compaginaran la alguns dels rèdits de la pràctica colonial espanyola al Marroc amb el disseny de l'anomenat "problema marroquí".

D'altra banda, la colonització del Marroc no va ser fàcil i menys a l'àrea d'influència espanyola. Els tradicionals enfrontaments fronterers de les àrees de Ceuta i Melilla s'ampliaren damunt del territori alhora que la presència militar espanyola augmentà considerablement. De forma dràstica a partir de 1921, apareixen veus crítiques amb la colonització i especialment contràries a la gestió i a la manera de portar-la a terme pels representants polítics i els militars espanyols.

10.1.2 Les implicacions de la trilogia viatge/colonialisme/gènere

Tot i que l'anàlisi que s'ha portat a terme ha tingut en tot moment consideració de la condició de gènere, també ha semblat apropiat destacar algunes de les implicacions específiques de les particularitats del viatge al Marroc des de la perspectiva dels homes i les dones.

10.1.2.1 La genderització del viatge i els posicionaments davant el fet colonial

Una de les observacions més destacables i d'unes implicacions més significatives en referència al viatge i a la producció literària sobre el Marroc a Espanya és la desproporció existent entre la pràctica masculina i la femenina en relació al desplaçament i a la publicació de relats. Pel període d'estudi només ha estat possible trobar quatre dones viatgeres que deixaren constància escrita de les seves impressions del Marroc. Així doncs, quatre és un nombre molt reduït, però la seva presència relativa encara esdevé menys significativa quan es traça una comparativa amb la dels homes viatgers.

Al mateix temps, s'ha optat voluntàriament per considerar les aportacions femenines i masculines per tal de veure les similituds i les diferències existents en relació al viatge i a les seves aportacions des de la perspectiva del gènere. Tanmateix, les comparatives no sempre funcionen quan es disposa d'una mostra femenina tan reduïda. En conseqüència, un dels resultats més evidents d'aquesta investigació és que el viatge i la producció geogràfica espanyola en relació al Marroc és profundament androcèntrica i masculinitzada.

La pràctica del viatge, des de la perspectiva de gènere, també presenta grans diferències alhora que tant els relats dels homes com els de les dones presenten trets genderitzats, especialment en referir-se a l'entorn femení marroquí. Afilant més l'anàlisi i considerant la perspectiva del gènere en relació a les percepcions sobre el colonialisme, podem constatar en primer lloc que el viatge al Marroc ha estat narrat principalment per homes. A més, de forma majoritària (més de la meitat dels viatgers) mantingueren una estreta relació amb els sectors colonialistes interessats en intervenir al Marroc. Per contra, les quatre aportacions femenines queden desvinculades de la "oficialitat" de la penetració colonial. Pel què fa referència als posicionaments personals davant el fet colonialista, es contempla un ventall molt ampli d'opinions que cal contextualitzar-les en el seu moment de producció.

A trets generals, la mirada viatgera espanyola és colonialista i defensa i suporta els interessos colonials espanyols al Marroc. Només dues aportacions manifesten el seu desacord amb l'imperialisme europeu. Són els casos de Daniel Martínez Ferrando i Aurora Bertrana, viatgers de l'últim període d'anàlisi. Al mateix temps, es contempla que les valoracions sobre el colonialisme espanyol i el francès són molt diferents. Tot i de forma majoritària es defensava el colonialisme espanyol –per ser el propi–, també és cert que apareixen veus crítiques en la manera d'executar-lo alhora que es reconeix de forma general

l'eficàcia i pragmatisme del colonialisme francès, malgrat rebí un tractament minoritari en les narratives.

Si prenem en consideració la percepció del colonialisme des de la perspectiva de gènere, es constata que la mirada femenina no és tant partidària ni tant defensora ni de les necessitats colonials ni dels enfrontaments bèl·lics. Al mateix temps, les dones també poden adoptar (i de fet, adoptar) algunes de les característiques tradicionals de la forma de mirar i narrar dels homes. A la vegada, el discurs masculí tampoc és homogeni tot i convertir-se en hegemònic. Així doncs, les variacions en les opinions observades, responen més aviat a les particularitats individuals de les persones que es desplacen i al moment que porten a terme el viatge. Tanmateix, Per últim, la consideració de les aportacions femenines, enriqueix i fa més complex el discurs colonial perquè aporta noves visions a l'entramat colonial.

10.1.1.2 El gènere vers el gènere. Les visions de la dona al Marroc colonial

La representació de la dona al Marroc per part de la literatura viatgera espanyola quedarà reduïda de forma general a la presentació dels clichés que fan referència a les imatges creades per a la dona musulmana. A diferència d'altres orientalismes europeus, el tractament de la temàtica femenina per la mirada orientalista espanyola tindrà uns objectius clars d'emfatització de la seva vulnerabilitat per tal de justificar i encoratjar la penetració colonial. L'aportació més rica i destacable en relació a la dona marroquina provinent del context d'estudi emana del relat de la viatgera feminista catalana Aurora Bertrana (1936), la qual es desplaçà al Marroc amb la finalitat exclusiva de conèixer les seves compatriotes marroquines.

La presència femenina marroquina als relats viatgers

En tractar el tema específic de la construcció de la representació del gènere femení al Marroc s'ha fet inicialment una clara distinció entre les contribucions femenines i masculines. S'ha cregut oportú fer-ho d'aquesta manera perquè s'ha tingut en consideració la pròpia construcció de gènere en relació a la configuració de la mirada personal del viatger/a i també al fet de l'existència d'una clara segregació espacial entre homes i dones als territoris musulmans. Essent així s'ha portat a terme una aproximació temàtica en el cas de les contribucions masculines i un anàlisi per autores en el cas de les aportacions femenines.

El primer que cal destacar és que no totes les trenta aportacions incorporen la temàtica femenina en la seva narrativa i que aquestes contribucions oscil·len entre ser aproximacions realment efímeres o esdevenir la pedra angular que esperona i justifica el colonialisme espanyol al Marroc. Pel cas de les contribucions de les viatgeres, dues de les quatre aportacions es poden considerar significatives. Essent així, Carmen de Burgos i Aurora Bertrana seran les que es mostraran més conscienciades per la causa feminista i en conseqüència abordaran més distesa i obertament la temàtica. Jiménez de Noguera, amb un relat turístic breu tracta amb certa frivolitat l'entorn social marroquí i les aportacions que fan referència a les dones són més aviat escasses i poc significatives. La viatgera Sáenz, en la mateixa línia aproximativa de Jiménez de Noguera, crearà una imatge de la dona musulmana ben estereotipada, recollint els al·licients de la seducció orientalista però també els de rebuig imperialista.

En relació a les contribucions masculines tenim que una mica més de la meitat (14 relats) inclouen el tractament de la temàtica femenina. Els dotze relats restants passen per alt aquesta qüestió malgrat que puntualment puguin referir-s'hi o incloure alguna breu descripció. Tot i el desequilibri existent entre el volum d'aportacions d'homes i de dones (26 masculines i 4 femenines), ens trobem en una situació on justament és la meitat de les contribucions de cada sexe les que tracten (i no) la realitat femenina del Marroc. En aquest sentit, no crec que sigui una simple coincidència. Opino que més aviat demostra la tendència existent en relació a la sensibilitat o la necessitat d'incloure allò referent a les dones en les aportacions viatgeres.

La representació de la dona al Marroc

En analitzar les contribucions masculines observem grans diferències entre les aportacions que fan referència a les primeres impressions i les contribucions més discursives. A la vegada també cal destacar que entre les contribucions que fan referència a les primeres impressions apareix una distinció clara entre les que tracten “allò vist” i les que fan referència a “allò no vist”. D'aquesta manera, veiem que a les contribucions que tracten allò vist aflora una paradoxa en relació a la visibilitat/invisibilitat de la dona als espais públics urbans.

En aquest sentit, la mirada masculina occidental crea unes representacions (femenines) que presenten una espècie de visibilitat invisible. Deixen constància, primer de tot, d'una invisibilitat fruit de la inexistència de dones als espais públics. Aquesta invisibilitat/inexistència s'explica en opinió dels viatgers, pel fet que les dones romanen recloses a la llar. Però per altre cantó, quan apareix la “visibilitat” i reconeixen l'element femení, la mirada viatgera topa amb un altre tipus d'invisibilitat: la vestimenta i l'ús del vel. Així, les primeres aportacions acaben construint una imatge vague de la dona musulmana, equiparant-la a un manyoc de roba, a un *bulto* o fins i tot a quelcom fantasmagòric. Al mateix temps, moltes de les contribucions masculines també es refereixen a “la dona” mai vista. En aquestes ocasions, advertim com les representacions creades i narrades, que també es generalitzen i són coincidents en la majoria d'aportacions, esdevenen una clara entel·lequia on aflora l'imaginari evocador orientalista de l'Europa masculina vuitcentista.

En relació a la formació discursiva del gènere femení al Marroc –d'unes implicacions molt significatives–, s'ha constatat l'existència d'uns estaments enunciatius que tots barrejats acaben elaborant un complex discurs de gènere útil i eficaç per justificar la intervenció colonial espanyola. Les aportacions viatgeres masculines fan referència a que és Orient i els seus homes els que infravaloren i esclavitzen a les dones al Marroc, especialment les musulmanes. Al mateix temps, també recalquen en els efectes opressors que suposa el fet de recloure a les dones. Essent així, la gran majoria d'aportacions consideren que la religió és el gran problema i també l'única solució per dignificar la condició social de les dones. A través de la dialèctica comparativa entre Orient i Occident, o entre l'islamisme i el cristianisme, els viatgers opinen que només serà possible la superació de la relaxació moral d'Orient si s'anul·la l'influx islàmic, el qual permet la infravaloració de la dona amb pràctiques tals com l'esclavitud, la poligàmia o el divorci-express.

A la vegada, malgrat els viatgers conceben a les musulmanes com éssers que no coneixen el amor cast i que són terriblement luxurioses i voluptuoses, també acaben condemnant la instrumentalització sexual d'aquestes per part dels dèspotes marits. Com a suma de tot, moltes de les aportacions que daten de l'inici del període d'anàlisi (1859) fins ben entrat el Protectorat espanyol al Marroc (1912), conceben a les dones musulmanes com allò més

banal i més desemparat de la jerarquia social marroquina. En aquest sentit, acaben reduint l'essència de la dona musulmana a través de la degradació temporal i vivencial des de que neix: la *cosifiquen*. Essent així, aquestes representacions seran les que s'utilitzaran com a estratègia d'una alta rendibilitat per engrescar la “salvadora” acció colonial.

Aquest discurs hegemònic presentat i altament divulgat també acabarà tenint els seus *contradiscursos*. En aquest sentit, són de destacar algunes de les aportacions masculines datades a finals de període d'anàlisi (i la de la viatgera Aurora Bertrana). Aquestes altres maneres de concebre la dona al Marroc colonial desestabilitzen la construcció prèvia de la realitat femenina al Marroc considerant-la efímera i perniciosa, eurocèntrica i esbiaixada. Cal tenir present que a finals del període d'estudi ja no era “necessari” buscar una raó expiatòria justificativa de la intervenció colonial. A més, començava a existir un coneixement una mica més acurat en relació al Marroc alhora que la manera d'aproximar-se als territoris colonials per part dels viatgers també s'havia (re)format.

Les dones al Marroc

Com ja s'ha vist i s'ha anunciat, la dona marroquina més narrada és sens dubte la musulmana. Tanmateix, els viatgers acabaran també fent distincions entre dones. Així, primerament diferenciarien entre les musulmanes i les jueves. Aquestes darreres, per pertànyer una altra religió, vestir-se d'una altra manera i tenir unes tradicions diferents, tindran un espai diferenciat en les narratives viatgeres. A la vegada, les aportacions també diferenciarien entre les dones musulmanes que viuen a les ciutats (on s'emfatitza la idea i les conseqüències de l'existència de l'harem) i les berbers que viuen en zones rurals (les quals es caracteritzaran per ésser les esclaves del treball i de la família, no portar la cara tapada i ser la imatge de l'opressió). Per últim, els viatgers també identifiquen aquelles dones que responen al cànon de la dona oriental seductora, la única per ells accessible i que personifica l'espectacle de la nit i balla pel gaudi de l'home.

Per contra, les dones viatgeres no estan ni interessades per les dones que ballen pel gaudi visual (i sexual) dels homes ni tenen –en un principi– una interrelació directa amb els interessos colonials espanyol desplegats al Marroc. De fet, juntament amb les últimes aportacions viatgeres masculines més dissidents amb el discurs hegemònic, tres de les contribucions femenines també s'emmarquen en l'última etapa d'anàlisi, quan les necessitats justificatives de la colonització ja no són tan necessàries. Tanmateix, les aportacions de Jiménez de Noguera i de Sáenz són molt “oficialistes” i tracten poc la condició social de la dona al Marroc. En abordar la temàtica, aquestes viatgeres adopten una mirada gens feminista i més aviat mostren una plena concordança amb la mirada i el discurs preestablert pels homes viatgers. Els dos casos restants (Burgos i Bertrana), s'han de (re)considerar dins la seva excepcionalitat i la seva condició de gènere.

La pionera aportació de Colombine (1912) té una doble significació. Per un cantó trenca una tradició molt masculinitzada que s'encarrega de transmetre els enfrontaments bèl·lics. Mostra, per tant, una mirada femenina de la guerra i de la quotidianitat que l'envolta. A més, defensa obertament el paper d'una dona espanyola moderna i emprenedora, que és ella encara que literàriament sigui la protagonista del relat. Per l'altre cantó però -condicionada per les circumstàncies del moment- acaba presentant una imatge de les dones musulmanes com les dones de l'altre bàndol i en conseqüència, com les dones de l'enemic. La contribució de Bertrana, altament significativa en relació a les dones, ens presenta un ventall ampli i heterogeni de la variada realitat femenina del Marroc. És la persona que més interès mostra per indagar en l'*altre* món femení i malgrat marqui unes distàncies enormes

entre la seva condició de dona i les que coneix i observa al Marroc, és la única que realment ens presenta unes dones que van més enllà de l'estereotip.

10.1.3 La narració del viatge i les evocacions paisatgístiques del Marroc

L'orientalisme espanyol va configurar les seves pròpies geografies imaginàries en relació al Marroc colonial. A continuació s'exposen les característiques principals pel què fa a la narració dels paisatges marroquins. En la primera part es tracta de forma més genèrica i a diferents escales geogràfiques, el procés d'orientalització del Marroc. La segona part, fa referència als imaginaris urbans.

10.1.3.1 La orientalització del Marroc

La literatura de viatges sempre fa referència –encara que no sempre de forma explícita- als desplaçaments realitzats damunt del territori. La narrativa viatgera espanyola que s'ha analitzat també inclou descripcions textuais i visuals dels paisatges marroquins, ja que el desplaçament s'acaba transformant en l'evocació del lloc, creant diferents paisatges i variades geografies imaginàries. Així, des d'una perspectiva geogràfica, ha estat possible detallar el procés d'orientalització territorial del Marroc.

La mirada orientalista

L'anàlisi de la narrativa viatgera espanyola ha permès distingir clarament entre unes aportacions paisatgístiques exòtiques que destaquen la presència d'uns elements genuïns suposadament diferents als dels territoris d'origen que embelleixen el paisatge i, les que per contra, configuren uns escenaris de comparació pragmàtica en relació als llocs d'origen que emfatitzen l'endarreriment i la manca de modernització del Marroc. En el cas espanyol també pren una gran importància la narració de paisatges bèl·lics.

Al mateix temps, aquests paisatges són producte d'una mirada (espanyola) dual vers els territoris orientals. Així, per un cantó, recull aquella mirada evasiva tan necessària a Europa i que fruit d'una mentalitat encuriosida es mostra seduïda per allò que concep com a diferent. En aquest sentit, es viatja per veure i copsar tot el què és nou, per alimentar la cultura i ampliar el bast arxiu de coneixements en relació als territoris no europeus. D'altra banda i creant una concepció del paisatge paradoxal, la mirada occidental també incorpora una visió determinista vers els territoris sensibles de ser colonitzats. Des d'aquest punt de vista, concep els paisatges orientals de forma jeràrquica, on els territoris viatjats s'ubiquen en un estatge inferior i esdevenen endarrerits perquè no es troben en la òrbita de desenvolupament europeu. Així, es porta a terme una classificació descriptiva eurocèntrica de tot allò vist, arribant fins i tot a formular estereotips territorials. De nou, en el cas espanyol, tindrà una gran presència narrativa el context de la guerra i l'odi contra l'enemic "moro" i els territoris que habita.

Per la importància que pren –geogràficament- la doble significació dels paisatges narrats, s'ha dedicat un capítol sencer a analitzar en profunditat les aportacions literàries prenent en consideració tant les diferents escales d'anàlisi espacial com la intertextualitat existent entre el text i les imatges a l'hora de generar coneixement geogràfic. Així, s'ha disposat de material per tot el període i per a totes les temàtiques paisatgístiques tractades.

Els imaginaris preconcebuts del Marroc i els primers encontres amb Àfrica

En general, els relats de viatge esbossen en les seves primeres pàgines les geografies imaginàries prèvies en relació a Àfrica en general, i al Marroc en particular, per tal de contrastar-les a posteriori amb allò realment trobat en el moment d'arribada al país alauita. S'ha observat que han existit diferents concepcions en relació a l'imaginari geogràfic del Marroc. Ja en el primer període d'anàlisi apareixen diferents contextos aproximatiu a l'encara desconegut imperi marroquí, on destaca significativament l'imaginari de les heroiques exploracions geogràfiques imperials que es dedicaren principalment a recrear la masculinitat dels viatgers i a esperar l'expansió territorial europea a través del pretext científic. Més avançats en l'eix temporal, s'hi sobreposa un imaginari que vincula explícitament el viatge al Marroc i la "necessària legitimació" de la intervenció colonial espanyola per el "porvenir" d'Espanya. Per últim, en el darrer període d'anàlisi i amb la proliferació del viatge turístic o d'evasió, també s'observa un interès creixent per apropar-se al país veí amb la intenció de descobrir i divulgar la seva alteritat d'una forma més equitativa i desinteressada.

Tanmateix, l'imaginari de partida sempre serà el d'un continent misteriós i un desconegut país, concepció procedent del propi desconeixement però també de la recreació de les evocacions infantils més entranyables i alimentada per la curiositat individual i fomentada per la lectura prèvia de relats de temàtica africana (els quals han prefigurat uns imaginaris col·lectius sòlids en relació al continent africà). També hem vist que malgrat partir d'una amalgama diferent d'objectius/imaginari en relació al Marroc, en el moment d'arribada es constata repetidament i per tot el període d'anàlisi, l'existència d'una alteritat real: es trepitja un territori diferent, l'*oriental*. Així doncs, s'observa que les primeres impressions marroquines, més enllà de divagar sobre allò que esperen trobar al Marroc, ja constaten de forma intencionada un endarreriment paisatgístic i una gran manca de civilització.

Els paisatges exòtics marroquins

Un altre dels temes que també pren una gran importància en els relats és la narració de l'exotisme vinculat als paisatges marroquins. En aquest sentit, s'ha observat la tendència a *exotitzar* els paisatges almenys en tres escales geogràfiques diferents. En primer lloc, en una escala regional apareixen els grans paisatges exòtics de l'Atlas i el desert del Sàhara. Malgrat no aparèixer en tots els relats, quan es narren, principalment a principi i a finals del període d'anàlisi, es destaca la seva singularitat, bellesa i immensitat.

En un segon nivell, ens apareix un altre espai vertaderament únic que es manté estable en l'imaginari col·lectiu per a totes les aportacions i que fa referència a l'exotisme inherent a les activitats i els llocs destinats al bescanvi, anomenats comunament "zouks" o "zocos" pels viatgers/es. Les aportacions que hi fan referència –que són moltes– deixen constància de l'existència d'un tipisme únic en relació als mercats orientals on es pot contemplar la "pintoresca" barreja de *tipos y razas*. A més, aquests espais s'associen a una representació en miniatura de tot el país, ja que van molt més enllà de ser uns espais de compra/venta i recullen totes les pràctiques i particularitats que la mirada occidental relaciona amb els estereotips orientals.

Encara en relació a la narració exòtica dels paisatges marroquins, ens apareix una necessitat evasiva i evocativa de descriure els espais urbans més musulmans: els seus temples religiosos i les seves llars. En aquest sentit, aquesta urbanística urbana marroquina quedarà directament associada amb allò que fa referència a la sofisticada cultura oriental. En un

primer moment es reconeixerà la majestuosa visibilitat de la religió musulmana a través de considerar i destacar les característiques dels seus temples religiosos. Pels viatgers/es, la ciutat oriental esdevé una gran mesquita i la doten d'un caràcter especialment evocador quan les aportacions la vinculen a la crida comuna a l'oració. D'altra banda, les narratives també tenen un gran interès en deixar constància de la seva visita als interiors de les cases de famílies benestants musulmanes amb l'objectiu de descriure'ns les seva bella i seductora arquitectura i ambientació. Destacaran primer de tot la seva ocultació, per presentar-nos com si fos un secret, les cases de somni típiques de les mil i una nits. Essent així, apareix també en les narratives espanyoles constants evocacions entre aquests paisatges íntims i la recreació del palau de l'Alhambra i del Al-andalus més en general.

El doble raser de la modernització del Marroc

Paral·lelament, moltes de les aportacions que tracten aspectes paisatgístics també es dediquen a emfatitzar el procés de modernització espacial al Marroc a través del reconeixement d'elements propis d'Occident però també desvirtuant alguns dels paisatges autòctons del país. En aquest sentit, es distingeix clarament entre aquelles aportacions que fan referència explícita a l'entorn rural del país i aquelles que es dediquen a presentar l'existència i la presència occidental en els paisatges marroquins visitats. En relació al ruralisme marroquí, s'observa una voluntat de tipificar els paisatges africans rurals a través de l'associació d'escenes bucòliques i idíl·liques on per obligació hi ha d'aparèixer el camell, la palmera, les figueres de moro i el margalló.

Al mateix temps també apareix un interès especial per deixar constància del precari desenvolupament agrícola del país. Essent així, en general es concep l'entorn rural com quelcom inert o congelat en temps remots (fent al·lusió explícita als temps bíblics) que directament es traduirà en paisatges l'essència dels quals serà l'endarreriment. A més, aquest endarreriment estarà estretament associat a la incivilització dels seus habitants, en una correlació directament proporcional. Amb aquest discerniment, moltes de les aportacions aproven i demanen la intervenció colonial europea i, per tant, a través del diagnòstic fet pels seus paisatges, justifiquen el colonialisme amb l'objectiu de fer entrar el Marroc a la òrbita de la civilització europea/espanyola. Per últim, en relació al ruralisme, els viatgers/es també presten atenció als habitatges de la població rural nòmada i sedentària. En aquest sentit i de forma molt contrària a les aportacions que fan referència als habitatges urbans de classe acomodada, el què es destacarà serà la misèria i les condicions infrahumanes en les quals viu la població rural.

Pel què fa a les referències que tracten l'occidentalització paisatgística al Marroc, destaca primer de tot, les aportacions que descriuen els canvis soferts en la manera de portar a terme el viatge a través de l'evolució i modernització de les infraestructures de transport. Així, observem que els primers viatgers es desplacen a peu, amb mula o cavall, mentre que les darreres parlen de línies d'autobusos, autopistes, trens i fins i tot, de taxis. Pel què fa a la descripció i a la inclusió de referències sobre les infraestructures de comunicació, aquestes resten estretament relacionades amb la intervenció colonial. En aquest sentit, es parla bàsicament de la necessitat de modernitzar les infraestructures viàries al Marroc i també de la necessitat que el govern espanyol s'esmerci en fer el què els francesos han arribat a fer a la seva zona d'influència. En aquest tipus de contribucions apareix de forma clara l'ideari o posicionament de les persones que s'hi desplacen en relació al colonialisme europeu/espanyol a Àfrica. Així, les infraestructures es converteixen en el discurs "racional/civilitzador" més viable pel Marroc i també en el canal de pacificació de la zona d'influència espanyola.

Per altra banda, també queden descrits els elements concrets que occidentalitzen i, per tant, modernitzen el territori marroquí. En relació a la modernització del Marroc, apareix una divergència clara i rellevant en relació a les observacions fetes per a la zona d'influència espanyola i la francesa. D'aquesta manera, pel cas de l'àmbit de protecció espanyola es destaca principalment la presència d'uns paisatges altament mentre que a francesa hi destaquen els elements típics de la industrialització europea. Així, a través d'aquests subtils predominis, les aportacions ens informen de les diferències existents entre la protecció portada a terme pel govern francès i l'espanyol.

Per últim, les narratives viatgeres espanyoles també inclouen extenses contribucions en relació als paisatges bèl·lics, la cara menys amable del colonialisme. D'aquesta manera, a la zona occidental del territori marroquí s'evoca reiteradament la gloriosa victòria de la Guerra d'Àfrica (1859), la qual suposà l'inici de la penetració colonial espanyola damunt el territori marroquí. Per altra banda i en relació a les rodalies de Melilla i vora el Rif, es narren els consecutius enfrontaments hispanomarroquins, on destaca per les repercussions que tingué, el del fatídic 1921.

10.1.3.2 La literatura viatgera i els imaginaris urbans marroquins

A les narratives viatgeres espanyoles sobre el Marroc hi predominen de forma clara les aportacions que fan referència als enclavaments urbans. Així, per exemple, molts dels relats analitzats queden estructurats a través de capítols que fan referència a ciutats concretes. Fins i tot s'han examinat llibres que només fan referència a una única ciutat. A més, els itineraris també mostren com els viatges portats a terme es dediquen a resseguir els principals assentaments urbans de l'imperi marroquí. Sigui per un motiu o per un altre, la majoria d'aportacions analitzades han discriminat positivament tot allò de temàtica urbana.

Al mateix temps, en analitzar-ne els seus continguts, s'observa una tendència en ressaltar -o necessitat de difondre- aquelles ciutats que es trobaven sota l'òrbita d'influència espanyola. D'aquesta manera, tot i que durant el període d'anàlisi existia una reconeguda jerarquia urbana marroquina, les aportacions que s'han treballat no prioritzaren ni les descripcions, ni les visites, ni les consideracions emeses respecte els enclavaments urbans en funció de la seva importància en relació a l'estructura urbana del conjunt de l'imperi. La mirada viatgera espanyola creà la seva pròpia jerarquia urbana i territorial en funció dels interessos i les necessitats colonials dipositades damunt del territori. Així, per exemple, disposem de més aportacions que fan referència a Ksar-el-Kvir que no pas a Meknés, o, a Tetuan més que no pas a Rabat. En aquest sentit, tot i que són poques les ciutats importants que es troben ubicades a la zona d'influència espanyola, aquestes són més divulgades i, per tant, molt més properes i conegudes pel públic lector espanyol. Malgrat aquesta particularitat, també es disposen d'aportacions que visiten i narren la diversitat d'enclavaments urbans de tot l'imperi.

Els imaginaris urbans analitzats, en major o menor mesura, presenten unes ciutats segregades. Per un cantó, fragmenten la ciutat en tres parts ben diferenciades: la medina musulmana, el barri jueu, i la part cristiana/europea. Per altra banda, conceben la ciutat de forma dual plena de dicotomies: allò vell vers allò nou, la part oriental contra l'occidental, allò pobre en contraposició allò ric, etc. En definitiva, allò positiu sobre allò negatiu: la civilització oposada a la barbàrie. De forma paral·lela a aquest procés de creació de formacions discursives que conceben i descriuen l'alteritat especial també queda

representada el poder de la subjectivitat (de cada persona que s'hi desplaça) a l'hora de copsar i relatar aquestes diferències. Essent així, la negociació entre la concepció i admiració del què és nou i el què és imaginat, preconcebut o desitjat, acaba dissenyant la complexitat de la significació de les representacions dels imaginaris urbans marroquins.

Les ciutats marroquines més destacables són Tànger, Fès, Meknès, Rabat, Casablanca, Marràqueix i en menor mesura Tetuan. De forma sintètica, Tànger es configura com una ciutat única amb una identitat pròpia que s'allunya de la típica representació de ciutat marroquina. Amb freqüència és la primera ciutat visitada i la tradicional porta d'entrada a l'imperi marroquí i, en conseqüència, la que recull el primer contacte amb Àfrica, configurant-se com la ciutat marroquina més netament colonial. Essent així, prendrà l'adjectivació de cosmopolita –per la considerable presència estrangera- i també la d'internacional –degut a les particularitats geopolítiques del repartiment de l'imperi marroquí. Serà, doncs, des de la perspectiva espanyola, una de les ciutats més importants i de referència del Marroc.

Les ciutats de Fès i Meknès evoquen l'essència de la ciutat típicament musulmana. Quedaran caracteritzades per ser enclavaments profundament religiosos i en conseqüència, seran titllats per la mirada viatgera -cristiana i europea- com llocs impenetrables, hostils, i fins i tot, fanàtics o prohibits. Les dues històriques ciutats, però, tindran un gran poder evocador –allí on no ha passat el temps- i les narratives privilegiaran les descripcions de les seves tradicionals medines –de les muralles endins- en detriment de la ciutat de nova construcció. Pel cas concret de Fès, se li reconeix la seva grandiositat i el seu rol històric de capital alhora que es concep com una ciutat molt important pels musulmans. A més, es destaca la particularitat de la seva medina, laberíntica com cap. Meknès, per la seva banda, queda estretament relacionada amb les ruïnes de Volúbilis i se li valora més les seves qualitats paisatgístiques fora muralles: la seva proximitat als Atlas, la seva olivereda i els seus aristocràtics jardins.

Per altre cantó, Rabat i Casablanca respondran a una tipologia ben diferent de ciutat. Molts dels relats destacaran, com a conseqüència de la seva condició d'enclavaments marítims, més contacte amb l'exterior i certa obertura vers Occident. Des d'aquesta mateixa perspectiva, aquestes ciutats seran més properes a Europa i, per tant, més afables a la penetració colonial. Així, de forma contrària a les ciutats interiors de Fès i Meknès, es ressaltarà la seva embranzida modernitzadora urbana així com l'eficàcia del colonialisme francès. Les narratives, en aquest sentit, destacaran més allò modern que no pas els seus elements tradicionals.

De Rabat, les narratives viatgeres en destaquen la seva importància geoestratègica i la capacitat d'haver-se transformat en la capital funcional del Marroc. Així, es valora molt positivament el seu dinamisme urbà malgrat sigui encara la Torre Hassan, el reclam arquitectònic de referència de la moderna ciutat. A més, Rabat queda representada en oposició clara a Salé, considerada per les narratives, la fanàtica ciutat portuària del Marroc. En relació a Casablanca, les aportacions recalquen en la ràpida modernització de la ciutat, l'eficàcia del seu port, la frenètica activitat comercial i, també, en tot allò “nou” que arrossega una ciutat en ple desenvolupament econòmic però enclavada en territori africà.

Marràqueix representa la idea de sud i també la d'allò purament africà. En conseqüència, recull els contrastos més extrems: és la ciutat més exòtica però també la més inhospitalària. Com a capital meridional de l'imperi, els relats li adjudiquen un entorn paisatgístic singular, una trama urbanística diferent i una mescla de població pròpia d'un espai fronterer. Al

mateix temps, l'anàlisi de les narratives ens il·lustra el procés d'apropiació de la ciutat partint d'uns inicis on l'enclavament era molt desconegut i considerat d'una alta perillositat i acabant per consideracions que la consideren una destinació propícia pels turistes que a l'hivern cerquen el caliu del sol.

Com ja s'ha apuntat anteriorment, les aportacions viatgeres espanyoles dedicaran molta més tenacitat i moltes pàgines a donar a conèixer els enclavaments ubicats en el que va ser la zona de protecció d'Espanya al Marroc. Tetuan, en primer lloc, com a capital, però les narratives també deixen constància d'altres localitzacions en procés de creixement, com poden ser les antigues colònies portugueses d'Asilah, El-Araïch i Ksar. Al mateix temps, també és de destacar la singularitat de Xauen com l'exemple orientalista espanyol de ciutat santa i misteriosa enclavada al bell mig del Protectorat.

Les aportacions que fan referència a Tetuan oscil·len entre meres descripcions -que ens informen del seu emplaçament, la seva evolució demogràfica, etc.- i recreades evocacions que la representen com una ciutat d'epopeia: com un enclavament quasi espanyol on hi aflora una particular barreja que enllaça el passat andalusí, el present colonial i també, el "porvenir de España". Tetuan rebrà molts i variats adjectius -sempre afalagadors i vinculats a Espanya- alhora que es convertirà en la ciutat més important i més narrada de les aportacions viatgeres que s'analitzen.

Les costaneres Asilah -més al nord- i El-Araïch, i la interior Ksar, queden representades de forma similar i molt concordant en el seu procés de creixement urbà. Les aportacions que en fan referència, a part de recordar-ne vagament el seu llegat colonial portuguès, emfatitzen el seu grau d'endarreriment i la seva condició de "no ciutat" fins el moment de la nominació de la protecció colonial espanyola (1912). A partir d'aquest moment i fins al final del període d'anàlisi es reitera generalment (que no sempre) un fecund i destacable creixement i desenvolupament urbà. Xauen, per la seva banda, desconeguda i temuda dins ben entrat els vint del XX, respondrà a la necessitat europea d'orientalitzar el territori marroquí a través d'evocacions llegendàries replenes de misteri però també de victoriosa conquesta colonial.

Finalment, tot i que predomina la necessitat imperiosa de difondre la modernització urbana dels enclavaments urbans marroquins, també és cert que allò que també és cerca a través del viatge al Marroc queda estretament relacionat amb la voluntat de reconèixer allò diferent, l'essència de l'altre país i de l'altre cultura. En aquest sentit, talment Fès, serà la que ho recollirà amb la més elegant alteritat.

10.1.4 La utilització de la literatura de viatges per a la indagació geogràfica

L'objectiu d'aquesta recerca considera la utilització de la literatura de viatges com una font primària per a la indagació geogràfica. De fet, tal i com s'ha anat veient en la presentació dels resultats de la investigació (també en tot el tercer bloc de la Tesi), la literatura viatgera no només es configura com una viable font analítica per l'estudi geogràfic, sinó que esdevé també un document de producció de coneixement geogràfic, de documentació de representacions de temàtica geogràfica i de difusió de geografies imaginàries.

Malgrat que majoritàriament les narratives viatgeres han estat analitzades des d'una perspectiva exclusivament textual, hem de prendre en consideració que en la creació de significació geogràfica també hi participen activament les aportacions visuals incorporades

en les narratives. Aquestes, doncs, no només acompanyen al text, sinó que readapten la seva significació associant els continguts textuais amb identificacions visuals. En aquest sentit, l'aprofundiment de les significacions geogràfiques emanades de la literatura viatgera es veuen enriquides quan es compagina la interpretació de les aportacions textuais i visuals dels relats de viatge, ja que tant el text com la imatge són llenguatges geogràfics i esdevenen representacions d'unes determinades idees geogràfiques.

Històricament, els relats de viatge han estat el mitjà a través del qual hom coneixia altres geografies. Tanmateix, l'acadèmia geogràfica ha prestat poca atenció a considerar les implicacions que té aquest mitjà a l'hora de generar i difondre coneixements geogràfics. Així, ha estat a partir de les revisions postcoloniales i feministes que la literatura viatgera ha estat qüestionada críticament, especialment la generada en el context imperial/colonial. En aquest sentit, cal apuntar que ha existit un *boom* d'aquest tipus d'estudis en la producció acadèmica internacional (especialment l'anglosaxona) que es concentrà a la dècada dels anys noranta del segle XX. Revisant les aportacions més recents en les branques de la geografia postcolonial, feminista i cultural, veiem que les contribucions han disminuït en nombre de publicacions, que no vol pas dir, en qualitat.

Pel què fa a l'enfocament metodològic, s'ha optat per portar a terme una anàlisi discursiva per tal de poder aprofundir críticament en les geografies imaginàries emanades de la literatura viatgera. En aquest sentit, considero que les representacions visuals i textuais de les narratives només adquireixen significació a través de l'anàlisi dels seus discursos, prèviament emmarcats en el seu context de producció i autoria. A la vegada, l'anàlisi interpretativa discursiva és subjectiva i, per tant, personal i condicionada pel posicionament de la persona que la porta a terme.

En relació a la realització de l'anàlisi discursiva de la literatura viatgera cal puntualitzar que no existeixen ni uns principis clars per portar-la a terme ni una guia de passos a seguir durant el procés analític. Aquestes consideracions, que són molt importants en aquest tipus d'investigacions (ja que en bona part condicionen els resultats), generalment s'ometen en les publicacions de les recerques que hi fan referència o en els manuals de metodologies qualitatives. Per norma general, cadascú ho fa a la seva manera i, per tant, l'anàlisi discursiva s'acaba considerant com una habilitat o una destresa intel·lectual. Essent així, aquesta investigació ha detallat molt el procés metodològic, per tal que es pugui saber en tot moment com i de quina manera s'ha portat a terme l'anàlisi interpretativa de les narratives treballades. A més, també s'ha donat a conèixer des del primer moment tant el meu posicionament com el fet que l'escriptura també forma part dels resultats de la recerca.

10.2 Conclusions generals

La contribució més destacable d'aquesta Tesi Doctoral, des d'una perspectiva conceptual, ha estat la revalorització i l'aprofundiment crític del significat de les geografies imaginàries o imaginatives des d'una perspectiva feminista. Menciono a propòsit (re)valorar perquè tot sovint cal recordar que aquestes realment existeixen (sempre han existit) i tenen les seves pròpies implicacions en la constitució, en aquest cas, del saber geogràfic. Al mateix temps, les geografies imaginatives, per la seva naturalesa intersubjectiva, són molt variades i modificables. Per la seva condició geogràfica, també viatgen per convertir-se en el sediment més fecund de la disciplina. Com a conjunt d'idees, algunes es consoliden com a geografies hegemòniques i moltes, contràriament i per diferents motius, romanen en l'oblit o en la dissidència.

En aquesta investigació, les geografies imaginàries són el resultat del procés humà i social a través del qual les persones (i les societats) conceben el món situant-se en un espai i en un temps determinat. Aquest procés, a la vegada, conjumina pràctiques i processos subjectius *genderitzats* que fan que el coneixement geogràfic quedi recollit de moltes i variades maneres, que els fets geogràfics s'estipulin sempre socialment i que les geografies imaginatives es construeixin com a coneixements arrelats al subjecte i a les seves percepcions dels llocs. Així doncs, aquesta recerca, primer de tot, defensa l'existència de geografies imaginàries, les quals tenen uns efectes evidents en la construcció del coneixement geogràfic: *són inherents del pensar geogràfic i, per tant, formen part de la Geografia*. Per tant, no poden ometre's. Si no les prenen en consideració correm el risc d'arraconar i marginar un dels processos més fonamental i enriquidor de la producció geogràfica.

Tanmateix, una vegada rescatades de la mera "imaginació" i revalorades com a objecte d'estudi geogràfic, les geografies imaginàries i les seves significacions han de ser considerades d'una forma crítica. En aquest sentit, cal esbrinar com i de quina manera queden constituïdes social i espacialment, i quins efectes o implicacions poden arribar a tenir. Des d'aquest punt de vista analític, aquesta investigació ha portat a terme un aprofundiment rigorós de la construcció de coneixements geogràfics en el context imperial europeu -tenint present la variable de gènere-, període clau tant per a les noves concepcions territorials no europees (ampliació de les nocions geogràfiques eurocèntriques del globus terraqui) com per a la constitució formal de la disciplina geogràfica (ciència al servei de l'imperialisme europeu).

En aquest context de canvis profunds en la concepció geogràfica del món, dominada per unes relacions de poder/coneixement molt desiguals entre els contextos imperials de producció intel·lectual i els espais (silenciats) de dominació colonial, la invenció d'unes particulars geografies imaginàries, concordants amb les aspiracions europees d'expansió territorial, van convertir-se en l'*imprescindible corpus demagògic* per l'assoliment dels diferents objectius imperials. A part de ser fonamentals en el disseny justificador d'unes geografies no europees que "havien de dominar-se territorialment i explotar econòmicament", la seva gestació es caracteritza també per la seva sofisticada complexitat discursiva, per ser profundament masculinitzades i per incloure unes rizomàtiques significacions geogràfiques. Des d'aquest punt de vista, la seva anàlisi crítica ens ha de servir principalment per descolonitzar les nostres ments i el llegat imperial/masculí associat a la nostra disciplina.

Més concretament, aquesta recerca ha aprofundit en les significacions de les geografies imaginàries colonials del Marroc emanades de la literatura viatgera espanyola. Aquesta consideració, al mateix temps, queda desglossada en tres objectius diferenciables però

estretament interrelacionats. El primer fa referència a com el viatge esdevé, en primer lloc, una pràctica ben geogràfica. El segon, de caire més metodològic, s'ha qüestionat la viabilitat de la incorporació de les contribucions de la literatura (viatgera) en la construcció de coneixement geogràfic. Finalment, el tercer objectiu s'ha concretat en la revisió històrica del període imperial europeu, centrant-se en el cas del colonialisme espanyol al Marroc, territori africà on Espanya diposità, a partir de l'any 1860, la major part de les seves expectatives d'expansió territorial. Essent així, s'ha intentat aprofundir en les vinculacions existents entre el viatge i la pràctica imperial, tot esbrinant les seves implicacions en la constitució de nous coneixements geogràfics.

Malgrat que tradicionalment el mitjà a través del qual s'ha disposat d'informació sobre altres geografies hagi estat el viatge, la disciplina geogràfica ha prestat poca atenció en analitzar-ne les seves particularitats i menys, la seva història. En aquest sentit, aquesta recerca ha tingut en consideració tres característiques fonamentals en relació al viatge, l'imperialisme i el gènere. En primer lloc, Espanya disposa d'una llarga tradició viatgera relacionada amb l'expansió territorial imperial, que es remunta ja a l'edat mitjana. En segon lloc, destaca el fet que l'imperialisme, de forma intrínseca, fa augmentar els viatges cap a les àrees sensibles a ser colonitzades. Per últim, el viatge en sí mateix s'experimenta de forma genderitzada i tradicionalment (fins a èpoques molt recents) ha estat una pràctica eminentment masculina. Essent així, ha semblat molt apropiat abordar l'estudi de les geografies imaginàries fruit dels viatges imperials des d'una perspectiva de gènere.

Paral·lelament, els relats de viatge són també una font documental (i un llegat material i històric) de primer ordre per conèixer “noves” o “velles” geografies. De fet, la producció del coneixement geogràfic ha estat històricament vinculada a la pràctica viatgera, a l'estudi i a la lectura dels relats que fan referència als viatges a d'altres territoris. Tanmateix, no ha estat fins a temps recents i inspirada pels postulats postcoloniais i feministes, que l'acadèmia geogràfica ha començat a analitzar aquest tipus de literatura des d'una perspectiva crítica. Essent així, en el procés d'indagació geogràfica d'aquest estudi de cas, la literatura viatgera s'ha emprat com a font primària d'anàlisi. De fet, a través d'aquesta recerca, és demostrable que la literatura (i més la de temàtica viatgera) és vàlida i altament productiva en la creació i difusió de coneixement geogràfic. Així doncs, aquesta Tesi doctoral deixaria de tenir sentit si no considerem la literatura viatgera -en el seu conjunt- com a document d'anàlisi geogràfica.

He matisat a través de guions, la literatura de viatges en el seu conjunt, perquè els relats de viatge no són només text. Generalment, les aportacions literàries de temàtica viatgera s'acompanyen d'imatges, que tenen l'objectiu de visualitzar –i matisar- a través de la recepció ocular (sempre més ràpida), els continguts que recull el text. Així, cal distingir entre les aportacions textuais i visuals alhora que cal que reconeixem la importància de les representacions visuals en la confecció dels imaginaris geogràfics. En aquest sentit, des de la geografia cultural, s'està (re)introduint i avaluant críticament les significacions de la iconografia (en el sentit més general del terme) i les implicacions que té en la construcció del saber geogràfic. Tenint present aquestes consideracions, aquesta investigació interpretativa ha volgut compaginar l'anàlisi discursiva tant de les fonts textuais com les visuals incloses en les narratives viatgeres (d'homes i dones).

Al mateix temps, l'anàlisi del discurs geogràfic inclòs en les narratives viatgeres ha de tenir present la intertextualitat que es genera entre tot el conjunt de relats de viatge (inclosa la confrontació/afinitat de discursos o la interdependència text/imatge) i també l'existent entre la literatura i el seu context de producció, o sigui, la contextualització en el seu espai i

en el seu temps. La significació del discurs només pren transcendència quan s'analitza en relació a un grup de narratives prèviament emmarcades en el seu context. Per aquestes raons exposades, aquesta investigació no només ha treballat en profunditat trenta narratives viatgeres, sinó que ha confeccionat un inventari bibliogràfic que recull la variada producció literària espanyola de temàtica marroquina pel període d'anàlisi, una contextualització històrica del repartiment de l'imperi alauita des de la perspectiva europea en relació al Magrib, uns criteris sòlids de representativitat per elegir una mostra il·lustrativa de la realitat colonial i uns perfils acurats dels viatgers/es i de les seves obra.

Per entendre i avaluar correctament les aportacions literàries de les narratives és important contextualitzar les autories i les característiques dels relats. Per això esdevé necessari i imprescindible considerar la producció literària des de la perspectiva de gènere. Davant la desigual contribució d'aportacions existent entre homes i dones, un dels objectius principals d'aquesta investigació ha estat aprofundir sobre el viatge, la seva narració i la producció de coneixement geogràfic des d'una perspectiva clarament feminista. En aquest sentit, aquesta Tesi contribueix a enriquir -des d'un enfocament crític- la complexitat de les implicacions culturals d'una producció de geografies imaginàries que queden clarament condicionades per la variable de gènere. Tal i com s'ha demostrat, el viatge és una pràctica genderitzada i en conseqüència, també ho és la seva plasmació literària. En aquest sentit però, convé aclarir que no només els relats de les dones es constitueixen de forma genderitzada: *també són genderitzats els relats viatgers dels homes.*

De forma significativa, l'anàlisi discursiva realitzada des d'un enfocament sensible a les diferències de gènere ha observat que la literatura viatgera espanyola –especialment la procedent dels homes- manipulà *in extremis* la representació de la dona musulmana, amb l'objectiu de justificar i també legitimar la intervenció colonial espanyola damunt el territori marroquí. No es tracta d'una simple coincidència, sinó d'una estratègia molt rentable i d'un sofisticat discurs de gènere -eminentment masculista- d'una generació d'homes viatgers que sabien que no tindrien cap contrarèplica femenina, perquè en aquelles èpoques encara cap dona espanyola havia viatjat al Marroc ni narrat la dona musulmana. En aquest sentit i malgrat que la dona/les dones marroquines sempre quedaran adjectivades en el màxim grau d'alteritat, a finals del període d'anàlisi, les aportacions que hi fan referència matisaran i, fins i tot, desmentiran l'anterior discurs pamfletari. Essent així, hem d'emfatitzar que sense la incorporació de la hipòtesis de lectura com a dona -i dona "feminista"- en aquesta anàlisi, difícilment aquesta conclusió s'hagués incorporat en un estudi de les geografies imaginàries sobre el Marroc.

Pel context espanyol i des d'un punt de vista geogràfic més generalista, cal afirmar que existia un buit important en relació a l'estudi crític de les narratives viatgeres colonials (tant d'homes i dones) sobre el Marroc. De fet, no existeix cap contribució prèvia en la disciplina geogràfica que hagi analitzat discursivament les narratives viatgeres des d'una perspectiva feminista avaluant tant les contribucions de les dones com les dels homes en un període històric tant significatiu per la creació de coneixement geogràfic com el que va ser el de finals del segle XIX i principis del XX. Així doncs, malgrat que el Marroc és el nostre país veí i tot i que Espanya durant quasi cinquanta anys s'instal·là damunt el seu territori a través de la figura colonial "de protecció", també és cert que l'acadèmia espanyola ha evitat tractar en profunditat i de forma crítica, les implicacions del colonialisme espanyol al Marroc. Tant sols en els últims anys i degut principalment a la població magribina nouvinguda, s'observa un lleuger canvi en aquesta "tradicional" tendència.

Tanmateix, les particularitats de les relacions colonials entre Espanya i el Marroc han generat un *orientalisme espanyol* únic, que d'una manera o altra enriqueix i dota de complexitat el discurs colonial europeu del període imperial. Per Espanya, l'*Orient* es va localitzar al sud (i no pas a l'est), i malgrat la paradoxa del seu desconeixement real tot i ser un territori proper, el Marroc ja era "familiar" a Espanya, encara que fos a través de prejudicis i estereotips forjats i reversionats des de la llunyana edat mitjana. Al mateix temps, l'anàlisi retrospectiu dels relats de viatge espanyols sobre el Marroc (1859-1936) -des d'una perspectiva postcolonial, feminista i cultural- ens ofereix en primer lloc, un coneixement detallat sobre el nostre passat i també sobre la particular construcció d'unes geografies no europees intrínscament lligades a unes voluntats imperialistes. Les geografies imaginàries generades durant aquest període són complexes i genderitzades alhora que vinculen el llegat històric compartit amb unes renovades ànsies colonials. Aquestes aportacions geogràfiques, al mateix temps, es caracteritzen per ser fortament androcèntriques i utilitàries. Essent així, l'orientalisme espanyol en relació al Marroc es caracteritza per ser molt més pragmàtic que divagador.

Arribat el moment de posar el punt i final a aquest "viatge" i a aquestes pàgines on he exposat l'estudi geogràfic de les aportacions d'altres viatges, només em falta reconèixer que les millors idees i potser també les reflexions més interessants, possiblement s'hagin quedat al tinter. En qualsevol cas, el què m'ha quedat més clar de tot el procés d'aprenentatge que ha acompanyat aquesta Tesi Doctoral i que m'agradaria deixar escrit és que, estudiant el passat certament s'aprenen coses noves alhora que per indagar en qualsevol tipus de coneixement i interpretar-lo, cal fer-ho sempre amb idees polítiques a la ment. En aquest sentit, només puc concloure aquesta recerca manifestant que, la meua contribució interpretativa sobre les geografies espanyoles del viatge colonial al Marroc ha tingut com a objectius principals cooperar per la "descolonització" de l'imaginari col·lectiu que tenim vers el Marroc, treure de nou a la llum i aprofundir críticament en les interrelacions històriques que ha tingut la Geografia amb l'imperialisme i molt especialment, denunciar la negació històrica de la dona al viatge així com les seves múltiples implicacions, sempre desfavorables per l'altra meitat, la femenina.

Bibliografia general

Abenia Tauré, Ignacio (1859). *Memorias sobre el Riff, su conquista y colonización. Obra original, interesante a las naciones civilizadas y en particular al ejército español*. Zaragoza: Imp. Gallifa. [Existeix reedició del llibre de l'any 1998 feta a València: Librerías París-Valencia].

Adams, P. G. (1983). *Travel Literature and the Evolution of the Novel*. Kentucky: The University Press of Kentucky.

Adams, Rachel; Savran, David (eds) (2002). *The masculinity studies reader*. Malden (MA): Blackwell.

Aguirre, Ruperto de (1858). *Espedición al Riff: su importancia, necesidad y conveniencia*. Madrid: Imp. de José María Ducazcal.

Alarcón Ariza, Pedro Antonio de (1859). *Diario de un testigo de la guerra de África*. Madrid: Imp. Victorio Suárez. [Existeixen múltiples reedicions. Del mateix any també existeix, Madrid: Imp. Gaspar y Roig. L'editorial Suc. Rivadeneyra de Madrid també el reedità a l'any 1898 i 1923. En èpoques actuals destaquen les reedicions de l'any 2004, Barcelona: Linkgua i per l'any 2005, tenim Sevilla: Fundación José Manuel Lara [edició, introducció i notes a càrrec de María del Pilar Palomo] i Madrid: Ediciones Irreverentes].

Albet, A. & Garcia Ramon, M.D (1999). "Reinterpretando el discurso colonial y la historia de la geografía desde una perspectiva de género". A: Nogué, J. & Villanova, J.L. (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

Albet, A.; Nogué, J.; Riudor, Ll. (1997). "Esploratori, militar, topografi: la cartografia spagnola del Marocco", *Terra d'Àfrica*, núm VI, 1997, pp. 15-39.

Albet, A.; Nogué, J.; Riudor, Ll. (1997). "Esploratori, militar, topografi: la cartografia spagnola del Marocco", *Terra d'Àfrica*, núm VI, 1997, pp. 15-39.

Albet, Abel; Cerarols, Rosa (2008). "De viatge pel Marroc: entre el debat colonial i la mirada estereotipada". A: Garcia Ramon, M.D; Nogué, Joan; Zusman Perla (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.

Albet, Abel; Riudor, Lluís (1999). "Evolución de la cartografía española de Marruecos: entre el documento territorial y la representación simbólica del poder". A: Nogué, Joan; Villanova, J. L (eds) (1999). *España en Marruecos. Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

Albet, Abel; Riudor, Lluís (1999). "Evolución de la cartografía española de Marruecos: entre el documento territorial y la representación simbólica del poder". A: Nogué, Joan; Villanova, J. L (eds) (1999). *España en Marruecos. Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

Alermón y Dorréguez (1859). *Descripción del Imperio de Marruecos: en que se trata principalmente de las instituciones, usos, costumbres, etc., de sus habitantes y de la topografía del país*. Madrid: Imp. de Manuel Minuesa.

- Alloula, Malek (1986). *The colonial Harem*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Almarcegui, P. (2004). La metamorfosis del viajero a occidente. *Revista de Occidente*, núm. 280, septiembre 2004.
- Almarcegui, Patricia (2007). *Alí Bey y los viajeros europeos a Oriente*. Barcelona: Edicions
- Alonso, Leopoldo (1920). El zoco de Tetuán. *La Esfera*, Madrid, año 7, núm 313.
- Alonso, Leopoldo (1920). En el jardín del Gran Visir. *La Esfera*, Madrid, año 7, núm 315.
- Alonso, Leopoldo (1920). La acción de España en Marruecos: camino de Xexauen. *La Esfera*, Madrid, año 7, núm 355.
- Alonso, Leopoldo (1920). La España en Marruecos: la toma de Xexauen. *La Esfera*, Madrid, año 7, núm 357.
- Alonso, Leopoldo (1924). *Raid aéreo Melilla – Cabo de Juby – Canarias. Crónica del viaje*. Madrid: Artes Gráficas al Ilustración.
- Álvarez Dumont, César (1900). Cuadros del fanatismo moro: a cinco horas de España. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 2, núm. 48, pp. 411-413.
- Álvarez Dumont, César (1900). Los españoles de Tánger: cuadros, siluetas, establecimientos y fundaciones. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 5, núm. 189, pp. 33-35.
- Álvarez Dumont, César (1901). Escenas marroquíes: los médicos y su ciencia, invulnerabilidad, varias recetas, espectáculos públicos. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 3, núm. 108, pp. 437-438.
- Álvarez Pérez, José (1873). *Las cacerías en Marruecos. Aventuras auténticas de un español*. Madrid: Biblioteca de Instrucción y Recreo. [Existeix reedició del llibre de l'any 1989, Sabadell: Caballo-Dragón D.L.].
- Álvarez Pérez, José (1873). *Las cacerías en Marruecos. Aventuras auténticas de un español*. Madrid: Biblioteca de Instrucción y Recreo. [Existeix reedició del llibre de l'any 1989, Sabadell: Caballo-Dragón D.L.].
- Amor y Mayor, Fernando (1859). *Recuerdos de un viaje a Marruecos*. Sevilla: Imp. La Andalucía.
- Anderson, K.J & Ducan, N, Sparke, M (1996). *BodySpace: Destabilizing Geographies of Gender and Sexuality*. London: Routledge.
- Antón del Olmet, Luis (1916). *Marruecos: de Melilla a Tánger*. Madrid: Juan Pueyo.
- Aranda, Rosa María (1945). *Tebib*. Zaragoza: Artes Gráficas E. Berdejo Casañal.
- Ascroft, B; Griffiths, G; Tiffin, H (1998). *Key Concepts in post-colonial studies*. London: Routledge
- Ashcroft, B. et. al. (1989). *The Empire writes back. Theory and Practice in Post-colonial Literatures*. London & New York:Routledge.

Aubin, Eugenio (1908). *Marruecos en nuestros días: descripción histórica-pinturesca de lugares, costumbres, instituciones religiosas, políticas, etc.* Barcelona: Montaner y Simón. (Eugenio Aubin era francès però se li traduí l'obra al castellà. El viatge és fruit d'una ambaixada).

Ayache, G. (1981). *Les origines de la guerre du Rif*. París, Rabat: Publications de la Sorbonne/Société Marocaine des Editeurs Réunis.

Azúa, Félix de (1983). *La paradoja del primitivo*. Barcelona, 1983

Bachelard, G. (1965). *La poética del espacio*. México: Fondo de Cultura Económica

Bachoud, Andrée (1988). *Los españoles ante las campañas de Marruecos*. Madrid: Editorial Espasa Calpe.

Badia Lebrich, Domingo [Alí Bey]. (1814). *Voyages d'Alí Bey el Abbassi en Afrique et en Asie pendant les années 1803, 1804, 1805, 1806 et 1807, avec Atlas des voyages d'Alí Bey*. París: P. Diderot. 3 vol. [existeixen múltiples reedicions]. Versió castellana: Badia Lebrich, Domingo [Alí Bey]. (1836). *Viajes de Alí Bey el Abbassi (Don Domingo Badia y Lebrich) por África y Asia durante los años 1803, 1804, 1805, 1806 y 1807*. Traducidos del francés por P-Pérez. Valencia: Librería de Mallén y sobrinos. 3 vol. [existeixen múltiples reedicions]. Versió catalana: Badia Lebrich, Domingo [Alí Bey]. (1888). *Viatges de Ali-Bey el Abbassi (D. Domingo Badia y Lebrich) per Africa y Assia durant los anys, 1803, 1804, 1805, 1806 y 1807*. Barcelona: La Reneixença. [existeixen múltiples reedicions].

Balaguer, Víctor (1860). *Jornadas de Gloria o los Españoles en África*. Barcelona: Imp. de L. Tasso.

Balfour, Sebastian (2002). *Abraço mortal. De la guerra colonial a la Guerra Civil en España y Marruecos (1909-1939)*. Barcelona: Península.

Barnes, T.J. & Gregory, D. (1997). "Worlding geography: geography as situated knowlege". A: Barnes, T.J. & Gregory, D. (eds) (1997). *Reading Human Geography: the poetics and politics of inquiry*. Londres: Arnold.

Barnett, C. (1998). Impure and wordly geography: the Africanist discourse of the Eoyal Geographical Society, 1831-73. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 23, pp. 239-251.

Baroja, Pío (1903). Telegramas sobre la guerra de Marruecos. *El globo*, 31 diciembre 1902 y 1-23 enero, 1903.

Barrett, M (1991). *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*. Cambridge: Polity Press.

Barrio Marco, J.M (2004). "El viaje arquetípico-iniciático". A: Mariño, Francisco Manuel; Oliva Herrer, María de la O (coords) (2004). *El viaje en la literatura occidental*. Valladolid: Universidad de Valladolid.

Bartram, Rob (2003). "Geography and the Interpretation of Visual Imagery". A: Clifford, N.; Valentine, G. (eds) (2003). *Key Methods in Geography*. London: Sage Publications.

Bas Carbonell, Manuel (2003). *Viajeros valencianos. Libros de viaje (ss.XII-XX)*. València: Ajuntament de València.

Bassnett, S. (2002). "Travel Writing and Gender". A: Hulme, P. & Youngs, T. (eds) (2002). *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 225-241.

Baylina, Mireia (2004). Metodología para el estudio de las mujeres y la sociedad rural. *Estudios Geográficos*, LXV, 254, pp. 5-28.

Bayón, E. (1996). "Alí Bei i la Renaixença". A: VV.AA. (1996). *Alí Bei, un pelegrí català per terres de l'Islam*. Barcelona: Proa.

Bécker, Jerónimo (1909). *Historia de Marruecos. Apuntes para la historia de la penetración europea, y principalmente de la española en el norte de África*. Madrid: Est. Tip. De Jaime Ratés.

Bécker, Jerónimo (1909). *Historia de Marruecos. Apuntes para la historia de la penetración europea, y principalmente de la española en el norte de África*. Madrid: Est. Tip. De Jaime Ratés.

Bell, M.; Butlin, R.A; Heffernan, M.J (eds) (1995). *Geography and Imperialism, 1820-1940*. Manchester: Manchester University Press.

Bellassai, S (2004). *La mascolinità contemporanea*. Roma: Carocci

Bello Sanjuán, F (1949). *Ensayo bibliográfico: libros de viaje y libreros de viejo*. Madrid: G.A.I.C.E.

Beltrán y Rózpide, Ricardo (1881). *África en 1881*. Madrid: Librería Universal.

Benítez, Cristóbal (1899). *Mi viaje por el interior del África*. Tánger: Imprenta Hispano-arábiga de la Misión Católico-española.

Berdoulay, V. (1981). "The Contextual Approach". A: Stoddart, D (1981) (ed). *Geography, Ideology and Social Concern*. Oxford: Basil Blackwell.

Berg, Lawrence (2004). Scaling Knowledge: towards a critical geography of critical geography. *Geoforum*, vol. 35, núm. 5, pp. 553-8.

Berger, John (1972). *Ways of seeing*. New York: Pantheon Books.

Bermúdez Reina, Teodoro (1888). *Geografía de Marruecos*. Barcelona: Redacción y Administración de la Revista Científico-Militar y Biblioteca Militar.

Bermúdez Reina, Teodoro (1888). *Geografía de Marruecos*. Barcelona: Redacción y Administración de la Revista Científico-Militar y Biblioteca Militar.

Bertrán Güell, J. (1927). *Del Oriente que vive o murió*. Barcelona: Sucesores de Henrich y Cía.

Bertrana, Aurora (1936). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània.

Bertrana, Aurora (1936). La meva visió del Sàhara. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. Núm 490, pp. 99-101.

- Betegón, Javier (1906). *Conferencia de Algeciras. Diario de un testigo con notas de viaje a Gibraltar, Ceuta, Tánger y el protocolo oficial*. Madrid: Imp. Jijos de J.A. García.
- Bhabba, M. (1994). *The Location of Culture*. London & New York: Routledge.
- Blanco, Pilar (2004). “El viaje de evasión: el viaje en la literatura francesa del siglo XVIII: realidad y ficción”. A: Mariño, Francisco Manuel; Oliva Herrer, María de la O (coords) (2004). *El viaje en la literatura occidental*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Blunt, A & McEwan, C. (eds) (2002). *Postcolonial Geographies*. London: Continuu.
- Blunt, A & Rose, G (eds) (1994). *Writing women and space: colonial and potcolonial geographies*. New York: Guildford Press.
- Blunt, A. (2000). Spatial Stories under Siege: British women writing from Lucknow in 1857. *Gender, Place and Culture*, vol 7, num. 3. pp. 229-246.
- Blunt, A; Wills, J. (2000). “Decolonising Geography: Postcolonial Perspectives. A: Blunt, A; Wills, J. (2000). *Dissident Geographies. An Introduction to Radical Ideas and Practice*. London: Longman.
- Blunt, Alison (1994). *Travel, Gender and Imperialism: Mary Kingsley and West Africa*. New York: Guilford Press.
- Boada y Romeu, José (1999). *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos (1889-1894)*. Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud, Deporte y Turismo y Ceuta: Consejería de Cultura. [Edición facsímil con introducción de Vicente Moga Romero].
- Bondi, L. (1997). In whose words? On gender identities, knowledge and writing practices. *Transactions of the British Geographers*, vol. 22, pp. 245-58.
- Bonelli Hernando, Emilio (1882). *El imperio de Marruecos y su constitución*. Madrid: Imp. Del Depósito de la Guerra.
- Bonmatí, J.F.(1992). *Espanoles en el Magreb, siglos XIX y XX*. Madrid: Editorial Mapfre.
- Boyd, C.P. (1990). *La política pretoriana en el reinado de Alfonso XIII*. Madrid: Alianza Editorial.
- Bradshaw, Matt & Stratford, Elaine (2005). “Qualitative Research Design adn Rigour”. A: Hay, Ian (ed) (2005). *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Victoria: Oxford University Press.
- Brosseau, M. (1994). “Geography’s literature”. *Progress in Human Geography*, 18 (3). pp. 333-353.
- Burgos Seguí, Carmen de [Colombine] (1912). *En la guerra. Episodios de Melilla*. València: Sempere i Cía.
- Burguete y Lana, Ricardo (1903). *Curiosidades de Marruecos. Páginas de un diario. Alrededor del Mundo*, Madrid, Núm. 194.

Cabrera Latorre, Ángel (1924). *Magreb-el-Aksa. Recuerdo de cuatro viajes por Yebala y por el Rif*. Madrid: Editorial Voluntad.

Calvet, Agustí [Gaziell] (1891). *Tots els camins duen a Roma: història d'un destí (1893-1914). Memòries*. Barcelona: Edicions 62 i La Caixa. (el viatge és de l'any 1909; la primera edició és de 1958).

Canedo, Gabriel (1859?). *El Rif: memoria o ligeros apuntes que pueden servir de introducción al estudio del pensamiento de España en África y consideraciones sobre la importancia militar geográfica y comercial de Melilla en la realización de aquel pensamiento*. (S.L) Text mecanografiat.

Cañizares Moyano, Eduardo (1859). *Apuntes sobre Marruecos*. Madrid: Imprenta del Memorial de Ingenieros.

Cañizares Moyano, Eduardo (1895). *Apuntes sobre Marruecos*. Madrid: Imprenta del Memorial de Ingenieros.

Capel, Horacio (1994). "The imperial dream: Geography and the Spanish Empire in the nineteenth century". A: Godlewska, A; Smith, N (eds) (1994). *Geography and Empire*.

Capel, Horacio (2006). "Prólogo". A: Urteaga, Luis (2006). *Vigilia colonial. Cartógrafos militares españoles en Marruecos (1882-1912)*. Barcelona: Edicions Bellaterra i Ministerio de Defensa.

Carbonell, Jordi (1999). *Marià Fortuny i la descoberta d'Àfrica: els dibuixos de la guerra hispanomarroquina (1859-1860)*. Barcelona: Columna.

Carrasco González, Antonio (2000). *La novela colonial hispanoafriicana. Las colonias africanas a través de la historia de la novela*. Madrid: Sial.

Carrasco, Antonio (coord.) (2001). *Las campañas de Marruecos (1909-1927)*. Madrid: Almena Ediciones.

Cartier, Caolyn; Lew, Alan. A (2005). "Introduction: Touristed landscapes / seductions of place". A: Cartier, Caolyn; Lew, Alan. A (eds) (2005). *Seductions of place. Geographical perspectives on globalization and touristed landscapes*. New York: Routledge.

Cartier, Caolyn; Lew, Alan. A (eds) (2005). *Seductions of place. Geographical perspectives on globalization and touristed landscapes*. New York: Routledge.

Casar Olavarrieta, Antonio (1924). *Blad el Mahzen y Blad es Siba: País de Gobierno y País de la rebeldía*. Orense: La Popular.

Casassas, J. (1984). "Un problema de relación nacionalismo-burguesía. El imperialismo en la teoría y la estrategia de Prat de la Riba", *Estudios de Historia Social*, 28-29, pp. 169-179.

Casassas, J. (1990). *El catalanisme regeneracionista*. Barcelona: Edicions la Magrana & Diputació de Barcelona.

Castillo, Rafael del (1859). *El honor de España. Episodios de la guerra de Marruecos*. Madrid: Antonio Garcia Orga.

Çelik, K (2004). Framing the colony: houses of Algeria photographed, *Art History*, 27, pp. 616-626.

Cerarols, R. (2005). *Orientalisme, viatges i gènere. Una visió postcolonial del Marroc a partir de viatges escrits per homes*. Memòria d'investigació inèdita dirigida per la Dra. Maria Dolors Garcia Ramon. Universitat Autònoma de Barcelona.

Cervera Baviera, Julio (1884). *Geografía Militar de Marruecos*. Barcelona: Publicaciones de la Revista Científico-Militar.

Chakrabarty, D. (1992). Postcoloniality and the artifice of history. *Representations*, 37. pp. 1-24.

Chaudhuri, N.; Strobel, M (eds). *Western Women and Imperialism: complicity and resistance*. Bloomington: Indiana University Press.

Cherry, Deborah (2003). "Algeria In and Out of the Frame: Visuality and Cultural Tourism in Nineteenth Century". A: Crouch, David; Lübbren, Nina (eds) (2003). *Visual culture and tourism*. Oxford & New York: Berg.

Chevrier, J. (1998). "Las literaturas africanas en el campo de la investigación comparatista". A: Vega, M.J. & Carbonell, N. (1998). *La literatura comparada. Principios y métodos*. Madrid: Gredos

Clancy-Smith, Julia; Gouda, Frances (eds) (1998). *Domesticating the Empire. Race, Gender and Family in French and Dutch Colonialism*. Charlottesville & London: University Press of Virginia.

Clayton, D. (2003) "Critical Imperial and Colonial Geographies". A: Anderson, K.; Domosh, M.; Pile, S.; Thrift, N. (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London: Sage Publications. pp.354-368.

Clayton, Daniel (2004). "Imperial Geographies". A: Duncan, James S; Johson, Nuala C; Schein, Richard H (eds) (2004). *A Companion to Cultural Geography*. Oxford: Blackwell Publishing.

Clifford, James (1992). "Travelling cultures". A: Grossberg, L; Nelson, C; Treichler, P (eds) (1992). *Cultural Studies*. New York: Routledge.

Coello de Portugal y Quesada, Francisco (1894). Reseña general de El Rif, *Revista de Geografía Comercial*. Madrid, Nums. 125-128.

Cohen, Arón (1999). "“Razas”, tribus, clases: acercamientos africanistas a la sociedad marroquí". A: Nogué, Joan; Villanova, José Luis (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

Collèl Bancells, Jaume (1921). *Dels meus recorts africans*. Vic: Tipografia Balmesiana.

Conde Parrado, Pedro (2004). "El viaje religioso. Vita Est Peregrinatio". A: Mariño, Francisco Manuel; Oliva Herrer, María de la O (coords) (2004). *El viaje en la literatura occidental*. Valladolid: Universidad de Valladolid.

Connell, R.W (1995). "The History of Masculinity". A: Connell, R.W (1995). *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.

Cook, I. & Harrison, M. (2003). Cross over food: re-materializing postcolonial geographies. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 28, pp. 296-317.

Cope, M. (2002). "Feminist epistemology in geography". A: Moss, Pamela (ed.) (2002). *Feminist Geography in practice: Research and methods*. Oxford: Blackwell.

Corbridge, S. (1993). Colonialism, postcolonialism and the political geography of the third world. A: Taylor, P.J (ed) (1993). *Political Geography of the twentieth century: a global analysis*. London: Belhaven.pp. 173-205.

Cordero Torres, J.M. (1943). *Organización del Protectorado español en Marruecos*. Madrid: Editora Nacional.

Coromines, J. (1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.

Corte, Luis de la (1917). *De Tetuán a Alcázar en Mula (marzo de 1917)*. Mecanoscrit inèdit, però que es conserva a la BNE (referència 20070322467).

Cosgrove, D. (1984). *Social Formation and Symbolic Landscape*. London: Croom Helm.

Cosgrove, D. (2003). Landscape and the European sense of sight-eyeing. A: Anderson, K; Domosh, M; Pile, S.; Thrift, N. (eds) (2003). *The Handbook of Cultural Geography*. London: Sage.

Costa Ruibal, Òscar (2002). *L'imaginari imperial. El noucentisme i la política internacional*. Barcelona: Institut Cambó.

Crang, Mike (1999). "Knowing, tourism and practices of vision". A: Crouch, D (ed). (1999). *Leisure/Tourism Geographies*. London: Routledge.

Crang, Mike (1999). *Cultural geography*. London: Routledge

Crang, M. (2002). "Qualitative methods: the new orthodoxy?". *Progress in Human Geography*, 26 (5). pp. 647-655.

Crang, M. (2003). "Qualitative methods: touchy, feely, look-see?". *Progress in Human Geography*, 27 (4). pp. 494-504

Crang, Mike (2004). "Cultural geographies of tourism". A: Lew, A; Hall, M; Williams, A (eds) (2004). *Companion of Tourism Geography*. Oxford: Blackwell.

Crouch, David (2005). "Flirting with space: tourism geographies as sensuous/expressive practice". A: Cartier, Caolyn; Lew, Alan. A (eds) (2005). *Seductions of place. Geographical perspectives on globalization and touristed landscapes*. New York: Routledge.

Crouch, David; Lübbren, Nina (eds) (2003). *Visual culture and tourism*. Oxford & New York: Berg.

Crush, J. (1994). "Postcolonialism, de-colonization and geography. A: Godlewska, Anne & Smith, Neil (eds) (1994). *Geography and Empire*. Oxford: Blackwell Publishers.

Culler, J. (1984) *Sobre la deconstrucción*. Madrid: Cátedra.

Culler, Jonathan (1998). *Sobre la deconstrucción. Teoría y crítica después del estructuralismo*. Madrid: Cátedra.

Dantín Cereceda, Juan (1914). *Una expedición científica por la zona de influencia española en Marruecos*. Barcelona: Casa Editorial Estudio.

Dawson, Graham (1994). *Soldier Heroes. British Adventure, Empire and the Imagining of Masculinities*. London: Routledge.

De Felipe, Helena; López-Ocón, Leoncio; Marín, Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: CSIC.

De la Fuente, José Luís (2004). "El viaje a las Indias: el descubrimiento de Europa". A: Mariño, Francisco Manuel; Oliva Herrero, María de la O (coords) (2004). *El viaje en la literatura occidental*. Valladolid: Universidad de Valladolid.

De la Fuente, José Luís (2004). "El viaje a las Indias: el descubrimiento de Europa". A: Mariño, Francisco Manuel; Oliva Herrero, María de la O (coords) (2004). *El viaje en la literatura occidental*. Valladolid: Universidad de Valladolid.

De Nadal, J. (1973). *El fracaso de la Revolución Industrial en España*. Barcelona: Ariel.

Dell'Agnese, Elena (2003) "Albanian Virgins and Other Stories: Gender Relations in Edith Durham's High Albania". *Sinirlar ve Geçitler 4/ Seuil & Traverses 4/ Borders & Crossings 4*. Ankara, 2-4 Luglio 2003, 56-61.

Dell'Agnese, Elena (2005). "Viaggiare al maschile: dal Grand Tour al turismo sessuale" A: Dell'Agnese, Elena & Ruspini, Elisabetta (eds) (2005). *Turismo al maschile, turismo al femminile: l'esperienza del viaggio, il mercato del lavoro, il turismo sessuale*. Padova: CEDAM. Pp- 83-111.

Diamond, I. & Quinby, L. (eds) (1988). *Feminism and Foucault: Reflections on Resistance*. Boston: North Eastern University Press.

Dirks, N. (1992). "Introduction". A: Dirks, N. (ed) (1992). *Colonialism and Culture*. Ann Harbor: University of Michigan.

Dirlik, A. (1994). The postcolonial aura – third world criticism in the age of global capitalism. *Critical Inquiry*, 20. pp. 328-56.

Djbilou, Abdellah (compilador) (1998). *Crónicas del norte: viajeros españoles en Marruecos. Antología*. Tetuán : Publicaciones de la Asociación Tetuán Asmir.

Dolan, B. (2001) "Ladies and the Grand Tour. British Women in Pursuit of Enlightenment and Adventure". A: *Eighteenth-Century Europe*. New York: Harper Collins.

Domènech, J. De D. (1995). *Mirant enfora. Cent anys de llibres de viatges en català*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Domosh, M. (1991). Toward a feminist historiography of geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16, pp. 95-104.

Doy, Gen (1998). More than meets the eye... Representations of black women in mid-19th-century French Photography. *Women's Studies International Forum*, Vol. 21 (3), pp. 305-319.

Driver, F. (1992). Geography's Empire: Histories of geographical knowledge. *Environment and Planning D: Society and Space*, 10: 23-40.

Driver, F. (2000). *Geography Militant. Cultures of Exploration and Empire*. Oxford: Blackwell

Driver, F.; Matless, D.; Rose, G.; Barnett, C.; Livingstone, D.N. (1995). Geographical traditions: rethinking the history of geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20, pp. 403-422.

Driver, Felix (1999). "Imaginative geographies" A: Cloke, Paul; Crang, Philip; Goodwin, Mark (eds). *Introducing Human Geographies*. London: Arnold.

Duncan, J; Gregory, D. (eds) (1999). *Writes of passages: reading travel writing*. London, New York: Routledge.

Echagüe Santoya, Francisco (1894). *Recuerdo del viaje de la Embajada española a Marruecos en 1894*. Madrid: Hauser y Menet.

Eco, Umberto (1979). *Obra abierta*. Barcelona: Ariel.

Eguilaz, Juan Antonio de (1913). *Un viaje por Marruecos*. Jaén: Tipografía del Pueblo Católico.

Endensor, T; Kothari, U; Kinnaird, V; Hall, D (1994). *Tourism: A Gender Analysis*. Chichester; Wiley.

England, K.V.L. (1994). Getting personal: reflexivity, positionalidad and feminist research. *Professional Geographer*, vol.46, pp. 80-9.

Escamilla y Rodríguez, Antonio M. de (1927). *Marruecos visto y soñado*. Barcelona: Artes Gráficas Carlos Sabadell.

Escolar, Hipólito (1996). *La edición moderna: siglos XIX y XX*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.

Escribano del Pino, Enrique (1903). *Tánger y sus alrededores*. Madrid: Imp. Del Ministerio de Marina. (És una espècie de guia de viatges comentada que es reedità també al 1906 i al 1908.

Espinet Buronat, Francesc (2007). "Viatges catalans al món arabomusulmà o catalans en terra de moros. Un inventari provisional fins el 2006". *Revista HMiC*, núm. V, 2007, pp. 109-194.

- Espinet, Francesc (1994). *Teoria dels egodocuments*. Barcelona: Els llibres de l'Índex.
- Estébanez Calderón, Serafín (1838). *Cristianos y moriscos*. Madrid: Imp. de D. León Amarital.
- Estébanez Calderón, Serafín (1844). *Manual del oficial en Marruecos ó cuadro geográfico, estadístico, histórico, político y militar de aquel imperio*. Madrid: Ignacio Boix.
- Esteve Gálvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Server de publicacions de la Diputació de Castelló [inclou el relat del seu viatge al Marroc].
- Fàbregas, X. (1967). *Catalans terres enllà*. Barcelona: Bruguera.
- Fanon, F. (1965). *Por la revolución africana. Escritos políticos*. México: FCE
- Feliciano (pseudònim) (1922). *El señor Feliciano en la República del Rif. Descripción del espeluznante viaje realizado por el intrépido periodista*. Melilla: Artes Gráficas Postal Exprés. (Il·lustracions de Nikito).
- Felipe, Helena de; López-Ocón, Leoncio; Marín, Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: CSIC.
- Fernández Ascaza, Victoriano (1931). *Una excursión a Marruecos. Notas informativas para turistas*. Madrid: Imprenta del Patronato de Huérfanos de Intendencia.
- Fernández Navarro, Lucas (1921). *Marruecos físico: valor económico del Protectorado español*. Madrid: Imp. Del Patronato de Huérfanos de Intendencia é Intervención militar.
- Fetterley, J. (1978). *The Resisting Reader*. Bloomington: Indiana University Press
- Fetterley, Judit (1978) *The Resisting Reader: A Feminist approach to American Fiction*. Bloomington: Indiana University Press.
- Fieldhouse, D.K (1977). *Economía y imperio. La expansión de Europa, 1830-1914*. Madrid. Siglo XXI.
- Fieldhouse, D.K (1984). *Los imperios coloniales desde el siglo XVIII*. Madrid: Siglo XXI.
- Flory, Maurice (1955). *La notion de Protectorat et son évolution en Afrique du Nord*. París: Librairie Générale e Droit et de Jurisprudence.
- Fontana, J. (1994). *Europa ante el espejo*. Barcelona: Crítica.
- Fontana, Josep (2000). *Europa ante el espejo*. Barcelona: Crítica. [la primera edició és de 1994].
- Fornet de Asensi, Emilio (1934). *Marruecos, bereber y cosmopolita*. [S.l.: s.n., 1934?].
- Fortunati, V.; Monticello, R.; Ascari, M. (eds) (2001). *Travel writing and the female imaginary*. Bologna: Patrón Editore
- Foucault, M. (1972). *The Archeology of Knowledge*. London: Tavistock Publications.

- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of Prison*. London: Allen Lane.
- Foucault, M. (1979). *The History of Sexuality. An Introduction*. London: Allen Lane.
- Foucault, Michael (1969). *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michael (1975). *Surveiller et punir*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michael (1976). *La volonté de savoir*. Paris: Gallimard.
- Fradera, J.M (1995). “La importància de tenir colònies. El marc històric de la participació catalana en el complex espanyol d’Ultramar”. A: DD.AA (1995). *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles*. Barcelona: Museu Marítim.
- Fradera, J.M (2005). *Colonias para después de un imperio*. Barcelona: Editorial Bellaterra.
- Francos Rodríguez, José (1915). España en Marruecos. Alcazarquivir. *Nuevo Mundo*, Año 22, núm. 1125.
- Francos Rodríguez, José (1915). España en Marruecos. Alcazarquivir. *Nuevo Mundo*, Año 22, núm. 1125.
- Friedrichsmeyer, Sara; Lennox, Sara; Zantop, Susanne (eds) (1998). *The Imperialist Imagination. German Colonialism and Its Legacy*. Minnesota: The University of Michigan Press.
- Fusimaña, Francesc (1934). *Chumberas y babuchas*. Roda de Ter: Rodenca.
- Galí, A. (1986). *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya (1900-36)*. Barcelona: Fundació Alexandre Galí.
- Galindo y Vera, León (1861). *Intereses legítimos y permanentes que en África tiene España y deberes que la civilización le impone respecto á aquel país*. Madrid: Imp. del Colegio de Sordo-Mudos y de Ciegos. [Memoria premiada por la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, en el concurso del año 1861].
- Gandy, L. (1998). *Postcolonial theory: a critical introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- García Balañà, A. (2002). “Patria, plebe y política en la España isabelina: la guerra de África en Cataluña (1859-1860)”. A: Martín Corrales, E. (ed) (2002). *Marruecos y el colonialismo español (1859-1912). De la guerra de África a la “penetración pacífica”*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- García Ballesteros, Aurora (1998). “Métodos y técnicas cualitativas de investigación en geografía social”. A: García Ballesteros, Aurora (ed.) (1998). *Métodos y técnicas cualitativas en geografía social*. Barcelona: Oikos-Tau.
- García Faria, Pedro (primer terç XX). *El primer viaje hecho por un ministro civil español a las posesiones de África*. Barcelona: Casa Editorial Alberto Martín.
- García Figueras, T. (1939). *Marruecos. La acción de España en el norte de África*. Barcelona: Ediciones Fe.

- García Figueras, T. (1949). *África en la acción española*. Madrid: Instituto de Estudios Africanos.
- García Huete, Lorenzo (1915). *Marruecos y el Protectorado Español*. Madrid: Imp. El Liberal.
- García Nielfa, E (1922). *Moros y cristianos. Impresiones del Rif*. Córdoba: Imp. Del Diario de Córdoba.
- García Pérez, Antonio (1909). *Diario de las operaciones en el Rif*. Toledo: Peláez.
- García Ramon, M.D. (2003) Gender and the colonial encounter in the Arab world; examining women's experiences and narratives. *Environment and Planning D: Society and Space*, 2003, vol 21, pp.653-672.
- García Ramon, M.D; Kirby, A; Luna, A; Riudor, Ll; Zusman, P (2004). The Occidental Tourist: Said, Orientalism, and the Mediterranean, *The Arab World Geographer*, 7, pp. 65-78.
- García Ramon, M.D; Nogué, J.; Riudor, Ll. (1998). Voices from Margins: gendered images of "Otherness" in colonial Morocco. *Gender, Place and Culture*, vol.5, num.3, pp. 229-240.
- García Ramon, M.D; Nogué, Joan; Zusman Perla (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.
- García Romeral, Carlos (2004). *Diccionario de viajeros españoles. Desde la Edad Media a 1970*. Madrid: Ollero Ramos.
- García Sanchiz, Federico (1919). *Color: sensaciones de Tánger y Tetuán*. Madrid: Atenea.
- Gavira, J (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell (el "Kaid Ismail")*. Madrid: Instituto de Estudios Africanos y Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Gavira, José (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell el "Kaid Ismail"*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Gil Grimau, Rodolfo (1982). *Aproximación a una bibliografía española sobre el norte de África (1850-1980)*. Madrid: Dirección General de Relaciones Culturales. [pròleg d'Alfonso de la Serna].
- Gill, R. (1996). "Discourse analysis: practical implementations" A: Richardson, J.T.E (ed.) (1996). *Handbook of Qualitative Methods for Psychology and the Social Sciences*. Leicester: British Psychological Society.
- Gilmartin, Mary; Berg, Lawrence D (2007). Locating postcolonialism. *Area* (2007), 39.1, 120-124.
- Glassman, J.; Samatar, A.I.(1997). "Development geography and the third world state. *Progress in Human Geography*, 21, 164-98.
- Godlewska, Anne & Smith, Neil (eds) (1994). *Geography and Empire*. Oxford: Blackwell Publishers

Gómez de Arteché, José; Coello, Francisco (1859). *Descripción y mapas de Marruecos con algunas consideraciones sobre la importancia de la ocupación militar de una parte de este Imperio*. Madrid: Tip. de P. Mellado.

González Alcantud, J. A (1993). *La extraña seducción. Variaciones sobre el imaginario exótico de occidente*. Granada: Universidad de Granada.

González Alcantud, José Antonio (2002). *Lo moro: las lógicas de derrota y la formación del estereotipo islámico*. Rubí: Anthropos.

González Alcantud, J.A (ed) (2004). *Pedro Antonio de Alarcón y la guerra de África. Del entusiasmo romántico a la compulsión colonial*. Rubí: Anthropos Editorial.

González Alcantud, J.A (2006). “El Imperio de Dios y los Estados Bárbaros. Pinceladas sobre la singularidad del orientalismo norteamericano, con especial referencia al contexto marroquí”. A: González Alcantud, J.A (ed) (2006). *El orientalismo desde el Sur*. Rubí: Anthropos Editorial & Junta de Andalucía.

González Alcantud, J.A; Martín Corrales, E. (eds) (2007). *La Conferencia de Algeciras en 1906. Un banquete colonial*. Barcelona: Ediciones Bellaterra.

González Hontoria, Manuel (1915). *El protectorado francés en Marruecos y sus enseñanzas para la acción española*. Madrid: Publicaciones de la residencia de estudiantes, Imp. Clásica Española.

González Llana, Manuel; Rodrigañez, Tirso (1879). *El imperio de Marruecos*. Madrid: Imp. José de Rojas.

González Miguel, Ángeles (2004). “El viaje como género literario: el género de la Robinsonade”. A: Mariño, Francisco Manuel; Oliva Herrer, María de la O (coords) (2004). *El viaje en la literatura occidental*. Valladolid: Universidad de Valladolid.

González Ruegas, Félix (1860). *Diario de la Guerra de África*. Madrid: Imp. Anselmo Santa Coloma.

Gowans, G. (2001). Gender, Imperialism and Domesticity: British women repatried from India, 1940-47. *Gender, Place and Culture*, vol 8, num. 3. pp. 255-269.

Granados, Gregorio; Mas, José (1935). *Cuestiones internacionales. Temas del momento e impresiones de viaje por Marruecos*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra.

Green, M (1984) *The Great American Adventure. Action stories from Cooper to Mailer and what They Reveal about American Manhood*. Boston: Beacon Press.

Green, N. (1990). *The spectacle of Nature: Landscape and Bourgeois Nature in Nineteenth-Century France*. Manchester: Manchester University Press.

Gregory, D. (1994). *Geographical imaginations*. Oxford: Blackwell.

Gregory, D. (1995). “Between the book and the lamp: imaginative geographies of Egypt, 1849-50”. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20: 29-57.

- Gregory, D. (1995). Imaginative geographies. *Progress in Human Geography*, 19,4. pp. 447-485.
- Gregory, D. (2000). "Postcolonialism". A: Johnston, R.J; Gregory, D. ; Pratt, G. Watts, M. (eds) (2000). *Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell. 4th edn. pp.612-615.
- Gregory, D. (2004). *The colonial Present*. Oxford: Routledge.
- Guelke, J.K. & Morin, K. (2001). Gender, nature and empire: woman naturalists in nineteenth century British travel literature. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 26, pp. 306-326.
- Guelke, L. & Guelke, J.K. (2004). Imperial eyes on South Africa: reassessing travel narratives. *Journal of Historical Geography*, 30, pp. 11-31.
- Guha, R (ed) (1982). *Subaltern Studies: writings on South Asian history amd society*. Delhi: Oxford University Press.
- Gutiérrez Sobral, José (1912). *De Ceuta a Tetuán*. Madrid: Imp. Gutenberg.
- Hall, D & Kinnard, V (1994). *Tourism; A Gender Analysis*. Chichester: Wiley
- Hall, S. (1996). "When was the "postcolonial"? Thinking a limit?". A: Chambers, I. & Curti, L. (eds) (1996). *The post-colonial question: common skies, divided horizons*. London: Routledge.
- Hall, Stuart (ed) (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- Hannam, Kevin; Sheller, Mimi; Urry, John (2006). Editorial: Mobilities, immobilities and moorings. *Mobilities*, 1 (2006), 1-2.
- Haraway, Donna (1991). "Situated knowledges. The science question in feminism and the privilege of partital perspective". A: Haraway, D (ed) (1991). *Simians, Cyborgs and Women: The reinvention of nature*. Londres: Routledge.
- Harrison, J.B. (1978). *An Economic History of Modern Spain*. New York: Holmes and Meier.
- Harvey, David (1990). Between Space and Time: reflections on the Geographical Imagination, *Annals of the Association of American Geographers*, 80, 3 (1990) 418-34.
- Hebrard, Albert (1922). Sota el sol d'Àfrica. *Butlletí Excursionista de Catalunya*, 334, pp. 329-350.
- Hernández Sandoica, E. (1981). *Pensamiento burgués y problemas coloniales en la España de la Restauración, 1875-1887*. Madrid: Edición facsímil producida por la Universidad Complutense.
- Herrera Casado, Antonio (1987). Los cronistas provinciales de Guadalajara (1885-1971). *Wad-Al-Hayara, Revista de Estudios de la Institución Provincial de Cultura "Marqués de Santillana" de Guadalajara*, vol. 14, pp. 347-354.

Hess, A.C. (1978). *The forgotten Frontier. A history of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. Chicago, London: The University Chicago Press.

Hobsbawm, E. J., (1989). *La era del imperio, 1875-1914*. Barcelona: Labor.

Hoggart, K.; Lees, L.; Davies, A. (2002). *Researching Human Geography*. London: Arnold.

Hollinshead, K. (1998). "Tourism, Hybridity, and ambiguity: the relevance of Bhabba's "third space" cultures". *Journal of Leisure Research*, 1998. Vol. 30, n. 1, pp. 121-156.

Hulme, P. (1986). *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492-1797*. London: Methuen.

Jackson, P. (1994). "Postcolonialism". A: Johnston, R.J; Gregory, D.; Smith, D.M. (eds) (1994). *Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell. 3rd edn. pp.465-66.

Jacobs, J. (1995). *Edge of Empire: postcolonialism and the city*. London & New York: Routledge.

Jacobs, Jane M (2003). "Introduction to After Empire". A: Anderson, Kay; Domosh, Mona; Pile, Steve; Thrift, Nigel (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Jara, Alfonso (1903). *De Madrid a Tetuán*. Madrid: Ricardo Fe.

Jérez Perchet, Augusto (1870). *Impresiones de viaje. Andalucía, el Riff, Valencia y Mallorca*. Málaga: Correos de Andalucía. [Existeixen reedicions de l'any 1875, Madrid: Baillo-Bailliere; de l'any 1998, València: Librerías París Valencia i de l'any 2005, Sevilla: Consejería de Turismo, Comercio y Deporte].

Jiménez de Noguera, María del Carmen (1933). *Por tierras de Africa*. Valencia: Tip. La Gutenberg.

Jordana Morera, Josep (1881). De Argel al Atlas. *La revista de España*, juny 1881.

Jordana Morera, Josep (1882). La parte oriental del bajalato de Tetuán. *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*, febrer de 1882.

Jordana, R (1886). *Guía del viajero de Barcelona a Manila por el Canal de Suez*. Madrid: Imprenta de Moreno y Rojas.

Jordana, R. (1885). *Bosquejo geográfico é histórico-natural del archipiélago filipino*. Madrid: Imprenta de Moreno y Rojas.

Jover Zamora, J.M. (1963). "Carácteres de la política exterior de España en el siglo XIX". A: VVAA (1963). *Homenaje a Johannes Vincke*. Madrid: CSIC.

Jover Zamora, J.M. (1995). "El problema de Marruecos en el cuadro político internacional". A: Menéndez Pidal (1995). *Historia de España*. Madrid: Espasa Calpe.

Juarros Ortega, César (1922). *La ciudad de los bellos ojos. Tetuán*. Madrid: Mundo Latino.

- Kabbani, Rana (1989). *Imperial Fictions. Europe's Myths of Orient*. London: Pandora: Harper Collins.
- Kaplan, Caren (1996). *Questions of displacement. Postmodern discourses of displacement*. Durham: Duke University Press.
- Kapuscinski, Ryszard (2007). *Encuentro con el Otro*. Barcelona: Anagrama.
- Kearns, G. (1997). The imperial subject: geography and travel in the work of Mary Kingsley and Halford Mackinder. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22. pp. 450-472.
- Kendall, G. & Wickham, G. (1999). *Using Foucault's Methods*. London: Sage.
- Kimmel, M (2002). "Maschilità e omofobia. Paura, vergogna e silenzio nella costruzione dell'identità di genere". A: Leccardi, C. (ed) (2002) *Tra i generi. Rileggendo la differenze di genere, di generazione, di orientamento sessuale*. Milano: Guerini. 171-194.
- King, Anthony D (2003). "Cultures and Spaces of Postcolonial Knowledges" A: Anderon, Kay; Domosh, Mona; Pile, Steve; Thrift, Nigel (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Kingsbury (2007). The extimacy of space, *Social & Cultural Geography*, vol. 8, n° 2, 235-258.
- Kolodny, Murray (1975). Some notes on defining a "Feminist Literary Criticism". *Critical Inquiry*, 2, 1975, pp. 75-92.
- La Porte, P. (2001). *La atracción del imán. El desastre de Annual y sus repercusiones en la política europea (1921-1923)*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Lambert, D. & Lester, A. (2004). Geographies of colonial philanthropy. *Progress in Human Geography*, 28, 3. pp. 320-341.
- Landa Álvarez, Nicasio (1860). *La campaña de Marruecos. Memorias de un médico militar*. Madrid: Imp. Manuel Álvarez. [Existeix reedició de l'any 2007, Mairena del Aljarafe (Sevilla): Extramuros].
- Landry, D; Maclean, G (1993). *Materialist Feminisms*. Oxford: Blackwell.
- Laredo, Isaac (1935). *Memorias de un viejo tangerino. Leyendas y resúmenes históricos de Tánger*. Madrid: Tip. C. Bermejo.
- Laroui, A. (1984). *El Islam árabe y sus problemas*. Barcelona: Península.
- Latasa Elorrio, Marcos (1883). *Un libro sin héroe: descripción de viajes a Cuba, Méjico, Marruecos y New-York*. San Sebastián: Hijos de I.R. Baroja.
- Lécuyer, M.C, Serrano, C. (1976). La guerre d'Afrique et ses répercussions en Espagne, 1859-1904. Paris: PUF.
- Leed, E.J (1991). *The mind of the Traveler. From Gilgamesh to Global Tourism*. New York: Basic Book.

- Lewis, B. (1964). *The Middle East and The West*. New York: Harper Torchbooks.
- Lewis, R. & Mills, S (eds) (2003). *Feminist Postcolonial Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Lewis, Reina (1996). *Gendering Orientalism. Race, femininity and representation*. London: Routledge.
- Lewis, R. (2004). *Rethinking Orientalism. Women, Travel and the Ottoman Harem*. London & New York: I. B.Tauris.
- Litvak, Lily (1984). *Geografías mágicas. Viajeros españoles del siglo XIX por países exóticos (1800-1913)*. Barcelona: Laertes.
- Litvak, Lily (1987). *El ajedrez de las estrellas. Crónicas de viajeros españoles del siglo XIX por países exóticos (1800-1913)*. Barcelona: Laie.
- Litvak, Lily (1990). Exotismo del Oriente Musulmán fin de siglo. *Awraq*. Annex al vol XI, 1990, pp. 73-103.
- Litvak, Lily (2004). Estrategias de la escritura en las crónicas de viaje del siglo XIX. *Revista de Occidente*, n.280, septiembre 2004.
- Livingstone, D. (1993). *The Geographical Tradition: episodes in the history of a contested enterprise*. Oxford: Blackwell.
- Llanos Alcaraz, Adolfo (1894). *La campaña de Melilla de 1893-1894*. Madrid: R.Velasco. [Existeix reedició de l'any 1994 amb estudi preliminar de Francisco Saro Garandillas, Melilla: UNED Málaga i Algazara].
- Loomba, A. (1998). *Colonialism/Postcolonialism*. London: Routledge
- López Enamorado, M. Dolores (2004). *Larache a través de los textos. Un viaje por la literatura y la historia*. Sevilla: Junta de Andalucía.
- López García, Bernabé (1997). *El mundo árabo-islámico contemporáneo. Una historia política*. Madrid: Síntesis.
- López-Ocón, Leoncio (2004). "Fernando Amor y Ángel Cabrera: dos naturalistas de tres mundos". A: Felipe, Helena de; López-Ocón, Leoncio; Marín, Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: CSIC.
- Lora Yero, I. (1930). *Algunas impresiones de una viaje por España y Marruecos Español*. Madrid: Blass. S. A
- Lourido Díaz, P (1996). Lerchundi y los exploradores y aventureros españoles en el Marruecos de su tiempo. A: Lourido Díaz, P (1996). *Marruecos y el Padre Lerchundi*. Madrid: Editorial Mapfre.
- Lowe, L. (1991). *Critical Terrains: French and British Orientalisms*. Ithaca & New York: Cornell University Press.

Lowenthal, David (1961). Geography Experience and Imagination: Towards a Geographical Epistemology, *Annals of the Association of American Geographers*, 51, 1961, 241-60.

Lozano Muñoz, Francisco (1879). *Crónica del viage de Tánger a Fez y Mequinez de la embajada española : apuntes sobre Marruecos*. Almería: Imp. de la Crónica Meridional.

Lucena Giraldo, Manuel; Pimentel, Juan (eds) (2006). *Diez estudios sobre literatura de viajes*. Madrid: CSIC.

Mackenzie, J.M (1987). "The Imperial Pioneer and Hunter and the British Masculine Stereotype in Late Victorian and Edwardian Times". A: Mangan, J.A & Malvin, J (1987). *Manliness and morality. Middle-class masculinity in Britain and America. 1800-1940*. Manchester: Manchester University Press. 176-198.

Madariaga, M.R (1999). *España y el Rif. Crónica de una historia casi olvidada*. Melilla: Ciudad Autónoma de Melilla i UNED.

Madariaga, M.R (2002). *Los moros que trajo Franco... La intervención de tropas coloniales en la Guerra civil*. Barcelona: Martínez Roca.

Mansvelt, Juliana, Berg, Lawrence (2005). "Writing Qualitative Geographies, Constructing Geographical Knowledges". A: Hay, Ian (ed) (2005). *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Victoria: Oxford University Press.

Marín, M. (1996). "Un encuentro colonial: viajeros españoles en Marruecos (1860-1912). *Hispania*, LVI/I, núm 192 (1996). pp. 93-114.

Marín, M. (2002) "Mujeres, burros y cargas de leña: imágenes de la opresión en la literatura española de viajes sobre Marruecos". A: Rodríguez Mediano, F. & De Felipe, H (2002). *El protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: CSIC

Martín Corrales, E. (1996). "Catalanes en Ceuta, Melilla y el Protectorado español de Marruecos (1909-1936). A: Pérez Picazo, M.T.; Segura i Mas, A.; Ferrer i Alòs, L. (1996) *Els catalans a Espanya, 1760-1914*. Barcelona: Universitat de Barcelona. pp. 233-242.

Martín Corrales, E. (1999). "El Protectorado español en Marruecos (1912-1956). Una perspectiva histórica". A: Nogué, J. & Villanova, J.L (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

Martín Corrales, E (2002). *La imagen del magrebí en España. Una perspectiva histórica, siglos XVI-XX*. Barcelona: Bellaterra.

Martín Corrales, E. (2002). "El nacionalismo catalán y la expansión colonial española en Marruecos: de la guerra de África a la entrada en vigor del Protectorado (1860-1912)". A:

Martín Corrales, E. (ed) (2002). *Marruecos y el colonialismo español (1859-1912). De la guerra de África a la "penetración pacífica"*. Barcelona: Edicions Bellaterra

Martín Corrales, E. (2002). "Intereses catalanes en la expansión colonial española en el Norte de África (1860-1912)". A: Díez Torre, A. R (ed) (2002). *Ciencia y Memoria de Africa. Actas de las III Jornadas sobre "Expediciones científicas y africanismo español, 1898-1998"*. Madrid: Ateneo de Madrid y Universidad de Alcalá.

Martín Corrales, Eloy (2006). "Viajeros catalanes por el litoral norteafricano". A: Tateishi, Hirotaka (ed) (2006). *Percepciones y representaciones del otro: España-Magreb-Asia en los siglos XIX y XX*. Tokyo: Group of printed Matters Tokyo University of Foreign Studies.

Martín, Eloy (ed) (2002). *Marruecos y el colonialismo (1859-1912). De la guerra de África a la "penetración pacífica"*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Martínez Ferrando, Daniel (1929). *Ciudades marroquíes a través del Mogreb*. Barcelona: Cervantes.

Massey, Doreen (1994). *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press.

Mateo Dieste, Josep Lluís (1997). *El "moro" entre los primitivos: el caso del Protectorado español en Marruecos*. Barcelona: Fundació La Caixa [publicació de la tesi doctoral de l'autor dirigida per Verónica Stolcke].

McClintock, A. (1995). *Imperial Leather: race, gender and sexuality in the colonial contest*. New York: Routledge.

McDowell, Linda (1992). Doing gender: feminism, feminists and research methods in human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17, 1992, pp. 399-418.

McDowell, Linda (1999). *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*. Madrid: Ediciones Cátedra.

McEwan, C. (1998). Cutting power lines within the palace? Countering paternity and eurocentrism in the "geographical tradition". *Transactions of the Institute of British Geographers*, 23, pp. 371-384.

McEwan, C. (2000). *Gender, Geography and Empire: Victorian women travellers in West Africa*. Aldershot: Ashgate.

McEwan, C. (2003). Material Geographies and Postcolonialism. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 24 (3), 340-355.

Melman, B. (1992). *Women's Orients. English Women and the Middle East, 1718-1918*. London: Macmillan.

Mendivil, Manuel (1910). Impresiones del Rif Español. *Alrededor del Mundo*. Núms 557 (pp. 91-92), 558 (101-103), 559 (121-122).

Mernissi, Fatema (2006). *El harén en Occidente*. Madrid: Espasa.

Merry y Colom, Francisco (Conde de Benomar) (1864). *Relación del viaje a la ciudad de Marruecos*. Madrid: Imprenta Nacional. [Existeixen reedicions de l'any 1894, Madrid: Librería de la Vda. de Hernando].

Midgley, C. (1998). *Gender and Imperialism*. Manchester: Manchester University Press.

Miège, J.L. (1961). *Le Maroc et l'Europe (1830-1894)*. París: Presses Universitaires de France, 2 vol.

- Miège, J.L. (1996). *Le Maroc et l'Europe (1822-1906)*. París: Éditions La Porte. 5 volums.
- Millet, K. (1971). *Sexual Politics*. London: First Sphere.
- Mills, S. (1991). *Discourses of difference. An Analysis od Women's Travel Writing and Colonialism*. London & New York: Routledge.
- Mills, Sara (1995). Discontinuity and post/colonial discoure. *Ariel*, 26, 3, pp.73-89.
- Mills, S. (1996). Gender and Colonial Space. *Gender, Place and Culture*, vol.3, num, 2. pp.125-147.
- Mills, S (1997). *Discourse*. London & New York: Routledge.
- Mills, Sara (2005). *Gender and colonial space*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Minca, Claudio (2003). Culture, paysage et modernité, *Revue Geographique du Maroc*, 21: 7-20.
- Minca, Claudio; Oakes, Tim (eds) (2006). Boulder, CO: Rowman & Littlefield.
- Minca, Claudio (2007). *The tourist landscape paradox*.
- Mitchell, D (2000). *Cultural Geography*. Oxford: Blackwell.
- Mitchell, D (2002). Cultural landscapes: the dialectical landscape. Recent landscape research in human geography, *Progress in Human Geography*, 26: 381-389.
- Mitjana, Rafael (1905). *En el Magreb-El-Aksa: viaje de la Embajada Española a la corte del sultán de Marruecos en el año 1900*. València: F. Sempere i Cia.
- Mommsen, W.J (1973). *La época del imperialismo. Europa 1885-1919*. Madrid: Siglo XXI.
- Mongia, P. (1995). *Contemporary Postcolonial Theory: A Reader*. London: Arnold.
- Monicat, B. (1994). Autobiography and Women's Travel Writing in Nineteenth-century France: journeys through self-representation. *Gender, Place and Culture*, vol 1, num. 1. pp.61-71.
- Monicat, B (1996). *Itineraries de l'écriture au féminin: Voyageuses du 19e siècle*. Amsterdam: Rodopi.
- Monreal y Rodríguez (1859). *Descripción del Imperio de Marruecos en que se trata principalmente de las instituciones, usos, costrumbres, etc. de sus habitantes y de la topografía del país*. Barcelona: Imp. Del Porvenir.
- Montero y Gutiérrez, Eloy (1913). *Marruecos. El pueblo moro y el judío. Tipos, paisajes, usos, costumbres, instituciones religiosas y jurídicas; la acción de España en el Magreb*. Salamanca: Tip. Popular.
- Moore-Gilbert, B. (1997). *Postcolonial theory: contexts, practices, politics*. London: Verso.

Moors, Annelies (2003). "From "Women's Lib." To "Palestinian Women": The politics of Picture Postcards in Palestine/Israel". A: Crouch, David; Lübbren, Nina (eds) (2003). *Visual culture and tourism*. Oxford & New York: Berg.

Moors, Annelies (2003). "From "Women's Lib." To "Palestinian Women": The politics of Picture Postcards in Palestine/Israel". A: Crouch, David; Lübbren, Nina (eds) (2003). *Visual culture and tourism*. Oxford & New York: Berg.

Morales Lezcano, V. (1975). "Las Minas del Rif y el capital financiero peninsular: 1906-1930". *Moneda y Crédito* 135, pp. 61-79.

Morales Lezcano, Víctor (1988). *Africanismo y orientalismo español en el siglo XIX*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.

Morales Lezcano, Víctor (1991). *España de potencia pequeña a potencia media. Un ensayo sobre el dilema de su proyección exterior*. Madrid.

Morales Lezcano, Víctor (2000). *El colonialismo hispano-francés en Marruecos (1898-1927)*. Granada: Universidad de Granada.

Morales Lezcano, Víctor (2004). "Pedro Antonio de Alarcón en el torbellino de la Guerra de África". A: González Alcantud, José A. (ed) (2004). *Pedro Antonio de Alarcón y la Guerra de África. Del entusiasmo romántico a la compulsión colonial*. Rubí: Anthropos Editorial.

Morales Lezcano, Víctor (2006). *Historia de Marruecos. De los orígenes tribales y las poblaciones nómadas a la independencia y la monarquía actual*. Madrid: La Esfera de los Libros.

Moreno Gilabert, Andrés (1923). *La ciudad dormida: Larache*. Madrid: Suc de Rivadeneyra.

Morgan, N.J & Pritchard, A (1998). *Tourism Promotion and Power; Creating Images, Creating Identities*. Chichester: Wiley.

Morin, K. (1995). A "Female Columbus" in 1887 America: marking new social territory. *Gender, Place and Culture*, vol 2, num. 2. pp. 191-208.

Morin, K. (1998). British women travellers and constructions of racial difference across the nineteenth-century American West. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 23, pp. 311-330.

Morin, K. (1999). Peak Practices: Englishwomen's "heroic" adventures in the nineteenth-century American West. *Annals of the Association of American Geographers*, 89, pp.489-514.

Moura, J.M. (1997). "Francophonie et critique postcoloniale", *Revue de Littérature Comparée*, 281 (1). pp. 59-87.

Mulvey, L. (1989). *Visual and Other Pleasures*. London: Macmillan.

Munarriz, Vicente Ferrer (finals XIX). *Geografía: descripción de África y con especialidad del Imperio de Marruecos*. Murcia: Felipe Teruel.

Muñoz, Isaac (1912). *La agonía del Mogreb*. Madrid: Imprenta Helénica.

- Muñoz, Isaac (1913). *En el país de los Cherifes*. Madrid: Imprenta Helénica.
- Muñoz, Isaac (1913). *En tierras de Yebala*. Madrid: Pueyo.
- Muñoz, Isaac (1920). Páginas africanas: los fascinadores de serpientes. *La Esfera*, Año 7, Núm. 337.
- Murga, José María de (1868). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Bilbao: Imp. Miguel Larumbe [Existeix reedició de l'any 1907, Barcelona: Imp. de la Revista España en África; i reedicions especials com per exemple, Murga, José María de; Fernández Duro, Cesáreo; Olivart, Ramón (1906). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Madrid: Revista de Derecho Internacional y Política Exterior; Murga, José María de (1911). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno José María de Murga – El Hach Mohamed El Bagdady*. Vilanova i la Geltrú: “Edición que la revista África de Barcelona ofrece a sus suscriptores copiándola de la primera impresa en Bilbao en 1868. O: Murga, José María de (1994). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Markina-Xemein: F. Verastegui].
- Muro Goiri, Ángel (1891). *Ocho días en Tánger: impresiones de un viaje agradable y corto de cuatro buenos amigos, sin equipaje*. Madrid, Tip de los Huérfanos.
- Myers, G.A. (2002). Colonial Geography and Maculinity in Eric Dutton's Kenya Mountain. *Gender, Place and Culture*, vol 9, num. 1. pp. 23-38.
- Nash, Catherine (1996). Reclaiming vision: looking at landscape and the body. *Gender, Place and Culture*, 3: 149-169.
- Nash, Catherine (2002). Cultural Geography: postcolonial cultural Geographies. *Progress in Human Geography*, 26, 2 (2002), pp. 219-230.
- Navarrete Vela-Hidalgo, José (1880). *Desde Vad-Ras a Sevilla: acuarelas de la Campaña de África*. Madrid: Víctor Sáinz.
- Nead, L. (1988) *Myths of sexuality: representations of women in Victorian Britain*. Oxford: Basil Blackwell.
- Niño, A. (2000). “Política de alianzas y compromisos coloniales para la “Regeneración” internacional de España, 1898-1914”. A: VV.AA (2000). *La política exterior de España en el siglo XX.*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Nogué Font, Joan (2001). Portraits of Colonial Morocco: Spanish Visitors to the Moroccan Protectorate between 1912 and 1956. *The Arab World Geographer*, 4 (4), pp. 275-289.
- Nogué, J & Villanova, J.L (eds) (1999). *España en Marruecos. Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Ed. Milenio. pp.145-158.
- Nogué, J. & Villanova, J.L. (1999). “La zona norte del protectorado español en Marruecos. El marco geográfico”. A: Nogué, J. & Villanova, J.L (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.
- (1912-1956). *Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

Nogué, J.; Albet, A.; Garcia Ramon, M.D.; Riudor, Ll (1996). "Orientalisme, colonialisme i gènere. *El Marroc sensual i fanàtic* d'Aurora Bertrana". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm 29, 1996. pp. 339-365.

Nogué, J.; Garcia Ramon, M.D.; Zusman, P. (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.

Nogué, Joan; Villanova, José Luis (1999). "La zona norte del protectorado español en Marruecos. El marco geográfico". A: Nogué, Joan; Villanova, José Luis (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

Nogué, Joan; Villanova, José Luis (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

Nucera, D. (2002). "Los viajes y la literatura". A: Gnisci, A. (ed) (2002). *Introducción a la literatura comparada*. Barcelona: Crítica

Núñez de Arce, Gaspar (1860). *Recuerdos de la campaña de África*. Madrid: Imp. de José M. Rosa.

O'Thuatail, G (1996). *Critical Geopolitics*. Minneapolis: University of Minnesota Press

Oakes, Tim (2005). "Tourism and the modern subject: placing the encounter between tourist and other". A: Cartier, Caolyn; Lew, Alan. A (eds) (2005). *Seductions of place. Geographical perspectives on globalization and touristed landscapes*. New York: Routledge.

Ogborn, M. (2002). Writing travels: power, knowledge and ritual of the English East India Company's early voyages. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 27, pp. 155-171.

Ojeda, Jaime de (1901). *Recuerdos íntimos de la embajada a la Corte Sberiffiana en 1900*. Tánger: Imp. de la Misión Católica.

Oliva, Francesc (1934). Hi ha presoners al Marroc?. *El Mirador*, núms, 289.291-295, 297.

Onieva, Antonio Juan. (?). *Circuito 11º: Granada, Málaga, Ronda, Melilla, Albuemas, Villa Sanjurjo, Tetuán, Xauen, Arcila, Larache, Alcazarquivir, Tánger, Ceuta, Algeciras*. Madrid: Boris Burera. [ilustraciones de ángel Esteban].

Ortega Munilla, José (1887). *Ocho días en Tánger*. *El Imparcial*, Madrid, 4,7,10 diciembre 1887).

Ortega Munilla, José (1889). *Cosas de moros: recuerdos de un viaje a Marruecos*. *El Imparcial*, Madrid, 22 julio 1889).

Ortiz, Anna (2003). *Gènere, espais públics i construcció del sentit de pertinença a Barcelona (els barris de la Prosperitat, el Verdum i el Raval)*. Tesi Doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.

Otero Rotundo, Santiago (1930). *En el corazón del Rif. Impresiones de viaje efectuado a la Zona del Protectorado español y plazas de soberanía en Marruecos*. Ceuta: Revista África.

Ouasti, B. (2001) *Profils du Maroc. Voyage, images et paysages*. Tétouan: Publications de la Faculté des Lettres et des Sciences Humaines.

Ovilo Canales, Felipe (1888). *Estado actual de Marruecos*. Madrid: Librería de Fernando Fé.

Palumbo, Patrizia (ed) (2003). *A place ins the Sun. Africa in Italian Colonial Culture from Post-Unification to the Present*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Pannikar, K.M. (1959). *Asia and Western Dominance*. London: George Allen & Unwin

Paradela, N. (2005). *El otro laberinto. Viajeros árabes a España entre el siglo XVII y 1936*. Madrid: Siglo XXI

Pareja Serrada, Antonio (1908). *Tres meses en Marruecos. Memorias de un viaje a las misiones de África*. Madrid: Imp. de Espinosa y Lamas. [utilitza el pseudònim Abou.Djebel].

Pedraz Marcos, Azuzena (2000). *Quimeras de África. La Sociedad Española de Africanistas y Colonialistas. El colonialismo español de finales del siglo XIX*. Madrid: Ediciones Polifemo.

Pennell, C. R. (2001). *La guerra del Rif. Abdelkrim-el-Jatabi y su Estado rifeño*. Melilla: Biblioteca de Melilla.

Pérez Galdós, Benito (1905). *Aita Tettauen*. Madrid: Tello. [Existeixen múltiples reedicions. Destaquen: Madrid(1943): Hernando; Madrid (1979): Alianza Editorial; Barcelona(1987): Círculo de Lectores; Madrid (1993): Promoción y Ediciones, D.L.; Madrid (2004): Akal. [Estudio Preliminar a càrrec de Francisco Márquez Villanueva] i, Dueñas (Palencia) (2006): Simancas].

Phillips, L. & Jorgensen, M.W. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage Publication.

Phillips, N. & Hardy, C. (2002). *Discourse Analysis Investigating Processes of Social Construction*. Thousand Oaks: Sage.

Phillips, R. (1997). *Mapping Men and Empire. A Geography of Adventure*. London & New York: Routledge.

Phillips, R. (1999). Sexual Politics of Authorship: rereading the travels and translations of Richard and Isabel Burton. *Gender, Place and Culture*, vol 6, num. 3. pp. 241-257.

Pieterse, J. N & Parekh, B. (eds) (1995). *The Decolonization of imagination: culture, knowledge and power*. London: Zed Books.

Pile, Steve (1998). "Freud, Dreams and Imaginative Geographies". A: *Freud 2000*. Cambridge: Polity Press.

Pimentel, Juan (2003). *Testigos del mundo. Ciencia, literatura y viajes en la Ilustración*. Madrid: Marcial Pons.

Pomés, Pelegrí (1885). Conferencias sobre las costums y comers del Marroc. *L'excursionista*, 85-86, pp. 460-469 i 474-477.

Potous y Martínez, Juan (1917). *Un viaje por la zona norte del Protectorado de España en Marruecos*. Tetuán: Tip. La Papelera Africana.

Potter, J (1996). "Discourse analysis and constructionist approaches: theoretical background". A: Richardson, J.T.E. (ed) (1996). *Handbook of Qualitative Methods for Psychology and the Social Sciences*. Leicester: British University Press.

Prats Escudero, Santiago (1915). *Por Andalucía y Marruecos: panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos*. Salamanca: Calatrava.

Prats, Maria (1998). Geografia feminista i metodologia: reflexió sobre un procés d'aprenentatge paral·lel. *Cuadernos de Geografía*, 64, pp. 313-323.

Pratt, M.L (1992). *Imperial Eyes. Travel Writing nad Transculturation*. London & New York: Routledge.

Pratt, M.L (1992). *Imperial Eyes. Travel Writing nad Transculturation*. London & New York: Routledge

Pritchard, Annette; Morgan, Nigel J (2005). "Paessaggi femminili, paessaggi maschili". A: Dell'Agnese, Elena & Ruspini, Elisabetta (eds) (2005). *Turismo al maschile, turismo al femminile: l'esperienza del viaggio, il mercato del lavoro, il turismo sessuale*. Padova: CEDAM. Pp. 187-210.

Prous i Vila, Josep Maria (1936). *Quatre gotes de sang. Dietari d'un català al Marroc*. Barcelona: Lib. Catalònia [Existeix reedició de l'any 2003, Reus: Edicions del Centre de Lectura i Prous Science].

Puell de la Villa, F. (1996). *El soldado desconocido. De la leva a la "mili"*. Madrid: Biblioteca Nueva.

Ramírez de Villa-Urrutia, Wenceslao (Marqués de) (1883). *Una embajada a Marruecos en 1882: apuntes de viaje*. Madrid: Establecimiento Tipográfico de los Sucesores de Rivadeneyra. [Existeix una reedició de l'any 1991 amb pròleg de Francisco Barceló Sicilia; Ceuta: Ayuntamiento, Concejalía de Cultura, Servicio de Publicaciones].

Ramiro de la Mata, Javier (2001). *Origen y dinámica del colonialismo español en Marruecos*. Ceuta: Ciudad Autónoma de Ceuta, Archivo Central.

Reguera Rodríguez, A. (2002). "La formación de la conciencia africanista en España". A: Díez Torre, A. R (ed) (2002). *Ciencia y Memoria de Africa. Actas de las III Jornadas sobre "Expediciones científicas y africanismo español, 1898-1998"*. Madrid: Ateneo de Madrid y Universidad de Alcalá.

Relaño, F (2000). *La emergencia de África como continente: un nuevo mundo a partir del viejo*. Lleida: Universitat de Lleida.

Reparaz, Gonçal de (1891). *España en África y otros estudios de política colonial*. Madrid: La Justicia.

Reparaz, Gonçal de (1893). *Melilla, Marruecos, El Rif: peligros, desaciertos de España, urgente necesidad de remediarlos, manera de hacerlo: nociones de política hispano-marroquí*. Madrid: Est. Tip. "Sucesores de Rivadeneyra".

Reparaz, Gonçal de (1893). *Melilla, Marruecos, El Rif: peligros, desiertos de España, urgente necesidad de remediarlos, manera de hacerlo: nociones de política hispano-marroquí*. Madrid: Est. Tip. "Sucesores de Rivadeneyra".

Reparaz, Gonçal de (1907). *Política de España en África*. Barcelona: Imp. Barcelonesa.

Reparaz, Gonçal de (1920-1922). *Aventuras de un geógrafo errante*. Berna: Casa Editorial Ferd. Wyss.

Richter, I; Butler, R; Perce, D. (1995). *Change in Tourime. People, Places and Processes*. London: Routledge.

Richter, Linda K (2005). "Perché studiare genere e turismo". A: Dell'Agnese, Elena & Ruspini, Elisabetta (eds) (2005). *Turismo al maschile, turismo al femminile: l'esperienza del viaggio, il mercato del lavoro, il turismo sessuale*. Padova: CEDAM. Pp- 3-21.

Richter, Linda K (2005). "Perché studiare genere e turismo". A: Dell'Agnese, Elena & Ruspini, Elisabetta (eds) (2005). *Turismo al maschile, turismo al femminile: l'esperienza del viaggio, il mercato del lavoro, il turismo sessuale*. Padova: CEDAM. Pp- 3-21.

Riquer, B. (1977). *Lliga Regionalista. La burguesia catalana y el nacionalisme (1899-1904)*. Barcelona: Edicions 62.

Riu-Barrera, Eduard (2007). Impressions del Magrib. Catalans al Nord d'Àfrica (1900-1936). *Avenç*, 2007, 326, pp. 22-51.

Riu-Barrera, Eduard (2007). Impressions del Magrib. Catalans al Nord d'Àfrica (1900-1936). *Avenç*, 2007, 326, pp. 22-51.

Riudor, Lluís (2008). "Entre la curiositat i el plaer: del viatger al turista o la mutació d'una espècie". A: Garcia Ramon, M.D; Nogué, Joan; Zusman Perla (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.

Rizzo y Almela, Felipe (1893). Marruecos. *Ilustración Ibérica*, Barcelona, Núm. 591 (270-271), 592 (286-287), 593 (302) 594 (319), 595 (335).

Rizzo y Almela, Felipe (1893). Notas mogrebinas: vida y usos. *Ilustración Ibérica*, Barcelona, Núm. 601, pp. 430-431.

Robinson, J. (1990). *Wayward Women: A Guide to Women Travellers*. London: Oxford University Press.

Robinson, J. (1994). *Unsuitable for ladies. An Anthology of Women Travellers*. Oxford: Oxford University Press.

Robinson, J. (1999). "Postcoloniality/postcolonialism". A: McDowell, L; Sharp, J.P (eds). *A Feminist Glossary of Human Geography*. London: Arnold. pp. 208-210.

Robinson, J. (2003). "Postcolonialising geogrphy: Tactics and Pitfalls". *Singapore Journal of Tropical Geography*, 24 (3), pp. 273-289.

- Rodinson, Maxime (1980). *La fascination de l'Islam*. París: François Maspero.
- Rodrigo Alharilla, M. (1995). "Iniciativa empresarial i negoci colonial. El primer marquès de Comillas". A: DD.AA. (1995). *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles d'Ultramar*. Barcelona: Museu Marítim.
- Rodrigo Alharilla, M. (2002). "Una avanzadilla española en África: el grupo empresarial Comillas". A: Martín, Eloy (ed) (2002). *Marruecos y el colonialismo (1859-1912). De la guerra de África a la "penetración pacífica"*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Rodrigo y Alharilla, Martín (2001). *Los marqueses de Comillas, 1817-1925: Antonio y Claudio López*. Madrid: LID.
- Rodríguez Estebán, J.A. (1996). *Geografía y colonialismo. La Sociedad Geográfica de Madrid*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid.
- Rodríguez Mediano, Fernando (2006). "Contra el viajero. Narración y apropiación en torno a la acción colonial española en Marruecos". A: Lucena Giraldo, Manuel; Pimentel, Juan (eds) (2006). *Diez estudios sobre literatura de viajes*. Madrid: CSIC.
- Rodríguez Mediano; Felipe, Helena de (eds) (2002). *El protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: CSIC.
- Rogers, A. (1992). "The boundaries of reason: the world, the homeland and Edward Said. *Environment and Planning D: Society and Space*, 10, pp.511-526.
- Ros de Olano, Antonio (1860). *Leyendas de África*. Madrid: Imp. y Librería de Gaspar y Roig.
- Rose, Gillian (1993). *Feminism and Geography: The Limits of Geographical knowledge*. Cambridge: Polity Press.
- Rose, G. (1995). "Place and identity: a sense of place". A: Massey, D. & Jess, P. (eds) (1995). *A Place in the World?* Oxford: Oxford University Press
- Rose (1996). Teaching visualised geographies: towards a methodology for the interpretation of visual materials. *Journal of Geography in Higher Education*, vol. 20, núm. 3, pp. 281-94.
- Rose, Gillian (2000). Practising photography: an archive, a study, some photographs and a researcher, *Journal of Historical Geography*, 26 (4), 555-571.
- Rose (2001). *Visual Methodologies. An introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London: Sage Publications.
- Rose, Gillian (2001). *Visual Methodologies: an Introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London: Sage Publications.
- Rose, Gillian (2008). Using Photographs as Illustrations in Human Geography. *Journal of Geography in Higher Education*, vol 32 (1), 151-160.
- Rosillo, Rafael (1915). Mirando al Marruecos español. [fotografías de M. Hernández Sanjuán]. *Revista geográfica española* (1940), núm 5, pp. 49-60.

- Ruiz, Ricardo (1900). Una excursión a Tetuán. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 2, núms 70-71.
- Ruiz, Ricardo (1901). Desde Tánger: los aissonas. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 3, núm. 14.
- Ruspini, Elisabetta (2005). “Genere e relazione di genere nel turismo” A: Dell’Agnese, Elena & Ruspini, Elisabetta (eds) (2005). *Turismo al maschile, turismo al femminile: l’esperienza del viaggio, il mercato del lavoro, il turismo sessuale*. Padova: CEDAM. Pp- 23-43.
- Ryan, J. (1997). *Picturing empire: photography and the Visualization of the british Empire*. London: Reaktion Books.
- Ryan, James R (2004). “Postcolonial Geographies”. A: Duncan, James S; Johson, Nuala C; Schein, Richard H (eds) (2004). *A Companion to Cultural Geography*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Rybczynsky, W (1991). *Waiting for the Weekend*. London: Viking Penguin.
- Sabaté Martínez, Ana et. al (1995). *Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género*. Madrid: Editorial Síntesis.
- Sáenz-Alonso, Mercedes (1947). *Del molino al minarete: viajes por Holanda y Marruecos*. Madrid: Afrodisio Aguado.
- Said, E.W. (1978). *Orientalism*. Now York: Vintage.
- Said, E. (1993). *Culture and Imperialism*. New York & London: Vintage.
- Said, E (1996). *Cultura e imperialismo*. Barcelona: Anagrama.
- Said, E. (2003). *Orientalismo*. Barcelona: Debolsillo.
- Salas Larrazábal, Ramón (1992). *El Protectorado de España en Marruecos*. Madrid: Editorial Mapfre, Colección El Magreb.
- San Juan, E. (1999). *Beyond postcolonial theory*. London: Macmillan.
- San Martín, Antonio de (1870). *La ciudad del sueño: viajes al interior de Marruecos*. Madrid: Urbano Manini.
- Sánchez Pérez, Andrés (1925). *Cosas de moros. Impresiones rápidas del campo y de la ciudad*. Toledo: Imp. Escuela Tip. y Enc. del Colegio de María Cristina.
- Sánchez Taylor, J (2000) *Tourism and “Embodied” Commodities: Sex Tourism in the Caribbean*, 41-53.
- Sánchez, José Guillermo (1930). *Nuestro protectorado: El Rif y Yebala*. Madrid: Imp. Fuentenebro.

Sardar, Ziauddin (2004). *Extraño Oriente: Historia de un prejuicio*. Barcelona: Gedisa. La primera versió és de 1999 amb anglès.

Schaffer, K (1995). *The Elisa Fraser Story and Construction of Gender, Race and Class in Australian Culture*. Hecate, 136-149

Schwartz, J. (1996). The Geography Lesson: photographs and the construction of imaginative geographies, *Journal of Historical Geography*, 22, 1 (1996), 16-45.

Schwartz, J.; Ryan, J (2003). *Picturing place. Photography and the Geographical Imagination*. London, New York: I.B. Tauris.

Secor, A. (1999). Orientalism, Gender and Class in Lady Mary Montagu's Turkish Embassy Letters: to persons of distinction, men of letters & C. *Ecumene*, 6 (4). pp. 375- 398.

Serna, A de la. (2001). *Al sur de Tarifa, Marruecos-España: un malentendido histórico*. Madrid: Marcial Pons.

Serra, Isabel (1910?). Narracions sobre el Marroc a principis del segle XX. *Il·lustració Catalana*, 227, pp. 545-476.

Shaw, W.S. (2003). (Post)Colonial Encounters: gendered racialisations in Australian courtrooms. *Gender, Place and Culture*, vol 10, num. 4. pp. 315-332.

Showalter, Elaine (1979). "Towards a Feminist Poetics". A: Jacobus, M (ed) (1979) *Women writing and writing about women*. Londres: Croom Helm.

Sidaway, J.M (2000). "Postcolonial geographies: an exploratory essay". *Progress in Human Geography*, 24 (4), pp. 591-612.

Silverman, K. (1992) *Male Subjectivity and the Margins*. London: Routledge.

Simon, D. (1998). Rethinking (post)modernism, postcolonialism and posttraditionalism: south-north perspectives. *Environment and Planning D: Society and Space*, 16, 219-45.

Slater, D. (2004). *Geopolitics and the Post-Colonial. Rethinking North-South Relations*. London: Blackwell Publishing.

Smith, N. (2000). Socializing culture, radicalizing the social. *Social and Cultural geography*, 1, 25-28.

Soriano Barroeta, Rodrigo (1894). *Moros y cristianos. Notas de viaje (1893-1894). La embajada de Martínez Campos a Marruecos. Melilla. Argelia*. Madrid: Librería de Fernando Fe.

Spivak, G. C (1985). Three women's text and a critique of imperialism. *Critical Inquiry*. 18 (4). pp. 756-69.

Spivak, G.C. (1990). *The Post-Colonial Critic: interviews, strategies, dialogues*. New York: Prentice Hall.

Spivak, G. C (1999). *A Critique of Postcolonial Reason*. Cambridge, Massachussets: Harvard University Press.

Stoddart, D. (1986). *On Geography and its History*. Oxford: Blackwell.

Sureda Blanes, Francisco (1920). *De tierras de moros. Ksar-el-k'bir. Tradiciones y fantasías*. Mallorca.

Tinling, M (1889). *Women into Unknow*. New York: Greenwood Press.

Tirant, Ivan (1934). *Del Tibidabo a l'Atlas i tornada. Impressions d'un viatge al Marroc*. Barcelona: Editorial Eugenio Subirana.

Toda Güell, Eduard (1887). A través del Riff. *Revista de Geografía Comercial*, núm 31, enero 1887.

Tonkiss, F. (1998). "Analysing discourse" A: Seale, C (ed) (1998), *Researching Society and Culture*. London: Sage, pp. 245-60

Triviño Valdivia, Francisco (1903). *Cinco años en Marruecos. Apuntes de un médico: descripciones, costumbres y tipos*. Madrid: Biblioteca la Irradiación.

Tuan, yi-Fu (2003). *Escapismo. Formas de evasión en el mundo actual*. Barcelona: Península.

Turri, E. (1984). "Del viaggiare: tra spazi rituali e spazi turistici". *Erodoto*, 7/9. pp. 50-75.

Ucelay-Da Cal, E. (2003). *El imperialismo catalán. Prat de la Riba, Cabó, D'Ors y la conquista moral de España*. Barcelona: Edhasa

Ullman, J. C. (1972). *La semana trágica*. Barcelona: Ariel.

Urrestarazu, Francisco de Asis (?). *Viajes por Marruecos: descripción geográfica é histórica, usos, costumbres, vida pública y privada, religión... por el profesor de idiomas conocido en aquel país por Taleb Sidí Abd- El Kader – Benedechilali*. Madrid: R. Labajos.

Urry, John (1990). *The Tourist Gaze*. London: Sage.

Urteaga, Luis (2006). *Vigilia colonial. Cartógrafos militares españoles en Marruecos (1882-1912)*. Barcelona: Edicions Bellaterra i Ministerio de Defensa.

Valdés, Salvador (Brigadier) (1860). *Apuntes sobre el imperio de Marruecos*. Madrid: Imp. De C. González.

Valentine, G. (2003). Geography and ethics: in persuit of social justice. *Progress in Human Geography*, vol. 27, núm. 3, pp. 375-80.

Valero de Bernabé, Vicente (1915). *En la ciudad de las mezquitas. Crónicas de una estancia en Tetuán*. Madrid: Sociedad Editorial de España. [pròleg del General Burguete; epíleg de Luis Antón del Olmet].

Vallverdú, M. (1999). Visions de l'Orient a la Catalunya d'entreguerres (1918-1938). *Revista de Catalunya*, 136. gener 1999. pp. 21-52.

- Vázquez Florido, Sónsoles (1999). *¡Salam Alicum, Hamido! Protectorado Español (1941-1958)*. Málaga: Algazara.
- Veciana, J (1933). *Marraqueix*. Butlletí del Centre excursionista de Catalunya. Febrer 1933. Any XLIII, 49-55.
- Veciana, J (1934). *De Casablanca a les portes del Sahara*. Butlletí del Centre excursionista de Catalunya. 1934. Any XLIV, 259-264
- Vega, M.J (2003). *Imperios de papel. Introducción a la crítica postcolonial*. Barcelona: Crítica
- Verdaguer, Jacint (1903). *Viatges. Records de la costa d'Àfrica. A vol d'auzell*. Barcelona: Biblioteca Popular L'avenc.
- Vilar, Pierre (1997). *Pensar històricament. Reflexiones y recuerdos*. Barcelona: Crítica.
- Villalobos, Federico (2004). *El sueño colonial. Las guerras de España en Marruecos*. Barcelona: Ariel.
- Villanova, José Luis (1997). *La Sociedad Geográfica de Madrid y el colonialismo español en Marruecos (1876-1956). Análisis de las Actas de las Sesiones celebradas por la Sociedad y por la Junta Directiva*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [Memòria de Tercer Cicle inèdita].
- Villanova, J.L. (2002). "La producción geográfica y cartográfica sobre el Protectorado de España en Marruecos". A: Ramírez, A & López Garcia, B (eds) (2002). *Antropología y antropólogos en Marruecos. Homenaje a David M. Hart*. Barcelona: Bellaterra.
- Villanova, J.L (2003). *La organización política, administrativa y territorial del Protectorado de España en Marruecos (1912-1956). El papel de las Intervenciones*. Tesis Doctoral. Departament de Geografia, Història i Història de l'Art. Universitat de Girona.
- Villanova, José Luis (2004). *El Protectorado de España en Marruecos. Organización política y territorial*. Barcelona: Edicions Bellaterra. Colección Alborán.
- Villanova, José Luis (2006). *Los interventores La piedra angular del Protectorado español en Marruecos*. Barcelona: Edicions Bellaterra. Colección Alborán.
- Virto, Ignacio (1860). La ciudad de Abd-el-Kader: recuerdos de Marruecos. *El Correo de la Moda*, Madrid, Año 10, Núm. 362 pp. 203-205; 211-212.
- VV.AA (1999). *Atlas universal català*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, Enciclopèdia Catalana.
- Waitt, Gordon (2005). "Doing Discourse Anlysis". A: Hay, Ian (ed) (2005). *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Victoria: Oxford University Press.
- Werbner, R. & Ranger, T (eds) (1996). *Postcolonial Identities in Africa*. London: Zed Books.
- Wesseling, H.L (1999). *Divide y vencerás: el reparto de África (1880-1914)*. Barcelona: Crítica.

Weyler Laviña, Fernando (1860). *Apuntes topográficos sobre la parte del Imperio marroquí que ha sido teatro de la última guerra con España. Catálogo de plantas naturales observadas*. Palma de Mallorca: Imp. De Pedro José Gelabert.

Widdowfield, R (2000). The place of emotions in academic research. *Area*, vol. 32, núm, 2, pp. 199-208.

Williams, P. & Chrisman, L. (1993). "Colonial discourse and post-colonial theory: an introduction". A: Williams, P. & Chrisman, L. (1993). *Colonial Discourse and post-colonial theory: a Reader*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1-20.

Wood, L. & Kroger, R. O (2000). *Doing Discourse Analysis: Methods for Studying Action in Talk and Text*. Thousand Oaks: Sage.

Woolf, Virginia (1966). *Collected Essays*. Londres: Hogart.

Yegenoglu, M (1998). *Colonial fantasies: Towards a feminist reading of orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Yeoh, Brenda S.A (2003). "Postcolonial Geographies of Place and Migration". A: Anderon, Kay; Domosh, Mona; Pile, Steve; Thrift, Nigel (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Young, R. (1990). *White Mythologies: Writing History and the West*. London: Routledge.

Young, R. (1995). *Colonial Desire: hybridity in theory, culture and race*. London: Routledge.

Young, R. (2001). *Postcolonialism: An Introduction*. London: Blackwell.

Zulueta y Gomis, José (1916). *Impresiones del Rif*. Barcelona: Talleres Gráficos de José Sabadell y C°.

Zusman, Perla; Albet, Abel (2004). Catalan travel literatura on Morocco: building nationalism and rebuilding colonialism (1889-1934). *Senils & Traversas 4. Colloque international et pluridisciplinaire sur l'écriture du voyage*. Actes. Ankara Üniversitesi Rasimevi, pp. 339-346.

Zusman, Perla (2007). "Paisajes de civilización y progreso. El viaje de Sarmiento a los Estados Unidos". A: Zusman, Perla; Lois, Carla; Castro, Hortensia (eds) (2007). *Viajes y geografías. Exploraciones, turismo y migraciones en la construcción de lugares*. Buenos Aires: Prometeo.

Zusman, Perla; Lois, Carla; Castro, Hortensia (eds) (2007). *Viajes y geografías. Exploraciones, turismo y migraciones en la construcción de lugares*. Buenos Aires: Prometeo.

ANNEX

I. INVENTARI BIBLIOGRÀFIC: VIATGES I NARRACIONS ESPANYOLES DEL MARROC COLONIAL (1859-1936)

- 1.1 Repertori aproximatiu de la narració del viatge al Marroc colonial en algunes publicacions periòdiques
- 1.2 Llibres de viatge sobre el Marroc (1859-1936)
- 1.3 Divulgació de les guerres hispanomarroquines (1859-1936)
 - 1.3.1 Guerra d'Àfrica (1859-60)
 - 1.3.2 Enfrontaments bèl·lics a les rodalies de Melilla (1893, 1909, 1911)
 - 1.3.3 El desastre d'Annual (1921)
- 1.4 Ànsies colonials: producció i divulgació de coneixement geogràfic sobre el Marroc (1859-1936)
- 1.5 Recull de recopilacions bibliogràfiques i estudis específics sobre viatge i literatura marroquina del període d'estudi

II. BIOGRAFIES DE LES AUTORIES DELS RELATS

FERNANDO AMOR MAYOR
JOAQUIM GATELL FOLCH
JOSÉ MARÍA DE MURGA MUGÁRTEGUI
ANTONIO DE SAN MARTÍN
ANTONIO PAREJA SERRADA
CRISTÓBAL BENÍTEZ
JOSEP BOADA ROMEU
ÁNGEL MURO GOIRI
JAUME COLLELL BANCELLS
RAFAEL MITJANA GORDÓN
ALFONSO JARA SEIJAS
AGUSTÍ CALVET PASCUAL
CARMEN DE BURGOS SEGUÍ
JUAN ANTONIO EGUILAZ CORNEJO
LUIS ANTÓN DEL OLMET
ELOY MONTERO GUTIÉRREZ
JUAN DANTÍN CERECEDA
ÁNGEL CABRERA LATORRE
SANTIAGO PRATS ESCUDERO
JOSÉ ZULUETA GOMIS
CÉSAR JUARROS ORTEGA
ANDRÉS SÁNCHEZ PÉREZ
ANTONIO M. DE ESCAMILLA RODRÍGUEZ
DANIEL MARTÍNEZ FERRANDO
SANTIAGO OTERO ROTUNDO
FRANCESC ESTEVE GÀLVEZ
MARÍA DEL CARMEN JIMÉNEZ DE NOGUERA
IVAN TIRANT
AURORA BERTARANA I SALAZAR
MERCEDES SÁENZ-ALONSO GOROSTIZA

III. ITINERARIS DE VIATGES. AUTORIES, ANY I CARACTERÍSTIQUES

IV. MAPES DE RUTA

FERNANDO AMOR MAYOR
JOAQUIM GATELL FOLCH
ANTONIO DE SAN MARTÍN
ANTONIO PAREJA SERRADA
CRISTÓBAL BENÍTEZ
JOSEP BOADA ROMEU
ÁNGEL MURO GOIRI
JAUME COLLELL BANCELLS
RAFAEL MITJANA GORDÓN
ALFONSO JARA SEIJAS
AGUSTÍ CALVET PASCUAL
CARMEN DE BURGOS SEGUÍ
JUAN ANTONIO EGUILAZ CORNEJO
LUIS ANTÓN DEL OLMET
ELOY MONTERO GUTIÉRREZ
JUAN DANTÍN CERECEDA
ÁNGEL CABRERA LATORRE
SANTIAGO PRATS ESCUDERO
JOSÉ ZULUETA GOMIS
CÉSAR JUARROS ORTEGA
ANDRÉS SÁNCHEZ PÉREZ
ANTONIO M. DE ESCAMILLA RODRÍGUEZ
DANIEL MARTÍNEZ FERRANDO
SANTIAGO OTERO ROTUNDO
FRANCESC ESTEVE GÀLVEZ
MARÍA DEL CARMEN JIMÉNEZ DE NOGUERA
IVAN TIRANT
AURORA BERTARANA I SALAZAR
MERCEDES SÁENZ-ALONSO GOROSTIZA

ANNEX I

INVENTARI BIBLIOGRÀFIC. VIATGES I NARRACIONS ESPANYOLES DEL MARROC COLONIAL (1859-1936)

1.1 Repertori aproximatiu de la narració del viatge al Marroc colonial en algunes publicacions periòdiques.

Almela Mengot, Vicent (1921). Una boda en Yebala. Crònica marroquí. Madrid, *Alrededor del Mundo*.

Alonso, Leopoldo (1920). El zoco de Tetuán. *La Esfera*, Madrid, año 7, núm 313.

Alonso, Leopoldo (1920). En el jardín del Gran Visir. *La Esfera*, Madrid, año 7, núm 315.

Alonso, Leopoldo (1920). La acción de España en Marruecos: camino de Xexauen. *La Esfera*, Madrid, año 7, núm 355.

Alonso, Leopoldo (1920). La España en Marruecos: la toma de Xexauen. *La Esfera*, Madrid, año 7, núm 357.

Álvarez Dumont, César (1900). Cuadros del fanatismo moro: a cinco horas de España. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 2, núm. 48, pp. 411-413.

Álvarez Dumont, César (1900). Los españoles de Tánger: cuadros, siluetas, establecimientos y fundaciones. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 5, núm. 189, pp. 33-35.

Álvarez Dumont, César (1901). Escenas marroquíes: los médicos y su ciencia, invulnerabilidad, varias recetas, espectáculos públicos. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 3, núm. 108, pp. 437-438.

Baroja, Pío (1903). Telegramas sobre la guerra de Marruecos. *El globo*, 31 diciembre 1902 y 1-23 enero, 1903.

Bécker, Jerónimo (1909). El Rif. Lo que es. Lo que vale. La acción de España. *Revista de Geografía Colonial y Mercantil*, vol. VI, núm 19, pp. 369-403.

Beideger, Juan (1914). Descripciones de Tetuán por los geógrafos de la Edad Media y Moderna, *África Española*, 1914, pp. 383-408.

Bertrana, Aurora (1936). La meva visió del Sàhara. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. Núm 490, pp. 99-101.

Boada y Romeu, José (1902). En Tetuán, *Alrededor del Mundo*, Núm. 181, págs. 339-340.

Burguete y Lana, Ricardo (1903). Curiosidades de Marruecos. Páginas de un diario. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Núm. 194

Carrió, Salvador (1915). Excursión por la zona marroquí sometida á la influencia española. *Las Misiones Católicas*, 427, pp. 158-59.

Casas i Homs, Josep Maria (1919). Impressions del Garb. *Revista Setmanal Catalana*. Any 2, Núms. 69 (167-177), 71 (227), 72 (251-252), 76 (350-351).

Cascales y Muñoz, José (1896). Una excursión desde Sevilla a Ronda, Gibraltar, Tánger y Muñoz. *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, Madrid, núm. 44 (113-116), 45 (136-140), 46 (145-147), 47 (161-166), 48 (185-189).

Coello de Portugal y Quesada, Francisco (1894). Reseña general de El Rif, *Revista de Geografía Comercial*. Madrid, Nums. 125-128.

Esteve y Soriano, Francisco (1864). Un viaje a Rabat. *La Época*, Madrid, 26 noviembre.

Esteve y Soriano, Francisco (1865). Una expedición a Rabat. Carta sobre la embajada de Tánger después de su visita a Rabat. *La Época*, Madrid, 28 enero.

Fernández Navarro, Lucas (1911). De Orán a Melilla: impresiones de viaje. *Prometeo*, Madrid, Núm. 28, pp. 298-312.

Fernández Navarro, Lucas (1911). Por tierras marroquíes. *Prometeo*, Madrid, Núm. 31, pp. 709.

Franco Rodríguez, José (1915). España en Marruecos. Alcazarquivir. *Nuevo Mundo*, Año 22, núm. 1125.

Gatell Folch, Joaquim (1869). L'Ouad Noun et Tekna, à la côte occidentale du Maroc. *Bulletin de la Société de Géographie de Paris*. Paris, V, núm 18, pp. 257-287.

Gatell Folch, Joaquim (1877). Description du Sous. *Bulletin de la Société de Géographie de Paris*. Paris, VI, núm 1, pp. 80-106.

Gatell Folch, Joaquim (1879). Diario de las expediciones que hizo el Sultán Sidi Mohammed Ben-Abd-Errahman en 1862 contra los Beni-Hassan y los Rahaena: descripción de su ejército, de la corte y de la ciudad de Marruecos, con observaciones acerca de los usos y costumbres del país. *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*, Madrid, Año 4, tomo 6, núm 4-6.

Gatell Folch, Joaquim (1879). *Viajes por Marruecos, El Sus, Uad-Nun y Tekna*. Madrid, *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*.

Gurri, E (1930). La cosmopolita Tànger. *D'ací i d'allà*, 154.

Hebrard, Albert (1922). Sota el sol d'Àfrica. *Bulletí Excursionista de Catalunya*, 334, pp. 329-350.

Jordana Morera, Josep (1881). De Argel al Atlas. *La revista de España*, juny 1881.

Jordana Morera, Josep (1882). La parte oriental del bajalato de Tetuán. *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*, febrer de 1882.

Mendivil, Manuel (1910). Impresiones del Rif Español. *Alrededor del Mundo*. Núms 557 (pp. 91-92), 558 (101-103), 559 (121-122).

Merry y Colom, Francisco (Conde de Benomar) (1869). Un viaje á Fez, *Revista de España*, Madrid, Núm. 9, pp. 394.

Montón Palacios, Clemente (1908). *De Marruecos: artículos publicados en El Noticiero Extremeño*. Badajoz: Tipografía de El Noticiero Extremeño.

Muñoz, Isaac (1920). Páginas africanas: los fascinadores de serpientes. *La Esfera*, Año 7, Núm. 337.

Oliva, Francesc (1934). Hi ha presoners al Marroc?. *El Mirador*, núms, 289.291-295, 297.

Ortega Munilla, José (1887). *Ocho días en Tánger*. *El Imparcial*, Madrid, 4,7,10 diciembre 1887).

Ortega Munilla, José (1889). *Cosas de moros: recuerdos de un viaje a Marruecos*. *El Imparcial*, Madrid, 22 julio 1889).

Otero Seco, Antonio (1934). *Madrid-Ceuta, Tetuán-Tanger. Recopilación de recortes de prensa y texto mecanografiado*. [Reportajes de "La Libertad"].

Pomés, Pelegrí (1885). Conferencias sobre las costums y comers del Marroc. *L'excursionista*, 85-86, pp. 460-469 i 474-477.

Reparaz, Gonçal de (1921). De viatge. *La Veu de Catalunya*, 28 d'agost de 1921.

Rizzo y Almela, Felipe (1893). En Marruecos: á Fez. *Ilustración Ibérica*, Barcelona, Núm. 540, pp. 283-284.

Rizzo y Almela, Felipe (1893). Marruecos. *Ilustración Ibérica*, Barcelona, Núm. 591 (270-271), 592 (286-287), 593 (302) 594 (319), 595 (335).

Rizzo y Almela, Felipe (1893). Notas mogrebina: vida y usos. *Ilustración Ibérica*, Barcelona, Núm. 601, pp. 430-431.

Rodríguez de Celis, Nicanor (1917). Desde Tetuán a Alcazar-Seguer. *Madrid*, 1917, pp. 154-157.

Rosell y Torres, Isidoro (1875). Una excursión a Tánger. *La Ilustración Española y Americana*. Madrid, Núm. 4, pp. 78-79; 106-107.

Rosillo, Rafael (1915). Mirando al Marruecos español. [fotografías de M. Hernández Sanjuán]. *Revista geográfica española* (1940), núm 5, pp. 49-60.

Ruiz López, Francisco (1906). *Crónicas de Marruecos*. [s.l; s.n] (Recopilació de retalls d'articles periodísitcs apareguts entre els anys 1904 i 1906.

Ruiz, Ricardo (1900). Una excursión a Tetuán. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 2, núms 70-71.

Ruiz, Ricardo (1901). Desde Tánger: los aissonas. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 3, núm. 14.

Serra, Isabel (1910?). Narracions sobre el Marroc a principis del segle XX. *Ilustració Catalana*, 227, pp. 545-476.

Toda Güell, Eduard (1887). A través del Riff. *Revista de Geografía Comercial*, núm 31, enero 1887.

Veciana, J. (1933), Marraqueix. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 453, pp. 49-51.

Veciana, J. (1934), De Casablanca a les portes del Sahara. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 470, pp. 259-264.

Virto, Ignacio (1860). La ciudad de Abd-el-Kader: recuerdos de Marruecos. *El Correo de la Moda*, Madrid, Año 10, Núm. 362 pp. 203-205; 211-212.

1.2 Llibres de viatge sobre el Marroc (1859-1936)

Alonso, Leopoldo (1924). *Raid aéreo Melilla – Cabo de Juby – Canarias. Crónica del viaje*. Madrid: Artes Gráficas al Ilustración.

Álvarez Pérez, José (1873). *Las cacerías en Marruecos. Aventuras auténticas de un español*. Madrid: Biblioteca de Instrucción y Recreo. [Existeix reedició del llibre de l'any 1989, Sabadell: Caballo-Dragón D.L.].

Amor y Mayor, Fernando (1859). *Recuerdos de un viaje a Marruecos*. Sevilla: Imp. La Andalucía.

Antón del Olmet, Luis (1916). *Marruecos: de Melilla a Tánger*. Madrid: Juan Pueyo.

Aubin, Eugenio (1908). *Marruecos en nuestros días: descripción histórica-pinturesca de lugares, costumbres, instituciones religiosas, políticas, etc.* Barcelona: Montaner y Simón. (Eugenio Aubin era francès però se li traduí l'obra al castellà. El viatge és fruit d'una ambaixada).

Badia Lebrich, Domingo [Alí Bey]. (1814). *Voyages d'Alí Bey el Abbassi en Afrique et en Asie pendant les années 1803, 1804, 1805, 1806 et 1807, avec Atlas des voyages d'Alí Bey*. París: P. Diderot. 3 vol. [existeixen múltiples reedicions]. Versió castellana: Badia Lebrich, Domingo [Alí Bey]. (1836). *Viajes de Alí Bey el Abbassi (Don Domingo Badía y Lebrich) por África y Asia durante los años 1803, 1804, 1805, 1806 y 1807*. Traducidos del francés por P-Pérez. Valencia: Librería de Mallén y sobrinos. 3 vol. [existeixen múltiples reedicions]. Versió catalana: Badia Lebrich, Domingo [Alí Bey]. (1888). *Viatges de Ali-Bey el Abbassi (D. Domingo Badía y Lebrich) per Africa y Assia durant los anys, 1803, 1804, 1805, 1806 y 1807*. Barcelona: La Rencixença. [existeixen múltiples reedicions].

Benítez, Cristóbal (1899). *Mi viaje por el interior del África*. Tánger: Imprenta Hispano-arábiga de la Misión Católico-española. [Existeix reedició on la introducció i els annexos són de Miguel Ángel Huesca Mariscal. Alhaurín de la Torre: Servicio Municipal de Bienes culturales]. Reedició modificada: Benítez, Cristóbal (1987). *Viaje a Timboctou*. Barcelona: Laertes. [pròleg introductor de Lily Litvak].

Bermudo Soriano, Eliseo (1942). *Estampas Marruecas. Viaje al Magreb*. Madrid: Imp. Sáez.

Bertrán Güell, J. (1927). *Del Oriente que vive o murió*. Barcelona: Sucesores de Henrich y Cía.

Bertrana, Aurora (1936). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània. [Existeixen reedicions amb introducció de Maria-Antònia Oliver. Barcelona (1992): L'eixample; Barcelona (2000): Columna].

Betegón, Javier (1906). *Conferencia de Algeciras. Diario de un testigo con notas de viaje a Gibraltar, Ceuta, Tánger y el protocolo oficial*. Madrid: Imp. Jijos de J.A. García.

Boada y Romeu, José (1895). *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos. Impresiones y recuerdos (1889-90-93-94)*. Barcelona: Seix i Imp. Gutenberg. [Existeix reedició de l'any 1999 amb introducció de Vicente Moga Romero. Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud, Deporte y Turismo y Ceuta: Consejería de Cultura.].

Cabrera Latorre, Ángel (1924). *Magreb-el-Aksa. Recuerdo de cuatro viajes por Yebala y por el Rif*. Madrid: Editorial Voluntad. [Existeix reedició amb pròleg de Miguel Hernando de Larramendi. Málaga (2004): Ibersaf].

Calvet, Agustí [Gaziel] (1858). *Tots els camins duen a Roma: història d'un destí (1893-1914). Memòries*. Barcelona: Aedos. (El viatge que s'inclou del Marroc és de l'any 1909). [Existeix reedició de l'any 1981, Edicions 62 i La Caixa].

Candel Vila, Rafael (1929). *Excursiones por la circunscripción del Rif*. Barcelona: Revista Ibérica.

Cansino Roldán, Luis (1923). *Recuerdos de Marruecos*. Málaga: Zambrana.

Carpio, Julio del (1925). *Por Ceuta, Tetuán y Tanger: la zona occidental de Marruecos*. Madrid : Est. Tipográfica Nieto y Cía.

Carrillo de Albornoz, Máximo (1828). *Viaje a Tánger y apuntamiento sobre el imperio de Marruecos*. Madrid: s.l.

Collell Bancells, Jaume (1921). *Dels meus recorts africans*. Vic: Tipografia Balmesiana.

Corte, Luis de la (1917). *De Tetuán a Alcázar en Mula (marzo de 1917)*. Mecanoscrit inèdit, però que es conserva a la BNE (referència 20070322467).

Dantín Cereceda, Juan (1914). *Una expedición científica por la zona de influencia española en Marruecos*. Barcelona: Casa Editorial Estudio.

Dílar, Marqués de (1909). *De Melilla a Zeluam*. Granada: Tip. El Pueblo.

Echagüe Santoya, Francisco (1894). *Recuerdo del viaje de la Embajada española a Marruecos en 1894*. Madrid: Hauser y Menet.

Eguilaz, Juan Antonio de (1913). *Un viaje por Marruecos*. Jaén: Tipografía del Pueblo Católico.

Escamilla y Rodríguez, Antonio M. de (1927). *Marruecos visto y soñado*. Barcelona: Artes Gráficas Carlos Sabadell.

Escribano del Pino, Enrique (1903). *Tánger y sus alrededores*. Madrid: Imp. Del Ministerio de Marina. És una guia de viatges comentada que es reedità també al 1906 i al 1908.

Esteve Gálvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Servei de publicacions de la Diputació de Castelló [Inclou el relat del seu viatge al Marroc de l'any 1932].

Feliciano (pseudònim) (1922). *El señor Feliciano en la República del Rif. Descripción del espeluznante viaje realizado por el intrépido periodista*. Melilla: Artes Gráficas Postal Exprés. (Il·lustracions de Nikito).

Fernández Ascaza, Victoriano (1931). *Una excursión a Marruecos. Notas informativas para turistas*. Madrid: Imprenta del Patronato de Huérfanos de Intendencia.

Fernández Cuevas, Teodoro (1907). *Melilla: recuerdos de mi estancia en la plaza africana*. Melilla: El Telegrama del Rif. [Existeix reedició de l'any 1992 amb estudi preliminar i introducció de Saro Gandarillas. Melilla: Ayuntamiento de Melilla].

Fernández Navarro, Lucas (1913). *Expedición científica a la Península Yebálica*. Madrid: Imp. de Eduardo Arias.

Fornet de Asensi, Emilio (1934). *Marruecos, bereber y cosmopolita*. [S.l.: s.n., 1934?].

Fusimaña, Francesc (1934). *Chumberas y babuchas*. Roda de Ter: Rodenca.

García de Tuy, M. (1922). *De Sevilla y de Larache: impresiones y recuerdos*. Sevilla: La Exposición.

García Faria, Pedro (primer terç XX). *El primer viaje hecho por un ministro civil español a las posesiones de África*. Barcelona: Casa Editorial Alberto Martín.

García Nielfa, E (1922). *Moros y cristianos. Impresiones del Rif*. Córdoba: Imp. Del Diario de Córdoba.

García Pérez, Antonio (1908). *Ocho días en Melilla*. Barcelona: B. Bouzá.

García Pérez, Antonio (1910). *Tánger*. Madrid: Imp. de Huérfanos de Administración Militar.

García Sanchiz, Federico (1919). *Color: sensaciones de Tánger y Tetuán*. Madrid: Atenea.

Gavira, José (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell el "Kaid Ismail"*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas [Es tracta d'una compilació de l'obra de Gatell. (José Gavira era l'arxiver de la Biblioteca de la Sociedad Geográfica de Madrid)].

Gil Torres, Rodolfo (1925). *Cartilla del español en Marruecos*. Madrid/Ceuta: "Hércules". [utilitzà el pseudònim de Ricardo Gil Benumeya].

Gil Torres, Rodolfo (1942). *Marruecos andaluz*. Madrid: Diana. [utilitzà el pseudònim de Ricardo Gil Benumeya].

Gil Torres, Rodolfo (1944). *Estampas marroquíes (Cien fotografías de Nicolás Müller con texto de Ricardo Gil Benumeya)*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos. [utilitzà el pseudònim de Ricardo Gil Benumeya].

Gómez Carrillo, Enrique (2005). *Fez, la andaluza*. Granada: Universidad de Granada. [Estudio preliminar de José Antonio González Alcantud]. L'original és de l'any 1926. Carrillo era uruguaià).

González Palencia, Ángel (1931). *El Islam y Occidente*. Madrid: Tip. De Archivos.

Granados, Gregorio; Mas, José (1935). *Cuestiones internacionales. Temas del momento e impresiones de viaje por Marruecos*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra.

Guevara, L. , Doctor (195-?). *Cuatro ciudades marroquíes en 1885: Alcazarquivir – Mebedia - Rabat y Salè*. Tetuan: Delegación de Asuntos Indígenas, Servicio de Información.

Gutiérrez Sobral, José (1912). *De Ceuta a Tetuán*. Madrid: Imp. Gutenberg.

Hernández Mir, Francisco (1894). *Farrucos y gallinas. Impresiones de un viaje a Melilla*. Sevilla: Imp. Del Porvenir.

Jara, Alfonso (1903). *De Madrid a Tetuán*. Madrid: Ricardo Fe.

Jérez Perchet, Augusto (1870). *Impresiones de viaje. Andalucía, el Riff, Valencia y Mallorca*. Málaga: Correos de Andalucía. [Existeixen reedicions de l'any 1875, Madrid: Baillo-Bailliere; de l'any 1998, València: Librerías París Valencia i de l'any 2005, Sevilla: Consejería de Turismo, Comercio y Deporte].

Jiménez de Noguera, María del Carmen (1933). *Por tierras de Africa*. Valencia: Tip. La Gutenberg.

Juarros Ortega, César (1922). *La ciudad de los bellos ojos. Tetuán*. Madrid: Mundo Latino.

Justel, Barulio (1991). *El médico Coll en la corte del sultán de Marruecos (año 1800)*. Cadis: Universitat de Cadis. [reedició del manuscrit i anotacions a càrrec de Barulio Justel].

Laredo, Isaac (1935). *Memorias de un viejo tangerino. Leyendas y resúmenes históricos de Tánger*. Madrid: Tip. C. Bermejo.

Las Heras Hervás, Antonio (1943). *Estampas marroquíes*. Bilbao: Ediciones de Conferencias y Ensayos.

Latasa Elorrio, Marcos (1883). *Un libro sin héroe: descripción de viajes a Cuba, Méjico, Marruecos y New-York*. San Sebastián: Hijos de I.R. Baroja.

Lozano Muñoz, Francisco (1879). *Crónica del viage de Tánger a Fez y Mequinez de la embajada española : apuntes sobre Marruecos*. Almería: Imp. de la Crónica Meridional.

Martínez Ferrando, Daniel (1929). *Ciudades marroquíes a través del Mogreb*. Barcelona: Cervantes. [Existeix reedició de l'any 2006 amb pròleg de Begoña Sáez Martínez, Málaga: Ibersaf].

Merry y Colom, Francisco (Conde de Benomar) (1864). *Relación del viaje a la ciudad de Marruecos*. Madrid: Imprenta Nacional. [Existeixen reedicions de l'any 1894, Madrid: Librería de la Vda. de Hernando]

Miranda Morán, Lorenzo (1946). *Excursión al Marruecos español*. Córdoba: Instituto de Enseñanza Media.

Mitjana, Rafael (1905). *En el Magreb-El-Aksa: viaje de la Embajada Española a la corte del sultán de Marruecos en el año 1900*. València: F. Sempere i Cia.

Montero y Gutiérrez, Eloy (1913). *Marruecos. El pueblo moro y el judío. Tipos, paisajes, usos, costumbres, instituciones religiosas y jurídicas; la acción de España en el Magreb*. Salamanca: Tip. Popular.

Moreno Gilabert, Andrés (1923). *La ciudad dormida: Larache*. Madrid: Suc de Rivadeneyra.

Muñoz, Isaac (1912). *La agonía del Mogreb*. Madrid: Imprenta Helénica.

Muñoz, Isaac (1913). *En el país de los Cherifes*. Madrid: Imprenta Helénica.

Muñoz, Isaac (1913). *En tierras de Yebala*. Madrid: Pueyo.

Murga, José María de (1868). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Bilbao: Imp. Miguel Larumbe [Existeix reedició de l'any 1907, Barcelona: Imp. de la Revista España en África; i reedicions especials com per exemple, Murga, José María de; Fernández Duro, Cesáreo; Olivart, Ramón (1906). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Madrid: Revista de Derecho Internacional y Política Exterior; Murga, José María de (1911). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno José María de Murga – El Hach Mohamed El Bagdady*. Vilanova i la Geltrú: “Edición que la revista África de Barcelona ofrece a sus suscriptores copiándola de la primera impresa en Bilbao en 1868. O: Murga, José María de (1994). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Markina-Xemein: F. Verastegui].

Muro Goiri, Ángel (1891). *Ocho días en Tánger: impresiones de un viaje agradable y corto de cuatro buenos amigos, sin equipaje*. Madrid, Tip de los Huérfanos.

Nieto, Pablo E. (1912). *En Marruecos: apuntes tomados de su diario de navegación y de su diario particular*. Barcelona: Sociedad General de Publicaciones. (Manifesta al relat que és membre de l'armada colombiana).

Ojeda, Jaime de (1901). *Recuerdos íntimos de la embajada a la Corte Sheriffiana en 1900*. Tánger: Imp. de la Misión Católica.

Olmedo, Antonio (1923). *De tierras mogrebinas*. Sevilla: Imp. de Muñoz y García.

Olmo Boullon, José (1945). *Meridiano de Tánger*. Madrid: Gran Capitán.

Onieva, Antonio Juan. (?). *Circuito 11º: Granada, Málaga, Ronda, Melilla, Albuemas, Villa Sanjurjo, Tetuán, Xauen, Arcila, Larache, Alcazarquivir, Tánger, Ceuta, Algeciras*. Madrid: Boris Burera. [ilustraciones de ángel Esteban].

Onieva, Antonio Juan. (1947). *Guía turística de Marruecos. Plazas de soberanía y Protectorado Español*. Madrid: Artes Gráficas Argés.

Otero Rotundo, Santiago (1930). *En el corazón del Rif. Impresiones de viaje efectuado a la Zona del Protectorado español y plazas de soberanía en Marruecos*. Ceuta: Revista África.

Pareja Serrada, Antonio (1908). *Tres meses en Marruecos. Memorias de un viaje a las misiones de África*. Madrid: Imp. de Espinosa y Lamas. [utilitza el pseudònim Abou.Djebel].

Patroni, Adrián (1931). *De la Argentina a Marruecos: amplio recorrido por las zonas del protectorado de España y Francia*. Buenos Aires: J. Thomas. (Era argentí)

Pérez, Darío (?). *El ocaso de un sultán: crónicas de Marruecos*. Zaragoza: Cecilio Gasca.

Pita Espelosín, Federico (1933). *Del Protectorado Español en Marruecos. Unos cuantos meses de observación en la capital de la zona española*. Melilla: Gráficas la Ibérica.

Potous y Martínez, Juan (1917). *Un viaje por la zona norte del Protectorado de España en Marruecos*. Tetuán: Tip. La Papelera Africana.

Prats Escudero, Santiago (1915). *Por Andalucía y Marruecos: panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos*. Salamanca: Calatrava.

Ramírez de Villa-Urrutia, Wenceslao (Marqués de) (1883). *Una embajada a Marruecos en 1882: apuntes de viaje*. Madrid: Establecimiento Tipográfico de los Sucesores de Rivadeneyra. [Existeix una reedició de l'any 1991 amb pròleg de Francisco Barceló Sicilia; Ceuta: Ayuntamiento, Concejalía de Cultura, Servicio de Publicaciones].

Regúlez y Sanz del Río, Alberto (1888). *Recuerdos de Marruecos: apuntes de uso y costumbres de Marruecos (1875-1887)*. Puerto Rico: Tip. El Comercio de J. Antosso.

Rittwagen, Guillermo (s.f). *Moros y españoles: cosas de Marruecos*. Barcelona: Maucci.

Rodríguez Casado, Vicente (1941). *Jorge Juan en la corte de Marruecos*. Madrid: Revista General de Marina.

Rojas y Moreno, José (Conde de Casa-Rojas) (1936). *Por tierras de Marruecos: aroma de recuerdos*. Burgos: Hijos de Santiago Rodríguez.

Sáenz-Alonso, Mercedes (1947). *Del molino al minarete: viajes por Holanda y Marruecos*. Madrid: Afrodisio Aguado.

San Martín, Antonio de (1870). *La ciudad del sueño: viajes al interior de Marruecos*. Madrid: Urbano Manini.

Sánchez Pérez, Andrés (1925). *Cosas de moros. Impresiones rápidas del campo y de la ciudad*. Toledo: Imp. Escuela Tip. y Enc. del Colegio de María Cristina.

Soldevila, Carlos M. (1889). *Marruecos*. Barcelona: Imp. de la Casa de la Caridad.

Soriano Barroeta, Rodrigo (1894). *Moros y cristianos. Notas de viaje (1893-1894). La embajada de Martínez Campos a Marruecos. Melilla. Argelia*. Madrid: Librería de Fernando Fe.

Sureda Blanes, Francisco (1920). *De tierras de moros. Ksar-el-k'bir. Tradiciones y fantasías*. Mallorca.

Tirant, Ivan (1934). *Del Tibidabo a l'Atlas i tornada. Impressions d'un viatge al Marroc*. Barcelona: Editorial Eugenio Subirana.

Triviño Valdivia, Francisco (1903). *Cinco años en Marruecos. Apuntes de un médico: descripciones, costumbres y tipos*. Madrid: Biblioteca la Irradiación.

Urrestarazu, Francisco de Asis (?). *Viajes por Marruecos: descripción geográfica é histórica, usos, costumbres, vida pública y privada, religión... por el profesor de idiomas conocido en aquel país por Taleb Sidi Abd- El Kader – Benedechilali*. Madrid: R. Labajos.

Valero de Bernabé, Vicente (1915). *En la ciudad de las mezquitas. Crónicas de una estancia en Tetuán*. Madrid: Sociedad Editorial de España. [pròleg del General Burguete; epíleg de Luis Antón del Olmet].

Vega, Luis Antonio de (1942). *Por el camino de los dromedarios*. Madrid: Patria Hispana.

Vera, Vicente (1918). *Viajes y recuerdos*. Madrid: Tipografía Renovación.

Verdaguer, Jacint (1903). *Viatges. Records de la costa d'Àfrica. A vol d'auzell*. Barcelona: Biblioteca Popular L'avenç.

Vicuña, Alejandro (1931). *Bajo cielo africano. Notas de un viaje por Marruecos, Argelia y Túnez*. París: Imprimerie Union. Militar Sudamérica? Molts d'altres relats de viatge.

Vieira Casanova, Emilio (1917). *Por tierras de Marruecos y la vuelta a la patria*. [S.l. : s.n.] Isla Cristina Artes Gráf. Miguel Vázquez.

Yñíguez, F. (1913). *Por tierras marroquíes*. Madrid: Hijos de Reus.

Zamacois, E (1927). *De Córdoba a Alcazarquivir. Tipos y paisajes de Andalucía y Marruecos (1915-1921)*. Barcelona.

Zulueta Gomis, Josep (1916). *Impresiones de Ríj*. Barcelona: Tip. Gráficas José Sabadell.

1.3 Divulgació de les guerres hispanomarroquines (1859-1936)

1.3.1 Guerra d'Àfrica (1859-60)

Alarcón Ariza, Pedro Antonio de (1859). *Diario de un testigo de la guerra de África*. Madrid: Imp. Victorio Suárez. [Existeixen múltiples reedicions. Del mateix any també existeix, Madrid: Imp. Gaspar y Roig. L'editorial Suc. Rivadeneyra de Madrid també el reedità a l'any 1898 i 1923. En èpoques actuals destaquen les reedicions de l'any 2004, Barcelona: Linkgua i per l'any 2005, tenim Sevilla: Fundación José Manuel Lara [edició, introducció i notes a càrrec de María del Pilar Palomo] i Madrid: Ediciones Irreverentes].

Balaguer, Víctor (1860). *Jornadas de Gloria o los Españoles en África*. Barcelona: Imp. de L. Tasso.

Castelar Ripoll, Emilio; Vallejo y Galezano, José (1859). *Crónica de la guerra de África*. Madrid: Imp. M.V. Matute.

Castillo, Rafael del (1859). *El honor de España. Episodios de la guerra de Marruecos*. Madrid: Antonio Garcia Orga.

Castillo, Rafael del (s.f). *¡Al Africa, Españoles! Episodios de la guerra contra las tribus del Ríj*. Barcelona: Juan Pons.

Diana, Manuel Juan (1859). *Un prisionero en el Rif. Memorias del ayudante Álvarez; Obra geográfica, descriptiva de costumbres, con un vocabulario del dialecto rifeño*. Madrid: Imp. Nacional.

González Ruelas, Félix (1860). *Diario de la Guerra de África*. Madrid: Imp. Anselmo Santa Coloma.

Guerrero, Rafael (1892). *La crónica de la Guerra*. Barcelona: Maucci.

Landa Álvarez, Nicasio (1860). *La campaña de Marruecos. Memorias de un médico militar*. Madrid: Imp. Manuel Álvarez. [Existeix reedició de l'any 2007, Mairena del Aljarafe (Sevilla): Extramuros].

Monedero Ordóñez, Dionisio (1892). *Episodios militares del ejército de África*. Burgos: Suc. De Arnaiz.

Navarrete Vela-Hidalgo, José (1880). *Desde Vad-Ras a Sevilla: acuarelas de la Campaña de África*. Madrid: Víctor Sáinz.

Núñez de Arce, Gaspar (1860). *Recuerdos de la campaña de África*. Madrid: Imp. de José M. Rosa.

Pérez Calvo, Juan (1860). *Siete días en el campamento de África al lado del General Prim*. Madrid: T. Fortanet.

Pérez Galdós, Benito (1905). *Aita Tettauen*. Madrid: Tello. [Existeixen múltiples reedicions. Destaquen: Madrid(1943): Hernando; Madrid (1979): Alianza Editorial; Barcelona(1987): Círculo de Lectores; Madrid (1993): Promoción y Ediciones, D.L.; Madrid (2004): Akal. [Estudio Preliminar a càrrec de Francisco Márquez Villanueva] i, Dueñas (Palencia) (2006): Simancas].

Ros de Olano, Antonio (1860). *Leyendas de África*. Madrid: Imp. y Librería de Gaspar y Roig.
Ros de Olano, Antonio (1884). *Episodios militares*. Madrid: Imp. de Miguel Ginesta.

1.3.2 Enfrontaments bèl·lics a les rodalies de Melilla (1893, 1909, 1911)

Burgos Seguí, Carmen de (1912). *En la guerra. Episodios de Melilla*. València: Sempere i Cía.

Burguete, Manuel (1910). *Mis impresiones en la campaña del Rif de 1909*. Barcelona: ¿?

García Álvarez, Manuel (1909). *Diario de las operaciones en el Rif*. Toledo: Vda. E Hijos de Peláez.

García Pérez, Antonio (1909). *Diario de las operaciones en el Rif*. Toledo: Peláez.

Llanos Alcaraz, Adolfo (1894). *La campaña de Melilla de 1893-1894*. Madrid: R.Velasco. [Existeix reedició de l'any 1994 amb estudi preliminar de Francisco Saro Garandillas, Melilla: UNED Málaga i Algazara].

López Alarcón (1911). *Melilla 1909: Crónica de un testigo. Diario de la guerra escrito durante las operaciones en el Rif*. Madrid: R. Álvarez.

Méndez Turner, José (1911). *La campaña de Melilla: generalidades e impresiones*. Toledo: Imp. Militar de Vda. E Hijos de J. Peláez.

Noel, Eugenio (1912). *Lo que vi en la guerra. Diario de un soldado*. Barcelona: Neotipia.

Pareja, L (1916). *De la guerra en Marruecos: recuerdos y observaciones de un Capitán de Compañía*. Madrid: Imp. A. Marzo.

Riera, Augusto (1909). *Crónica de la guerra de Marruecos*. Barcelona: Sanxo.

Riera, Augusto (1909). *España en Marruecos. Crónica de campaña de 1909*. Barcelona: Maucci.

Ruiz Albéniz, Víctor (1919). *La Campaña del Rif: la verdad de la guerra*. Madrid: Pontejos.

Sáinz Gutiérrez, Sigifredo (1912). *Campaña de Melilla*. Toledo: Imp. y Librería militar Vda. é Hijos de Peláez.

Serra Orts, M (1914). *Recuerdos de la Guerra del Kert en 1911-12*. Barcelona: Imp. Elzeviriana de Borràs, Mestres i Cía.

Vera Salas, Antonio (1916). *Porvenir de España en Marruecos. Impresiones de campaña*. Toledo: Imp. Colegio María Cristina.

1.3.3 El desastre d'Annual (1921)

Bastos Ansart, Francisco. *El desastre de Annual. Melilla en julio de 1921*. Barcelona: Minerva.

Cabanillas, Alfredo (1922). *La epopeya del soldado: desde el desastre de Annual hasta la reconquista de Monte Arruit*. Madrid: Imp. Clásica Española.

Casas i Homs, Josep Maria (1936). *Hores africanes. Anècdotes d'hospital militar*. Barcelona: Emporium.

Fernández Arias López, Adelardo (1933). *Vísperas de sangre en Marruecos*. Madrid: Imp. Galo Sáez. [utilitza el pseudònim El duende de la Colegiata].

Gardoqui Urdanibia, José (1922). *1921 Marruecos 1922. La espada rota, impresiones de la Campaña por el comandante XY*. Burgos: Imp. Rafael V. Aldecoa. (utilitzà el pseudònim XY).

Godoy de Silva, Ramón (1923). *Borrón y cuenta nueva: crónicas de Marruecos*. Alcoy: E. Insa.

Guixé, Juan. (1922). *En Rif en sombras. Lo que yo he visto en Marruecos*. Madrid: ¿?

Jiménez Caballero, Ernesto (1923). *Notas marruecas de un soldado*. Madrid: Ernesto Giménez. [Existeix reedició de l'any 1983, Barcelona: Planeta].

Juncadella i Ballvé, Domènec (1922) *Pels camins de sang i dolor de les terres del Marroc. Poemes de guerra*. Barcelona: Imp. de l'Innocent Porcar.

López Rienda, Rafael (1925). *Abd-el-Krim contra Francia. Impresiones de un cronista de guerra*. Madrid: Calpe.

Manrique de Lara Berry, Manuel (1927). *Una campaña en Yebala. Crónicas de guerra (1919-1922)*. Madrid: Talleres del Depósito de la Guerra.

Oteyza, Luis de (1925). *Abd-el-Krim y los prisioneros: una información periodística en el campo enemigo*. Madrid: Mundo Latino [Existeix reedició de l'any 2000, Melilla: Consejería de Cultura].

Pérez Ortiz, Eduardo (1923). *De Annual a Monte Arruit, diez y ocho días de cautiverio. Crónica de un testigo*. Melilla: (s.n)

Prous i Vila, Josep Maria (1931). *Nopals. Elegies de la guerra*. Badalona: Herma.

Prous i Vila, Josep Maria (1936). *Quatre gotes de sang. Dietari d'un català al Marroc*. Barcelona: Lib. Catalònia [Existeix reedició de l'any 2003, Reus: Edicions del Centre de Lectura i Prous Science].

Rebellón Domínguez, Gabriel (1925). *Seis meses en Yebala: impresiones de la rebeldía del año 1924*. Madrid: Sáez Hermanos (prólogo de Miguel Primo de Rivera).

Sáinz Gutiérrez, Sigifredo (1924). *Episodios de la Campaña de Yebala*. Toledo: Imp. y Librería militar Vda. é Hijos de Peláez.

Sánchez Rodrigo, Juan (1923). *Diario de un soldado en la campaña de Marruecos, 1921-1922*. Serradilla; Tip. El cronista.

Vivero, Augusto (1922). *El derrumbamiento. La verdad sobre el desastre del Rif*. Madrid: Rafael Caro Raggio.

1.4 Ànsies colonials: producció i divulgació de coneixement geogràfic sobre el Marroc (1859-1936)

Abenia Tauré, Ignacio (1859). *Memorias sobre el Riff, su conquista y colonización. Obra original, interesante a las naciones civilizadas y en particular al ejército español*. Zaragoza: Imp. Gallifa. [Existeix reedició del llibre de l'any 1998 feta a València: Librerías París-Valencia].

Aguirre, Ruperto de (1858). *Espedición al Riff: su importancia, necesidad y conveniencia*. Madrid: Imp. de José María Ducazcal.

Alermón y Dorrégui (1859). *Descripción del Imperio de Marruecos: en que se trata principalmente de las instituciones, usos, costumbres, etc., de sus habitantes y de la topografía del país*. Madrid: Imp. de Manuel Minuesa.

Alfaro Zarabozo, S. de (1919). *Geografía de Marruecos y posesiones españolas de África*. Toledo: Colegio María Cristina para Huérfanos de Infantería.

Álvarez Ardanuy, Eduardo (1895). *La ciudad de Marraquex. Reseña y consideraciones que acompañan al croquis de la misma*. Madrid: CGEM.

Álvarez Ardanuy, Eduardo; Alvarado Saz, Jacobo (1899). *La ciudad de Alcazar Quebir. Informe que acompaña al croquis 1:5000 de la misma*. Madrid: CGEM.

Álvarez Ardanuy, Eduardo; Alvarado Saz, Jacobo; Herrera de la Rosa, Eduardo (1900). *La ciudad de Larache. Informe que acompaña al croquis 1:5000 de la misma*. Madrid: CGEM.

Álvarez Ardanuy, Eduardo; Corsi Sulikowski, Gómez Jordana, Francisco (1888). *Memoria descriptiva de Tetuán*. Madrid: CGEM.

Álvarez de Sestri, Julián (1897). *Por todo Marruecos. (Descripción completísima basada en la obra de Thomson)*. Barcelona: Ramón Molinas.

Bascuas Zegri, José; Madina Pagés, Manuel (1903). *Marruecos. Apuntes y mapa de aquel imperio*. Granada: Tip. Lit. Paulino Ventura Traveset.

Becerra Fernández, Manuel (1908). *Zona de influencia española en el Ríj. Ferrocarril de Melilla a Beni-Buifur*. Madrid: Artes Gráficas Mateu.

Becerra Fernández, Manuel (1909). *Notas referentes á la tribu de Beni-Buifur y al ferrocarril de Melilla á las minas de Beni-Buifur*. Madrid: Artes Gráficas Mateu.

Bécker, Jerónimo (1909). *Historia de Marruecos. Apuntes para la historia de la penetración europea, y principalmente de la española en el norte de África*. Madrid: Est. Tip. De Jaime Ratés.

Beltrán y Rózpide, Ricardo (1881). *África en 1881*. Madrid: Librería Universal.

Bermúdez Reina, Teodoro (1884). *Memoria sobre el reconocimiento de la plaza de Tánger*. Madrid: CGEM.

Bermúdez Reina, Teodoro (1888). *Geografía de Marruecos*. Barcelona: Redacción y Administración de la Revista Científico-Militar y Biblioteca Militar.

Bernaldo de Quirós, Constanancio (1914). *Yebala y el Garb*. Madrid: Separata del Boletín de la Real Sociedad española de Historia natural julio 1914.

Blázquez, Antonio; Aguilera, Delgado (1913). *Estudios geográfico-históricos de Marruecos*. Madrid: Imp. del Patronato de Huérfanos de Intendencia é Intervención Militares. (Publicaciones del "Boletín" de la Real Sociedad Geográfica).

Bonelli Hernando, Emilio (1882). *El imperio de Marruecos y su constitución*. Madrid: Imp. Del Depósito de la Guerra.

Bonelli Hernando, Emilio (1883). *Observaciones de un viaje por Marruecos*. Madrid: Fortanet. [Conferencia pronunciada en la Sociedad Geográfica de Madrid el 7 de noviembre de 1882].

Bonelli Hernando, Emilio (1920). *Marruecos y Tánger españoles*. Madrid: Imprenta del Patronato de Huérfanos de la Intendencia e Intervención Militares. (Conferencia pronunciada en la sociedad geográfica de Madrid).

Caballero de Puga, Eduardo (1907). *Marruecos: Política e intereses de España en este imperio*. Madrid: Eduardo Arias.

Campo Angulo, G. (1908). *Geografía de Marruecos*. Madrid: Imprenta de la Selección de Hidrografía.

Canedo, Gabriel (1859¿?). *El Riff: memoria o ligeros apuntes que pueden servir de introducción al estudio del pensamiento de España en África y consideraciones sobre la importancia militar geográfica y comercial de Melilla en la realización de aquel pensamiento*. (S.L) Text mecanografiat.

Cañizares Moyano, Eduardo (1859). *Apuntes sobre Marruecos*. Madrid: Imprenta del Memorial de Ingenieros.

Cañizares Moyano, Eduardo (1895). *Apuntes sobre Marruecos*. Madrid: Imprenta del Memorial de Ingenieros.

Capdequi y Brieu, Mauricio (1923). *Apuntes sobre la zona occidental del protectorado marroquí español*. Madrid : San Fernando. [Epíleg del General Burguete].

Capdequi y Brieu, Mauricio (1923). *Yebala*. (¿?). Text mecanografiat que es troba a la BNE.

Casar Olavarrieta, Antonio (1924). *Blad el Mahzen y Blad es Siba: País de Gobierno y País de la rebeldía*. Orense: La Popular.

Cervera Baviera, Julio (1884). *Geografía Militar de Marruecos*. Barcelona: Publicaciones de la Revista Científico-Militar.

Cervera Baviera, Julio (1885). *Expedición geográfico-militar al interior y costas de Marruecos*. Barcelona: Est. Top. Fidel Miró.

Cervera Baviera, Julio (1909). *Expedición al interior de Marruecos*. Valencia: Imp. y lit. E. Mirabet.

Cuesta, Claudio de la; Álvarez Ardanuy, Eduardo; Marengo, Servando (1891). *Memoria correspondiente al croquis de terreno comprendido entre Enlad-Said, Mequinez y Fez*. Madrid: CGEM.

Delbrel, Gabriel (1911). *Geografía general de la provincia del Rif*. Melilla: Imp. El telegrama del Rif.

Descleza, Sancho (1893). *¡A Marruecos!: apuntes acerca del territorio de este Imperio y de la Campaña de 1859-60*. Toledo: Imp. y Librería de la Vda. e Hijos de Juan Peláez.

Doménech Lafuente, Ángel (1940). *Apuntes sobre la geografía de la zona norte del Protectorado de España en Marruecos*. Ceuta: Imp. Emperio. [Existeix reedició de l'any 1942, Madrid: Gran Capitán].

Estébanez Calderón, Serafín (1844). *Manual del oficial en Marruecos ó cuadro geográfico, estadístico, histórico, político y militar de aquel imperio*. Madrid: Ignacio Boix.

Fernández Llebreg, Rafael (1934). *Imperio de Marruecos: Moghreb-el-Aksa (comarca de poniente), Reino de El-Souss. Memoria descriptiva de esta riquísima y hermosa comarca de Marruecos desconocida en Europa*. [Manuscrito fechado en Cádiz, 4 de junio de 1934].

Fernández Navarro, Lucas (1911). *Estudios geológicos del Rif Oriental*. Madrid: Museo de Ciencias Naturales.

Fernández Navarro, Lucas (1921). *Marruecos físico: valor económico del Protectorado español*. Madrid: Imp. Del Patronato de Huérfanos de Intendencia é Intervención militar.

Ferreiro, Martín (1860). *Descripción del imperio de Marruecos y explicación del nuevo mapa del teatro de la guerra*. Madrid: Imp. de las Novedades.

Folch i Torres, Joseph M. (1911). *África española*. Barcelona: Est. Editorial de Antonio J. Bastinos.

Galbis Abella, Francisco; Álvarez Ardanuy, Eduardo (1885). *Memoria referente a la parte de la Kabila de Anyera fronteriza con Ceuta*. Madrid: CGEM.

Galbis Abella, Francisco; Álvarez Ardanuy, Eduardo; Verda Gomá, Luis (1886). *Itinerario de Rabat a Mequinez*. Madrid: CGEM.

Galindo y Vera, León (1861). *Intereses legítimos y permanentes que en África tiene España y deberes que la civilización le impone respecto á aquel país*. Madrid: Imp. del Colegio de Sordo-Mudos y de Ciegos. [Memoria premiada por la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, en el concurso del año 1861].

García Figueras, Tomás; Fernández-Llebreg, Juan L. (1955). *La zona española del protectorado de Marruecos*. Madrid : Instituto de Estudios Africanos.

García Huete, Lorenzo (1915). *Marruecos y el Protectorado Español*. Madrid: Imp. El Liberal.

García Pérez, Antonio (1910). *Geografía militar de Marruecos y posesiones españolas en Africa*. Barcelona: Imp. de la Revista Científica militar.

García Pérez, Antonio (1910). *La cuenca cuenca del Muluya*. Madrid: Imp. de Huérfanos de Administración Militar.

García Pérez, Antonio (1913). *Zona española del norte de Marruecos*. Toledo Tip. de Rafael G. Menor.

Gómez de Arteché, José; Coello, Francisco (1859). *Descripción y mapas de Marruecos con algunas consideraciones sobre la importancia de la ocupación militar de una parte de este Imperio*. Madrid: Tip. de P. Mellado.

González Hontoria, Manuel (1915). *El protectorado francés en Marruecos y sus enseñanzas para la acción española*. Madrid: Publicaciones de la residencia de estudiantes, Imp. Clásica Española.

González Jiménez, Epifanio (1931). *Marruecos en 1930*. Toledo: Imp. Colegio María Cristina. [Alonso de Guisando pseudònim].

González Jiménez, Epifanio (1933). *Ferrocarriles africanos: el transahariano*. Madrid: Imp. Taller del Ministerio de la Guerra. [Alonso de Guisando pseudònim].

González Jiménez, Epifanio (1950). *La obra de España en Marruecos*. Madrid: Gráficas Espejo. [Alonso de Guisando pseudònim].

González Llana, Manuel; Rodrigañez, Tirso (1879). *El imperio de Marruecos*. Madrid: Imp. José de Rojas.

Guarner, V. (1931). *El Sahara y Sur marroquí españoles*. Toledo: Rodríguez impresor.

Irabién Larrañaga, Enrique de (1903). *África: apuntes de Marruecos y del Sabel o Litoral*. San Sebastián: L. Lancis.

J.R.S (s.XIX). *Reseña General del Imperio de Marruecos*. Barcelona: Imp. José Matas Bodallés.

Jáudenes Álvarez, Ramón, Álvarez Ardanuy, Eduardo (1882). *Memoria geográfica de la parte de Marruecos comprendida entre Tánger, Ceuta y Tetuán*. Madrid: CGEM.

Jáudenes Álvarez, Ramón; Nemesio Díaz, Ramón (1881). *Cuaderno de itinerarios descriptivos de varios caminos del Imperio de Marruecos, formados con datos facilitados por naturales del país*. Madrid: CGEM.

Juan y Clar, Jerónimo (1903). *Ligera descripción del Imperio de Marruecos*. Maó: M. Parpal.

Márquez de Prado, José (1859). *Recuerdos de África o apuntes para formar la historia general de las posesiones españolas del África mediterránea*. Barcelona: Imp. El Porvenir.

Martínez de Campos, Carlos (1919). *Consideraciones militares sobre la zona francesa de Marruecos. Impresiones de viaje*. Madrid: Imp. Alrededor del Mundo.

Martínez Pajares, Antonio (1920). *La zona española: norte de Marruecos y el problema de Tánger*. Madrid: Imp. R. Velasco.

Maura Gamazo, Gabriel (1905). *La cuestión de Marruecos desde el punto de vista español*. Madrid: M. Romero.

Merino Álvarez, Abelardo (1921). *Marruecos*. Madrid: Imp. del Patronato de Huérfanos de Intendencia e Intervención Militar.

Mínguez Vicente, Manuel (1906). *Descripción geográfica del Imperio de Marruecos*. Madrid: Librería de Fernando Fe.

Monreal y Rodríguez (1859). *Descripción del Imperio de Marruecos en que se trata principalmente de las instituciones, usos, costumbres, etc. de sus habitantes y de la topografía del país*. Barcelona: Imp. Del Porvenir.

Montero y Gutiérrez, Eloy (1950). *Marruecos*. Madrid: Revista de la Facultad de Derecho de Madrid. (1950-1951), pp. 11-26.

Morote, Luis (1901). *La conquista del Mogreb*. València: F. Sempere y Cía.

Munarriz, Vicente Ferrer (finales XIX). *Geografía: descripción de África y con especialidad del Imperio de Marruecos*. Murcia: Felipe Teruel.

Nido y Torres, Manuel del (1925). *Marruecos: apuntes para el oficial de intervención y de tropas coloniales*. Tetuán: Editorial Hispano Africana.

Ovilo Canales, Felipe (1881). *La mujer marroquí: estudio social*. Madrid: Imp. Manuel Hernández [Existeix una reedició de la mateixa obra de l'any 1886, Madrid: Administración Ruiz y Imp. Manuel Hernández.].

Ovilo Canales, Felipe (1888). *Estado actual de Marruecos*. Madrid: Librería de Fernando Fé.

Ovilo Canales, Felipe (1894). *Intimidaciones de Marruecos*. Madrid: Librería de Fernando Fé.

Pujols, Francesc (1928). *Catalunya i el Marroc*. Barcelona: Llibreria Catalònia.

Ramos Charco-Villaseñor, Aniceto (1930). *El Rif: apuntes para su estudio*. Toledo: Imp. Del Colegio de Maria Cristina.

Reparaz, Gonçal de (1891). *España en África y otros estudios de política colonial*. Madrid: La Justicia.

Reparaz, Gonçal de (1893). *Melilla, Marruecos, El Rif: peligros, desaciertos de España, urgente necesidad de remediarlos, manera de hacerlo: nociones de política hispano-marroquí*. Madrid: Est. Tip. "Sucesores de Rivadeneyra".

Reparaz, Gonçal de (1907). *Política de España en África*. Barcelona: Imp. Barcelonesa.

Reparaz, Gonçal de (1920-1922). *Aventuras de un geógrafo errante*. Berna: Casa Editorial Ferd. Wyss.

Rittwagen, Guillermo (1910). *España y Francia en la cuestión de Marruecos*. Madrid: (s.l)

Rittwagen, Guillermo (1914). *Consideraciones sobre la psicología orográfica y en espeial sobre la de Marruecos: posibilidad de la geografía esotérica*. Madrid: Imp. Patronato de Huérfanos de Intendencia e Intenvencción Militar.

Ruiz Albéniz, Víctor (1921). *España en el Rif: estudios del indígena y del país*. Madrid: Vicente Rico. [Existeix una recopiació de la seva obra feta per Vicente Moga Romero l'any 1994. Melilla: Archivo Municipal].

Sánchez, José Guillermo (1930). *Nuestro protectorado: El Rif y Yebala*. Madrid: Imp. Fuentenebro.

Sangroniz y Castro, José Antonio de (Marqués de Desio) (1926). *Marruecos: sus condiciones físicas, sus habitantes y las instituciones indígenas*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra.

Soler y Ovejero, Eduardo (1862). *Memoria descriptiva de un proyecto de itinerario de Tetuán a El Alcázar y Fez*. Barcelona: Imp. del Diario de Barcelona.

Trucharte, Antonio (1903). *Importancia de nuestras posesiones en África y modo de aumentar nuestra preponderancia en Marruecos*. Castellón: Imp. Regt. Otumba núm. 49.

Valdés, Salvador (Brigadier) (1860). *Apuntes sobre el imperio de Marruecos*. Madrid: Imp. De C. González.

Vázquez Sastre, Cayetano (1913). *En tierras del Rif. Pequeño estudio psicológico de la raza mora*. Melilla: Imp. La Africana.

Weyler Laviña, Fernando (1860). *Apuntes topográficos sobre la parte del Imperio marroquí que ha sido teatro de la última guerra con España. Catálogo de plantas naturales observadas*. Palma de Mallorca: Imp. De Pedro José Gelabert.

1.5 Recull de recopilacions bibliogràfiques i estudis específics sobre viatge i literatura marroquina del període d'estudi

Albet, Abel; Cerarols, Rosa (2008). "De viatge pel Marroc: entre el debat colonial i la mirada estereotipada". A: Garcia Ramon, M.D; Nogué, Joan; Zusman Perla (eds) (2008).

Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936). Lleida: Pagès Editors i IEC.

Alcolea, S et al. (2005). *Le Grand Tour: el viatge d'Antoni Amatller al Marroc l'any 1903*. Barcelona. Fundació Amatller.

Almarcegui, Patricia (2007). *Alí Bey y los viajeros europeos a Oriente*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Bas Carbonell, Manuel (2003). *Viajeros valencianos. Libros de viajes (ss. XII-XX)*. València: Ajuntament de València.

Bello Sanjuán, F (1949). *Ensayo bibliográfico: libros de viaje y libreros de viejo*. Madrid: G.A.I.C.E.

Bennani, Aziza (1992). *Tetuán. Ciudad de todos los misterios*. Antología. Granada: Universidad de Granada.

Bounou, Abdelmouneim (ed) (1998). *Relatos portugueses de viagens (1870-1996): a imagem de Marrocos*. Fez : Universidade sidi Mohammed Ben Abdellah, Faculdade de Letras e Ciências Humanas Dhar El Mahraz.

Cerarols, Rosa (2005). *Orientalisme, viatges i gènere. Una visió postcolonial del Marroc a partir dels relats de viatge escrits per homes*. [Memòria d'investigació dirigida per la Dra. Maria Dolors Garcia Ramon]. Universitat Autònoma de Barcelona.

Correa Ramón, Amelina (2004). "Los otros cronistas de la Guerra de África". A: González Alcantud, J.A (ed) (2004). *Pedro Antonio de Alarcón y la guerra de África. Del entusiasmo romántico a la compulsión colonial*. Rubí: Anthropos Editorial.

Díaz Fernandez, José (2004). *Crónicas de la Guerra de Marruecos (1921-1922)*. Antología. Gijón: Ateneo Obrero de Gijón.

Djbilou, Abdellah (compilador) (1998). *Crónicas del norte: viajeros españoles en Marruecos*. Antología. Tetuán : Publicaciones de la Asociación Tetuán Asmir.

Domènech, J. De D. (1995). *Mirant enfora. Cent anys de llibres de viatges en català*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Espinet Burunat, Francesc (2007). Viatges catalans al món àrabomusulmà o catalans en terra de moros. Un inventari provisional fins el 2006. *Revista HMiC*, número V, miscel·lània.

Fàbregas, X. (1967). *Catalans terres enllà*. Barcelona: Bruguera.

Felipe, Helena de; López-Ocón, Leoncio; Marín, Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: CSIC.

Garcia Ramon, M.D; Nogué, J.; Riudor, Ll. (1998). Voices from Margins: gendered images of "Otherness" in colonial Morocco. *Gender, Place and Culture*, vol.5, num.3, pp. 229-240.

Garcia Ramon, M.D; Kirby, A; Luna, A; Riudor, Ll; Zusman, P (2004). The Occidental Tourist: Said, Orientalism, and the Mediterranean, *The Arab World Geographer*, 7, pp. 65-78.

García Ramon, M.D; Nogué, Joan; Zusman Perla (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.

García Romeral, Carlos (1995). *Bio-bibliografía de viajeros españoles. Siglo XIX*. Madrid: Ollero Ramos.

García Romeral, Carlos (1997). *Bio-bibliografía de viajeros españoles (1900-1936)*. Madrid: Ollero Ramos.

García Romeral, Carlos (2004). *Diccionario de viajeros españoles. Desde la Edad Media a 1970*. Madrid: Ollero Ramos.

Garolera, Narcís (1991-1992). *Excursions i viatges*. Barcelona: Barcino, 3 vols. [obra completa de Jacint Verdaguer].

Garolera, Narcís (1993). "La narrativa de viatges a Catalunya durant el segle XIX". A: *Miscel·lània Joan Triadú*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 213-224.

Gil Grimau, Rodolfo (1982). *Aproximación a una bibliografía española sobre el norte de África (1850-1980)*. Madrid: Dirección General de Relaciones Culturales. [pròleg d'Alfonso de la Serna].

Gómez Barceló, José Luis (2005). *Tiempo de guerra, imágenes de paz. Iconografía militar de Bartolomé Ros*. Madrid: Imprenta del Ministerio de Defensa.

González Alcantud, J.A (ed) (2004). *Pedro Antonio de Alarcón y la guerra de África. Del entusiasmo romántico a la compulsión colonial*. Rubí: Anthropos Editorial.

González Hidalgo, J.L (1993). *Tánger en la literatura española*. Madrid: Instituto de Cooperación con el mundo árabe.

Lahuerta, J.J (1995). "El viatge de Jacint Verdaguer al Nord d'Àfrica i l'ingenu orientalista". A: VV.AA (1995). *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles (1750-1914)*. Barcelona: Museu Marítim., pp. 144-154.

Litvak, Lily (1984). *Geografías mágicas. Viajeros españoles*. Barcelona: Laertes.

Litvak, Lily (1986). *El sendero del tigre. Exotismo en la literatura española del siglo XIX (1880-1913)*. Madrid: Taurus.

Litvak, Lily (1987). *El ajedrez de las estrellas. Crónicas de viajeros españoles del siglo XIX por países exóticos (1800-1913)*. Barcelona: Laie.

Litvak, Lily (1990). Exotismo del Oriente musulmán de fin de siglo. *Awraq*, XI, pp. 73-103.

Lourido Díaz, P (1996). Lerchundi y los exploradores y aventureros españoles en el Marruecos de su tiempo. A: Lourido Díaz, P (1996). *Marruecos y el Padre Lerchundi*. Madrid: Editorial Mapfre.

Marín, Manuela (1992). The Image of Morocco in three 19th century Spanish Travellers. *Quaderni di Studi Arabi*, 1992, Núm, 10, pp. 143-158.

Marín, Manuela (1996). Un encuentro colonial: viajeros españoles en Marruecos (1860-1912). *Hispania*, LVI/I, núm. 192 (1996), pp. 93-114.

Marín, Manuela (2002). "Mujeres, burros y cargas de leña: imágenes de la opresión en la literatura española de viajes sobre Marruecos". A: Rodríguez Mediano; Felipe, Helena de (eds) (2002). *El protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: CSIC.

Martín Corrales, Eloy (2006). Un siglo de viajes y viajeros catalanes por tierras del norte de África y próximo Oriente (1833-1939). Peregrinos, nostálgicos y colonialistas. *Illes i imperis*. Núm. 8, pp. 83-111.

Miège, J.L. (1961). *Le Maroc et l'Europe (1830-1894)*. París: Presses Universitaires de France, 2 vol.

Nogué, J.; Albet, A.; Garcia Ramon, M.D; Riudor, Ll (1996). "Orientalisme, colonialisme i gènere. *El Marroc sensual i fanàtic* d'Aurora Bertrana". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm 29, 1996. pp. 339-365.

Ouasti, B. (2001) *Profils du Maroc. Voyage, images et paysages*. Tétouan: Publications de la Faculté des Lettres et des Sciences Humaines.

Pacheco, Francisco (?), Descripción de la ciudad de Tetuán. [Transcripción y estudio de Rafaela Castrillo Márquez]. A: *Sarq al-andalus: estudios árabes* (1990). Alicante. Universidad de Alicante.

Riu-Barrera, Eduard (2007). Impressions del Magrib. Catalans al Nord d'Àfrica (1900-1936). *Avenç*, 2007, 326, pp. 22-51.

Rodríguez Mediano, Fernando (2006). "Contra el viajero. Narración y apropiación en torno a la acción colonial española en Marruecos". A: Lucena Giraldo, Manuel; Pimentel, Juan (eds) (2006). *Diez estudios sobre literatura de viajes*. Madrid: CSIC.

Torres Pou, Joan (2006). El viaje a Oriente en la literatura femenina española: Carmen de Burgos, Aurora Bertrana y Rosa Regàs. *Neophilologus*, núm 90. pp. 39-51.

Urteaga, Luis (2006). *Vigilia colonial. Cartógrafos militares españoles en Marruecos (1882-1912)*. Barcelona: Ministerio de Defensa i Edicions Bellaterra.

Vallverdú, Marta (1999). Visions d'Orient a la Catalunya d'entreguerres. *Revista de Catalunya*, núm. 136, pp. 21-52.

Vilar, Juan B. (1997). El viaje de Pascual de Gayangos a Marruecos en 1848 en busca de manuscritos y libros árabes. *Boletín de la Biblioteca Menéndez Pelayo*, año LXXIII, pp. 29-41.

Villanova, José Luis (2006). El excursionismo catalán exótico: el norte de África (1876-1936). *Scripta Nova*, vol. X, núm. 210.

ANNEX II

BIOGRAFIES DE LES AUTORIES DELS RELATS (PRESENTADES PER ODRE CRONOLÒGIC)

Amor: la geografia una arma per la guerra? Viatge, ciència i geopolítica

FERNANDO AMOR Y MAYOR (Madrid 1822 - San Francisco [EUA] 1863)

Amor y Mayor, Fernando (1859). *Recuerdos de un viaje a Marruecos*. Sevilla: Imp. La Andalucía.

Fernando Amor va ésser un incansable viatger i un prolífic científic naturalista. Tant, que va acabar deixant la vida en el seu últim viatge oficial, el de la *Comisión Científica del Pacífico*¹. Va néixer a Madrid el 24 de març de l'any 1822. A la seva ciutat natal, estudià el batxillerat de Filosofia i al 1845 es doctorà en Farmàcia a la Universitat Central (CSIC, 2007).

Dedicant-se posteriorment a l'ensenyança, obtingué la càtedra de l'Institut de Còrdova l'any 1851 on hi ensenyà ciències naturals, física i química. En aquesta mateixa dècada Amor es consolidà també com un dels naturalistes més dinàmics que treballaven fora de la capital del país (López-Ocón, 2004). En aquest sentit i en un període que existí un gran interès per trobar la dimensió utilitària de la ciència, va mantenir estretes relacions amb científics europeus i realitzà nombrosos encàrrecs oficials. Així, l'any 1851 envià a Londres una col·lecció de minerals de la província de Còrdova que li feu merèixer la medalla del Comitè organitzador (CSIC, 2007). El 1854, la Diputació i la Junta d'Agricultura de la província de Còrdova el van elegir com a representant per anar a l'Exposició Universal de París i estudiar *in situ* els progressos agrícoles que es portaven a terme allí (d'aquest viatge n'és fruit el llibre *Estudios que sobre la Agricultura en sus varias aplicaciones ha hecho en la Exposición Universal de París Fernando Amor y Mayor*) (Amor, 1856).

Les seves expedicions fora d'Europa s'iniciaren amb el seu viatge al Marroc. Entre el 19 de juliol i el 7 d'agost de l'any 1859 -poques setmanes abans que es declarés la guerra entre Espanya i l'imperi marroquí-, viatjà pel nord marroquí portant a terme diverses excursions entre l'àrea de Tetuan i Tànger. López-Ocón (2004) recalca en ubicar la seva activitat científica en l'epicentre de l'orientació africana de la política colonial espanyola de l'època, seguint la línia d'un conjunt de científics occidentals que protagonitzaren el desenvolupament de les ciències colonials durant els segles XIX i XX. De tornada a Espanya prengué possessió de la càtedra del Institut de Valladolid, essent ja un reconegut naturalista i amb un extensa trajectòria de col·laboració amb les administracions de l'Estat.

Va morir l'octubre de l'any 1863 a San Francisco de Califòrnia, enmig del periple de la Comissió Científica del Pacífic, empresa de la que era vicepresident i que pot ser considerada com la principal mobilització científica ultramarina organitzada durant el regne d'Isabel II (López-Ocón, 2004). En el transcurs de l'expedició elaborà un diari de viatge que es perdé en l'incendi de *La Triunfo*, tot i que algunes impressions de l'expedicionari van ser publicades al diari *La España* de Madrid (CSIC, 2007).

¹ Per ampliar la informació sobre dita comissió, vegeu l'extens i meticulós treball realitzat pel CSIC i publicat a la pàgina www.pacifico.csic.es

Amor, quan tenia 37 anys viatjà al Marroc deixant constància de les seves impressions primer en el diari *La Andalucía* i després a través de la publicació a Sevilla del llibre *Recuerdos de un viaje a Marruecos* el mateix any del viatge, l'any 1859. El llibre consta de 177 pàgines repartides en divuit capítols², escrit en castellà en format de dietari i sense il·lustracions. Inclou també una dedicatòria a un altre reconegut científic, el Dr. Mariano de la Paz Graells, qui suposadament li proposà la realització del viatge. Fernando Amor va efectuar un viatge fugaç a l'Imperi del Marroc a l'estiu de 1859. En aquest sentit, els mòbils del viatge es presten a la controvèrsia (Álvarez Chillida, 2002; De las Baras, 1949, López-Ocón, 2004) i s'especula en la possibilitat que el seu viatge presentat com científic hagués estat en

² El sumari del llibre és el següent: Día 19 de julio: Salida de Cádiz – costa española – costa africana – llegada a Gibraltar – circunstancias precisas para entrar en dicha plaza (7-13); Días 20 y 21: Gibraltar – el peñón – consideraciones a que da origen – las galerías – mármoles – los monos (14- 20); Día 22: Salida de Gibraltar – costa de África – Tánger des de el mar – desembarque – casa de Diezma – entrada en la ciudad – calles – fonda de Buena-vista (21-27); Día 23: Tánger. El Cónsul y la Casa de España – El Zoco – La Alcazaba – Santos de moros – cementerios – plantas – judíos y su día de fiesta (28-35); Día 24: Iglesia católica. El zoco alto, gran mercado – el quif – múdense – prohibición del uso de campanas entre los moros – las moras no pueden entrar en las mezquitas (36-44); Día 25: Salida de Tánger con dirección a Tetuan. La playa – las plantas – el moga – el Hesif – ganado vacuno – el Tanke de Meslagua – El río de las Adelfas – el río grande – analogía de una sierra con la de Córdoba – el Ainch-dida – los moros del rey – moros de la kabila de Guadagras – el fondak – Tetuan visto de lejos – el Buchfija – sus plantas – camellos y posibilidad de aclimatarse a Andalucía – monedas berberiscas – la muralla de Tetuan – El vice-consul español (45-61); Día 26: Tetuan. La población y sus alrededores vistos desde una azotea – el Lamsala y la fiesta del Carnero – las huertas – el Emjanjnes y el Samsa – Djebel-musa – la moreria y judería – el barrio de las cerrajerías, la Alcaicería y el barrio de los tintoreros – fabrica de tejidos, de babuchas, de armas y de esteras (62-71); Día 27: Fábrica de azulejos. Visita a Sidi el Jach-Mohamed-el-Jatib, ministro del emperador – la huerta de Archini, administrador de Aduanas – los moros de calidad montan sólo en mulas – las moras no se dejan ver de los hombres (72-80); Día 28: El Jach-Mohamedt-el-Torris y su huerta. Torres el renegado cordobés – el guemberí, el erbab, el tar y la darbuga, instrumentos músicos – almuerzo en dicha huerta – las mesas de los moros – grande analogía de las huertas de Tetuan con las de la sierra de Córdoba – las sinagogas – descripción de un Selfer y de una ceremonia de su conducción a la Sinagoga – los sabios (81-96); Día 29: El día de fiesta. El cementerio y el ceremonial de la muerte y entierro de los moros – en Tetuan no hay botica ni médicos – trajes de las judías – la judería durante la noche; serenos (97- 107); Día 30: Las monas. El Djebel-mussa – una cacería de monas – el alerce – este árbol no ha vivido nunca en Andalucía – bosques de alerces – la sandaraca (108-114); Día 31: Visita á una familia hebrea- ceremonial y fiestas de las bodas y circuncisión de los judíos- despedida de Tetuan. (114- 122); Día 3 de agosto: Tánger. Una expedición científica con dirección al interior – fertilidad de algunos campos y lozanía de la vegetación arbórea – bosques de Acebuches – cuadrúpedos salvajes más notables que habitan estos montes – kabilas – el Char-el-deab y sus lagunas – carácter pacífico de algunos aduare (123-128); Día 4: Tres naturalistas se consagran en Tánger hace tiempo al estudio de las producciones de este país. Sus colecciones de aves y de insectos – un paseo á El-Marchant – Descripción de este sitio – la Peña de los muertos (129-136); Día 5: Una expedición a varias aldeas. El Hesib del jach-Kandor – sistema de arrendamientos – la morada del Sheriff Sidi Amar-Tahchart – un insecto notable – una aldea del distrito de Bahlarain – ceremonias y fiestas de las bodas de los moros contadas por un cristiano – la algeña - trajes de las moras y moros (137-146); Día 6: Un paseo por la playa de Tánger. Las Tenerías – principales rocas que constituyen la formación geológica del suelo de dicha población – objetos marinos arrojados por las aguas; algas – El Guad-el-Jalk y su puente destruido: vegetación de sus orillas – El Argonatura y los Orbes espinosos – el coral y la Ensenada del Mensur - ceremonia de la muerte del gallo negro – baterías que defienden el puerto (147- 154); Día 7: Un paseo por las calles de Tánger. Dos mezquitas principales y tres de segundo orden – la hermandad de los Isaguas - el quif y su dulce – la fiesta del carnero y la Pascua del Ramadán – Cargos de los Musftis, Cádiz, Talbes y Múdense – población de Tánger – prácticas que siguen los hebreos en el degüello de las reses. (155-163); Día 8: Una expedición por el camino de Fez. Mensana y sus casas – Siachen y su bosque: aguas ferruginosas, acebuches y otras plantas que principalmente caracterizan su vegetación- campo de bubana – el Guad-de-Bunana – el río de los judíos –proyectos de una expedición al interior (164-172); Día 9: Salida de Tánger con dirección á España: Noticia de la grave enfermedad del Emperador de Marruecos – embarque de bueyes para la guarnición de Gibraltar (173-177).

realitat una missió d'espionatge, un viatge de reconeixement del territori marroquí per facilitar els moviments de l'exèrcit que envairia aquell país setmanes després.

Kaid Ismail, Joaquim Gatell o el “militar” de Tarragona

JOAQUIM GATELL I FOLCH (Altafulla [Tarragona] 1826- Cadis 1879)

Gavira, José (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell el “Kaid Ismail”*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

L'excèntric viatger tarragoní Joaquim Gatell i Folch es feu conèixer a partir del seu contacte amb les terres del Magrib amb el nom de *Kaid Ismail*. Home instruït i de família acomodada, començà la carrera de dret a Barcelona (per obligació paterna) mentre es delectava aprenent llengües estrangeres, tenint una especial predilecció per l'àrab. Viatjà per Europa, i visqué temporalment a Londres i París. A Londres, quedà fascinat per les col·leccions orientalistes exposades al *British Museum*. A París, l'any 1859, esbrinà que la Societat Geogràfica local animava amb una suculenta recompensa aquell viatger que travessés el misteriós i desconegut desert del Sàhara, sortint d'Argèlia i arribant a Senegal o viceversa, però amb la condició de trepitjar Tombocú.

El primer contacte amb Àfrica, doncs, el tingué des d'Argèlia, on es desplaçà per intentar portar a terme el viatge que proposava la Societat Geogràfica de París. Els preparatius a Oran es retardaren i Gatell s'adonà que ja no podria ser el primer. Tanmateix i encara a Oran, s'assabentà que Espanya i el Marroc estaven en guerra, “lo que animó a Gatell a recorre el país para conocerlo mejor, llegando a Tánger después de firmarse la paz” (Pedraz, 2000: 84). Just després d'haver-se firmat el Tractat de Uad Ras, l'excèntric viatger s'instal·là a Tànger i allí descobrí que el Soldà del Marroc es proposava formar un “exèrcit a l'europea” i “pensó acertadamente que se le ofrecía una ocasión para penetrar en el seno de la vida marroquí ofreciéndose como militar” (Gavira, 1949: 10). Fou d'aquesta manera que el març de l'any 1861 es dirigí a Fes, tenint 35 anys i esdevenint membre de l'exèrcit marroquí.

Pedraz especifica que automàticament “mil intrigas, ya advertidas por otros renegados, estuvieron a punto de truncar su carrera, pero al presentar, traducido al árabe, un tratado de artillería, creció su reputación y ascendió a comandante del arma y a jefe de la artillería de la guardia imperial, distinción que, si azuzó la envidia, acalló por entonces la vocinglería de sus enemigos” (Pedraz, 2000: 84). Al cap de poc i ja com a Kaid Ismail en la “ciudad ambulante” batallà contra la rebel·lió de les cabiles del Garb al nord de l'imperi, les del centre i posteriorment les del sud, prop de Marràqueix. D'aquestes experiències n'és fruit l'obra que inicialment s'escrigué en francès “*Reueltas en el imperio de Marruecos en 1862: Diario de la expedición que hizo el Sultán Sidi Mibammed Ben Abd-Errahman contra los Beni Hassan y contra los Rabámera, con una descripción detallada del Ejército, de la Corte y de la ciudad de Marruecos, y con observaciones sobre los usos y costumbres del país*”.

Gavira, creu que “a Gatell le guió principalmente el deseo de suministrar a la Europa civilizada datos sobre la organización social y militar de Marruecos” (Gavira, 1949: 10), fet que es desprèn que a part de l'obra anteriorment citada, el viatger també començà a escriure el “*Manual del*

*viajero explorador de África*³. Així que després d'aquestes campanyes militars desertà de l'exèrcit amb l'objectiu de realitzar els seus plans d'exploració al Gran Desert i al Sàhara Occidental, comissió que li havia estat encarregada pel Govern espanyol l'any 1964 (Pedraz, 2000). Coincidí temporalment amb el reconegut viatger alemany Gerhard Rohlfs, però els seus camins es separaren ja que l'alemany es direccionà cap a Tomboctú i Gatell, cap a les costes occidentals. Per portar a terme la seva expedició, a part d'haver-se de fer passar per renegat i necessàriament transvestir-se, es feu passar per metge. Després d'explorar el Sus, el Uad-Nunn i el Tekna, el Kaid retornà a Espanya al setembre de l'any 1865, després de quasi sis anys d'aventures al Magrib. Tenia quaranta anys.

L'any 1868 portà a terme un segon viatge, aquest a Argèlia oriental i Tunis (Pedraz, 2000). Al retornar s'instal·là entre Barcelona i París, col·laborà en la redacció d'una gramàtica àrab i portà a terme una travessa a peu de París a Madrid (Pedraz, 2000). L'any 1877, passant ja la cinquantena, va ser comissionat per la *Asociación Española para la Exploración de África* per finalitzar l'exploració de l'interior de la franja costera saharauí, essent capturat temporalment pels marroquins. Finalment, l'any 1879, apunt de tornar al Marroc, la mort el sorprengué al port de Cadis, a l'edat de 53 anys.

El relat que es treballa és una recopilació dels seus llegats⁴ editada per José Gavira, bibliotecari de la *Real Sociedad Geográfica* de Madrid⁵. Gavira, que li reedità l'any 1949 les seves obres⁶, el presenta com un: "hombre acomodado y perteneciente a una familia distinguida, pero su irresistible vocación le movió a abandonar la vida muelle para arrojarse entre las miserias y peligros del salvaje y misterioso Marruecos de mitad del siglo XIX" (Gavira, 1949: 8). El llibre inclou 173 pàgines i algunes il·lustracions.

³ Certament les aventures del viatger prosseguiren. Prenent el rol de metge, i servint-se d'un esclau engegà una nova fase d'exploració al sud de l'imperi. Les descripcions d'aquests territoris i les peripècies es poden llegir en part en l'incomplet "Manual". Vegeu: Gavira, J (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell (el "Kaid Ismail")*. Madrid: Instituto de Estudios Africanos y Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

⁴ L'estructura del llibre és la següent: Proemio (8-19), Revueltas en el Imperio de Marruecos en 1862 - Diario de las expediciones que hizo el sultán Sidi Mohammed Ben- Abd-Errahman en 1862 contra los Beni-Hassan y los Raha-ena. Descripción de su ejército, de la corte y de la ciudad de Marruecos, con observaciones acerca de los usos y costumbres del país (20-117), Manual del viajero explorador en África (118-147), Descripción del Sus (148-164), De Tarudant a Taureta (165-169), Ruinas de Akunibix y portuguesas de Tamanar (170-173).

⁵ Per una ampliació del fons documental procedent de la Real Sociedad i del paper de José Gavira consultar <http://www.realsociedadgeografica.com/es/site/libros.asp>

⁶ És la primera edició completa que es disposa traduïda al castellà, ja que l'original de l'autor és en francès. D'aquesta edició s'ha fet el buidatge i l'anàlisi. Vegeu: Gavira, J (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell (el "Kaid Ismail")*. Madrid: Instituto de Estudios Africanos y Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

José María de Murga, el “moro vizcaíno” divagador

JOSÉ MARÍA DE MURGA Y MUGÁRTEGUI (Bilbao 1827- Cadis 1876)

Murga, José María de (1994). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Markina-Xemein: F. Verastegui.

José María de Murga i Mugártegui va néixer a Bilbao l'any 1827 en el sí d'una “antigua familia ilustrada, liberal y de considerable patrimonio” (Verastegui, 1994: X). Verastegui també manifesta que Murga va rebre una acurada educació i que a part de parlar els seus idiomes materns –basc i castellà- dominava l'anglès, el francès i també l'àrab. Fou un home excèntric⁷ que no seguia les convencions socials de l'època: “su independencia de carácter chocaba tanto con el yugo matrimonial como con la disciplina militar” (Pedraz, 2000: 80). En la seva faceta militar va destacar en les accions contra els carlistes i en la seva participació en la Guerra de Crimea. En abandonar la carrera militar es va dedicar a viatjar llargament pel Marroc. En tornar, entre els anys 1870 i 1872, va ser president de la Diputació de Biscaia. Quan el *Moro Vizcaíno* preparava un nou viatge al Marroc, morí a Cadis, a l'any 1876 tenint 49 anys.

Murga viatjà diverses vegades al Marroc⁸. Els seus viatges però, no tingueren un motiu clar ni exclusiu (Verastegui, 1994). En un principi “era la necesidad de huída de una situación desagradable, la curiosidad característica de un personaje romántico por un país exótico, la posibilidad de hacer un servicio a su país aportando información valiosa sobre las características de quienes habían sido enemigos tres años antes, en la famosa Guerra de África de 1859-60” (Verastegui, 1994: XI). Essent d'aquesta manera, se l'ha considerat un viatger de vocació, que viatjà per amor al viatge (Marín, 1996). Els seus viatges i la seva narració quedaren tocats pel tarannà romàntic, aventurer i excèntric del viatger. En aquest sentit, durant els seus viatges per exemple es trobà “amparado en los más insólitos oficios, desde médico hasta buhonero, pasando por el de mendigo, renegado e incluso exorcista, llegó a ser considerado un famoso Santón” (Verastegui, 1994: XII).

El primer dels seus viatges al Marroc el realitzà entre els anys 1863 i 1865. D'aquesta aventura n'és fruit el llibre que s'analitza, publicat per primer vegada a Bilbao l'any 1868 i titulat *Recuerdos marroquíes del Moro Vizcaíno José María de Murga, El Hach Mohamed El Bagdady*. La primera edició⁹ constava de 186 pàgines, sense il·lustracions i estructurades en sis grans capítols¹⁰. El llibre té una gran significació i ha estat citat per viatgers posteriors perquè no

⁷ En aquest sentit, donen fe algunes de les particularitats de la seva llar a Bilbao: es va fer construir una claraboia al damunt del seu llit per poder contemplar les estrelles, i tenia una costum de col·leccionar tot tipus de banyes procedents de tot el món (Pedraz, 2000).

⁸ El segon viatge el portà a terme de l'abril a l'octubre de l'any 1873, però tingué greus problemes de salut que l'obligaren a tornar a Tànger (Pedraz, 2000). Tres anys més tard, ho intentà de nou, però aquesta vegada es quedà a Cadis, on morí abans d'embarcar fruit d'una malaltia hepàtica (Pedraz, 2000).

⁹ De la primera edició s'imprimiren 200 exemplars que regalà l'autor entre els seus amics (Verastegui, 1994: XIV). Al 1906, l'obra va ser reeditada pel marquès d'Olivart amb un tiratge de 1000 exemplars i que inclou apunts biogràfics de l'autor escrits per Cesáreo Fernández Duro (Verastegui, 1994: XIV). També es té constància d'una nova reedició per part de la revista *África* de Barcelona entre 1911-1913 (Verastegui, 1994: XV).

¹⁰ L'estructura del llibre és la següent: Los Renegados (1-106), Contrastes entre españoles y berberiscos (107-122), Los Beni-Chifa (123-130), Origen y fundación de la actual dinastía de Marruecos (131-186), Algunas

només és una recopilació d'impressions, també inclou aportacions històriques i reflexions etnogràfiques (Bergere Dezaphi, 2002).

San Martín, el duaner espanyol d'El-Araïch

ANTONIO DE SAN MARTÍN (La Corunya 1841 – 1887)

San Martín, Antonio de (1870). *La ciudad del sueño: viajes al interior de Marruecos*. Madrid: Urbano Manini.

El gallec Antonio de San Martín va ser periodista i un prolífic escriptor, especialment de novel·les històriques, que n'escrigué més de 250¹¹ (García-Romeral, 2004). També publicà peces de teatre i poesia alhora que fou col·laborador de diferents mitjans de comunicació gallecs i estatals, on destaquen *El Museo Universal*, *La Academia* i *La Ilustración de Madrid*. García-Romeral (2004) també ressalta que durant uns anys va dirigir a Bilbao l'*Euskaldún Leguía*. Antonio de San Martín va morir amb 46 anys d'edat, considerant-se un gran admirador de Quevedo, al qual li dedicà part de la seva obra narrativa¹².

Amb poc més de 20 anys i just després de la firma del Tractat de Pau de Uad Ras (1860), San Martín s'instal·là al Marroc. Com a agent colonial, entre els anys 1863 i 1869, desenvolupà tasques diplomàtiques a El-Araïch, on treballà com a supervisor a les Duanes, de competència espanyola després de la Guerra d'Àfrica. Sota les ordres de Francisco Merry Colom, que en aquella època era ministre plenipotenciari d'Espanya a Tànger, fou enviat com a tècnic a l'ambaixada espanyola de Campos a la Cort del Soldà a Marràqueix. Fruit de totes aquestes experiències en terres marroquines publicà, quan tenia 29 anys, el llibre *La ciudad del sueño: viaje al interior de Marruecos* (1870), que prèviament aparegué en articles en premsa periòdica (García Romeral, 2004). El relat, de 271 pàgines consta de 29 capítols¹³ i no conté cap imatge. Tot i ser fruit de l'experiència viscuda com a agent colonial

palabras sobre las razas que habitan en Marruecos (187-370) i Máximas evangélicas (371-382). La paginació és de l'edició de 1994.

¹¹ Una de les obres que més difusió va tenir va ser *Nerón: novela histórica*. Tanmateix d'entre la vasta producció d'Antonio de San Martín destaquen també *Los amores de un teniente* sobre la guerra carlista o, les dedicades als temps de la Roma clàssica, tals com *La Ciudad maldita*, *Cuadros Romanos*, *Dramas de la Antigüedad*, *Pompeya la Ciudad desenterrada: novela Histórica* o *Un viaje al Vesubio: novela histórica*. També dedicà publicacions a divulgar la història ultramarina espanyola amb relats titulats *Cristobal Colón: narración histórica* i *Glorias de la marina española*. Per últim també publicà novel·les sobre aspectes més locals, com ho il·lustren per exemple: *Desde la timba al timo: novela de malas costumbres contemporáneas*, *Los hidalgos de la muerte: leyenda del Siglo XII*, *Huyendo de una mujer: Novela de costumbres andaluzas*, *Ni quito ni pongo Rey: novela original histórica*, *Un provinciano en la corte: lamentables aventuras de un joven sensible de temperamento limfático* o *Las traviatas de Madrid: novela de costumbres contemporáneas*.

¹² On són de destacar, per exemple, l'*Aventura de Don Francisco de Quevedo y Villegas: narración histórica* i *Las Bendiciones de Quevedo: novela festiva*.

¹³ El sumari del llibre és el següent: De la Coruña a Gibraltar (5-14); Gibraltar. La ciudad de Tànger. Los muezzines y la campana del convento de los misioneros franciscanos (15-24); Esther la judía. Principio y fin de una extraña aventura (25-34); El campo de Alcázar-quivir. Larache. El cañon santo. Superstición de los hebreos (35-40); El vicecónsul inglés. La casa de Mojamed. Carcajadas en toda la línea (41-51); Una orgía en Marruecos. La planta del paraíso. Efectos del quif (53-60); El Farrux. Las bodas entre los moros. Terrible justicia de un padre en peligro de muerte (61-70); En peligro de muerte (71-77); En el cual se manifiesta la causa de las lágrimas de Beni Kaasbá el Janlux. La justicia de una Bajá (79-88); Los crímenes de una mujer enamorada: bárbaro castigo que se la impuso. La mujer de palo (89-96); Las fiestas de Moilud. Un titiritero de Barbería (97-103); Continuación del anterior. La circuncisión. Los issaguas. Corridas de caballos (105-112); La

espanyol al Marroc, el seu relat va més enllà de ser una mera crònica de l'experiència i es converteix en un vertader relat d'aventures.

Antonio Pareja Serrada o el missioner Abou-Djebel

ANTONIO PAREJA SERRADA (Brihuega [Guadalajara] 1842 – Madrid, 1924)

Pareja Serrada, Antonio (1908). *Tres meses en Marruecos. Memorias de un viaje a las misiones de África*. Madrid: Imp. de Espinosa y Lamas. [utilitza el pseudònim Abou.Djebel].

Antonio Pareja Serrada va néixer a Brihuega l'any 1842 i ha passat a la història per haver estat el Cronista Provincial més il·lustre¹⁴ de Guadalajara. Va estudiar a l'Institut de la capital d'Alcarria, graduant-se l'any 1861. Després es traslladà a Madrid per estudiar a la Universitat i hi fixà la seva residència. Es va distingir per la seva afició a l'estudi de la història de Guadalajara, però també va practicar el periodisme i l'ensenyança. En aquest sentit, Herrera Casado el defineix com un home "dedicado por una parte a la enseñanza –era profesor de Historia y Sociología en varios centros madrileños-, gran parte de su actividad la rindió en el batallar periodístico, siendo colaborador asiduo de numerosísimos periódicos de la capital, dirigiendo otros, y aun fundando algunos, como *El Briocense*" (Herrera Casado, 1987: 350). Després de la seva mort, ocorreguda a Madrid quan ja era octogenari, tant l'ajuntament de Brihuega com el de Guadalajara li dedicaren un carrer com a homenatge a la seva persona.

La seva producció literària va ser fecunda i es pot diferenciar entre la que dedicà a temes històrics i la que produí en la seva faceta africanista. A la vegada, Herrera Casado destaca que "era un hombre que andaba siempre con la verdad por delante, y eso le costó no pocos disgustos, que él contabilizaba entre sus triunfos más queridos" (Herrera Casado, 1987: 350). Així, pel què fa a la temàtica històrica abunden els llibres que fan referència a la seva terra natal¹⁵, però també té un llibre de l'any 1880 que fa referència al paper de la dona en la

embajada española. La ciudad de Mogador. Carta al gran visir (113-118); El caldero de la leche. La hospitalidad entre los moros. El comerciante de esmeraldas (119-126); El paño de la Cáaba o casa de Dios. La peregrinación a la meca (127-134); El interior de Marruecos. El paso de un torrente (135-142); La ciudad del sueño (143-150); Visita al gran visir. La pascua del carnero (151-161); Una recepción a Marruecos (163-172); Un romance berberisco. Los jardines del sultán. Fin del viaje (173-180); Los moros del Rif (181-190); Recuerdos de tarifa (191-200); El ladrón de sanguijuelas (201-207); Un bárbaro suplicio (209-215); Los enterradores de oro (217-225); Adiós, África, adiós (227-232); De Cádiz a Coruña (233-238); El derecho al pataleo (239-246); Conclusión (247-268).

¹⁴ Antonio Pareja va ser Cronista de Guadalajara de l'any 1911 fins el dia de la seva mort, ocorreguda a Madrid l'any 1924. El càrrec de Cronista Provincial havia estat creat per la Exma. Diputació de Guadalajara al 1885, amb l'objectiu de que es dediqués a l'estudi metòdic i a la divulgació permanent dels valors històrics, artístics i culturals de la província de Guadalajara (Herrera Casado, 1987).

¹⁵ Vegeu per exemple: Pareja Serrada, Antonio (1904). *La Alcarria: su historia, su presente y su porvenir*. Guadalajara: Est. tip. "La Región"; Pareja Serrada, Antonio (1910). *La razón de un centenario: glorias de la Alcarria*. Guadalajara: Imp. Provincial; Pareja Serrada, Antonio (1915). *Retazos de historia: efemérides de la de España*. Madrid: Imp. Artes Gráficas; Pareja Serrada, Antonio (1915-1916). *Monografías Regionales*. Guadalajara: Taller Tip. de la Casa de Expósitos. [I. Guadalajara y su Partido; II. Brihuega y su Partido]; Pareja Serrada, Antonio (1921). *Diplomática arriacense: colección de algunos documentos para planear o ilustrar una Historia de Guadalajara y su provincia*. Guadalajara: Casa de Expósitos; Pareja Serrada, Antonio (1921). *Glorias de la Alcarria: la razón de un Centenario [del asalto de Brihuega y batalla de Villaviciosa]*. Guadalajara: Imp. Provincial.

regeneració social¹⁶. Pel que fa a la temàtica africanista, publicà primer de tot *El África del porvenir* (1880) just després de la Conferència de Madrid, llibre que pretenia ser un estímul més per exaltar el colonialisme espanyol al Marroc. L'any 1900 va publicar dos llibres de temàtica heroica i militar en referència a la Guerra d'Àfrica¹⁷ i a la vida d'un distingit soldat¹⁸.

Per últim, l'any 1908 Antonio Pareja Serrada va publicar *Tres meses en Marruecos: memorias de un viaje á las Misiones de África*. De fet, el va firmar amb el pseudònim d'Abou-Djebel, mostrant i assumint la seva altra identitat, la de missioner. En aquest sentit, a la dedicatòria del llibre escriu que el llibre es recullen els “recuerdos de un misionero, verdadero Apóstol del Evangelio, que ya descendió al sepulcro, por esta causa no me atrevo á firmarlas sino con un seudónimo, atentando á las razones de justicia que condensa el súm cuique” (Pareja, 1908: 3). Aquest fet pot explicar-se en part pel decalatge existent entre l'empresa del viatge i la publicació de les experiències. Pareja, amb 26 anys i essent un jove missioner viatjà l'any 1868 al Marroc. És de suposar que uns anys després acabà penjant els hàbits i que quan publicà el relat l'any 1908 –amb 66 anys- ja res tenia a veure amb el món de les Missions. Essent d'aquesta manera, el relat cal concebre'l amb unes mires diferents: el publica poc després de la Conferència d'Algesires i a més, a part de les seves memòries viatgeres, al llibre hi inclou un apèndix on parla de la situació colonial del moment (la de 40 anys després de realitzar el viatge) mostrant els seus dots interpretatius com a historiador.

El llibre en qüestió, *Tres meses en Marruecos: memorias de un viaje á las Misiones de África*, consta de 195 pàgines que s'acompanyen de reproducció de gravats i fotografies i que queden estructurades en 13 capítols¹⁹ i un apèndix. És de destacar que és l'únic dels viatgers de tots

¹⁶ Vegeu: Pareja Serrada, Antonio (1880). *Influencia de la mujer en la regeneración social: estudio crítico*. Guadalajara: La Aurora. Establ. editorial de D. Antero Concha.

¹⁷ Pareja Serrada, Antonio (1900). *Los héroes anónimos: África, 1859*. Madrid: Miguel Albero.

¹⁸ Pareja Serrada, Antonio (1900). *La muerte del héroe: González Tablas, Teniente Coronel de Regulares de Ceuta, muerto heroicamente el 12 de mayo de 1922 en la toma de Tazarut*. Madrid: Casa Editorial Miguel. Albero.

¹⁹ L'estructura del relat és la següent: Pròleg. 1) Salida de Cartagena á Ceuta – De Ceuta al Serrallo – Los campos de batalla – Río Martín y la Vega de Tetuán – Recuerdos á la vista del campo (9-20); 2) Tetuán – Población europea, árabe y hebrea – El Melláh – La Kaasba ó alcazaba – Las huertas (21-30); 3) Escuelas de la misión. Un moro que reza – Café árabe – La legación española – Visita de las autoridades – Un banquete moro – Paseo con escolta (31-44); 4) La familia catecúmena . Simi, Sara, Rhut y Jacob – El crimen de un negro – Batalla de sentimientos. El bautismo de Absalón – El Santo español (45-52); 5) De Tetuán á Tánger – La noche en el monte – Tres religiones frente a frente – El Fondack – Wad-Ras. Tánger (53-61); 6) Expedición por la costa – Arsila, Larache, Rabat Salé, Kaasba Fdalán (Casablanca), Safi, Mogador – El bautismo á escondidas – Itinerario interrumpido – Regreso a Tánger (62-81); 7) Nueva expedición – En marcha á Mequinez y Fez – De Tánger á Ksar el Kebir, Uezán ó Wassán – El Sherif y El cónsul holandés – Cortesía africana – Sin peligro – Llegada á Gedar (82-94); 8) En marcha – A la vista del Atlas – Ain Mussa – Sin la muna – Cólera del Hadj abd el Mjamet – terrenos de caza – Encuentro inesperado – Una noche toledana (95-115); 9) A Mequinez – No hay entrada – A Fes – Los assaguas – Religión indefinible - Llamada á Tetuán – Viaje de regreso (116-128); 10) Paso de Wad el Sebú – Tribus belicosas – Un amigo de Mjamet – Casamiento árabe – Dos días de fiestas - ¡Al fin marchamos! (129-139); 11) En la trampa – prisioneros – la mehalla insurrecta – Descubierta el incógnito – La astucia del santón – Otra vez al Sur (140-150); 12) Camino a Thasa - ¡Quién manda, manda! – El Geddar – Procedimientos radicales – La garrama – Libres al fin (151-159); 13) Durante mi ausencia – Nuevos catecúmenos – Regreso á España (160-169); Apéndice) Religiosidad de los musulmanes – Las abluciones – El Ayuno – Respetos á Jesús y su madre – El por qué de su fanatismo – El pueblo marroquí – La guerra actual (170-195).

els que s'analitzen que es manifesta obertament missioner i, per aquest motiu, la seva narrativa pren significació.

L'intendent de l'explorador Oskar Lenz, també un explorador intrèpid

CRISTÓBAL BENÍTEZ (Alhaurín de la Torre [Màlaga]1857- Essaouira 1924)

Benítez, Cristóbal (1899). *Mi viaje por el interior del África*. Tànger: Imprenta Hispano-arábiga de la Misión Católico-española.

En el pròleg introductori de la reedició de 1987 del llibre de Benítez que s'analitza, Lily Litvak afirma que poc se sap de la biografia de l'aventurer espanyol. En aquest sentit, recull que és el propi Oskar Lenz –explorador alemany- el que menciona que Benítez va arribar molt jove al Marroc amb els seus pares, que eren immigrants (Litvak, 1987). Essent així, Litvak (1987) el descriu com un espanyol de Tànger a la vegada que el propi viatger es fa conèixer -a la portada del seu relat de 1899- com l'intendent de la Legació espanyola de Mogador. El que sí sabem, a través de Miguel Ángel Huesca (2005) és que va néixer al poble malagueny de Alhaurín de la Torre l'any 1857 i que de jove va emigrar amb la seva família al Marroc instal·lant-se a Tetuan.

Malgrat que la seva professió estigués vinculada a la burocràcia espanyola establerta al Marroc després de la guerra hispanomarroquí de l'any 1860 (un agent colonial clar), Benítez ha estat més reconegut per ésser el primer espanyol que va travessar el desert del Sàhara i va conèixer la “ciutat prohibida” de Tombuctú arribant a Senegal en companyia de l'explorador alemany Oskar Lenz²⁰. Cristóbal Benítez, per tant, també va ser un intrèpid explorador i aventurer. Amb 22 anys va ser contractat per ser l'intendent de l'expedició de Lenz realitzada entre els anys 1879 i 1880 perquè coneixia i parlava l'àrab (Benítez, 1899). En tornar de l'expedició, Benítez treballà com a intèrpret a la Duana de Mogador i més endavant fou el canceller de la Legació de la mateixa localitat fins el darrer dels seus dies (Huesca, 2005).

El primer relat publicat en relació a aquest viatge fou en alemany i escrit per Lenz²¹. Per la seva banda, Benítez va publicar en diferents articles del *Boletín de la Sociedad Geográfica* de Madrid les “*Notas tomadas por Don Cristóbal Benítez en su viaje por Marruecos, el desierto del Sahara y Sudán al Senegal*” que es publicaren a partir del juny de 1886. L'any 1889, publica a Tànger el llibre que narra el viatge²² realitzat i que es titula *Mi viaje por el interior de África*. Pel què fa a la difusió d'aquesta empresa pionera, Litvak (1987) comenta que el 10 de març de l'any 1881, Lenz donà una conferència a la *Sociedad Geográfica* de Madrid i que Coello (president de la Societat) el presentà com un dels més grans exploradors contemporanis. En aquest

²⁰ L'alemany Oskar Lenz va estar comissionat per la Societat Africana d'Alemanya/Societat Geogràfica de Berlín l'any 1879 per portar a terme una expedició a l'Àfrica, amb la missió d'explorar els Atlas. Essent d'aquesta manera, es desplaçà a Ceuta amb la intenció de recórrer el Marroc i generar coneixement sobre els Atlas marroquins, però una vegada allí canvià els seus plans. Va voler ser un pioner i decidí engrandir la seva expedició tot travessant el gran desert per arribar a la ciutat prohibida de Tomboctou i davallar fins el Senegal.

²¹ A l'any 1887 aparegué una versió francesa del relat alemany.

²² Del llibre existeixen dues reedicions. La primera feta per l'editorial Laertes l'any 1987 i la segona per l'Ajuntament de Alhaurín de la Torre el 2005.

sentit i en relació a Benítez, Litvak afegeix que “no se le dió todo el aprecio que merecía” (Litvak, 1987: 14) i que en conseqüència Benítez i la seva restaren en l’oblit “muy injustamente creemos, pues además del valor que el español mostró durante el trayecto y que, según reconoce el propio Lenz, posibilitó la expedición, tenemos en su crónica uno de los más apasionantes ejemplos de la literatura de viajes del siglo XIX” (Litvak, 1987: 14-15).

A diferència de la publicació de Lenz, de caire estrictament científic, Benítez, publica una obra on prevalen els esquemes bàsics de la literatura de viatges vuitcentista i per tant, és més personal, subjectiu i humanista (Huesca, 2005). Per últim, afegir que l’estudi de Lourido (1996) planteja la hipòtesi que el llibre possiblement no fou redactat pel propi Benítez. Considera la possibilitat que fossin els capellans del cercle de Lerchundi els que a través de les cartes i experiències transmeses a ell, en fessin una transcripció en format de relat de viatge²³.

El llibre *Mi viaje por el interior de África*, publicat per primera vegada l’any 1899, conté 207 pàgines sense il·lustracions i queda dividit en nou capítols²⁴, tres dels quals es centren en la geografia marroquí. Sobre aquest, Litvak creu que “lo mejor del libro, es la forma apasionante como está escrito, que convierte a la narración en una verdadera novela de aventuras. Desde el principio desbordan la emoción y la intriga. La aventura geográfica está recorrida por una trama de acontecimientos tan diversos y tan fuera de lo común, que se crearían producto de la fantasía, se diría que se lee un libro de Julio Verne” (Litvak, 1987: 15).

Boada, representant dels interessos econòmics catalans i de l’africanisme espanyol

JOSEP BOADA ROMEU (Barcelona [mitjans segle XIX – principis XX])

Boada y Romeu, José (1999). *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos (1889-1894)*. Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud, Deporte y Turismo y Ceuta: Consejería de Cultura. [Edición facsímil con introducción de Vicente Moga Romero].

Josep Boada Romeu va ser un periodista i empresari català molt vinculat al corrent africanista espanyol de finals del segle XIX. Tot i ser natural de Barcelona va viure llargues temporades a Madrid on es relacionà amb el cercle intel·lectual del *Ateneo* i col·laborà amb publicacions periòdiques de la capital, tals com *La Correspondencia de España* o *Alrededor del Mundo*²⁵ (García-Romerol, 2004). Les seves tasques principals com a periodista les desenvolupà a *La Vanguardia*. De fet, se li reconeix l’haver estat el primer corresponsal de guerra d’aquest periòdic cobrint des de Melilla la guerra hispanomarroquí de l’any 1893²⁶.

²³ En aquest sentit, la justificació que aporta Lourido fa referència al baix perfil formatiu que es desprèn de les cartes que Benítez escriví al prevere Lerchundi.

²⁴ Els capítols són els següents: Introducción, De Tetuán a Marruecos (1-26), De Marruecos a Tarudant (27-43), De Tarudant al Río Daráa (44-67), Del Río Daráa a Tibuctú (68-126), Tibuctú (127-141), De Tibuctú a Basicuno (142-152), De Basicuno a Ñoro (153-177), De Ñoro a San Luís (178-202), Salida de San Luis y fin de nuestro viaje (203-207).

²⁵ Vegeu, per exemple: Boada y Romeu, José (1902). En Tetuán, *Alrededor del Mundo*, Núm. 181, págs. 339-340.

²⁶ Vegeu per exemple les referències que en fa Plàcid García-Planas a alianzavicilizacion.es.blogspot.com/2005/05/choque-de-civilizaciones-gestos-de.html

Boada viatjà al Marroc en almenys tres ocasions, tal i com ens ho comunica en el llibre que publicà a Barcelona l'any 1895. Aquest relat però, pot desglossar-se en tres llibres recopilats en una obra conjunta on el tema central sempre serà el Marroc. Essent així, el primer viatge (1889) el feu acompanyant destacats empresaris de l'escena catalana, els quals feren un viatge de reconeixement dels possibles interessos colonials espanyols ubicats al litoral nordafricà. En una segona ocasió, s'hi desplaçà com a corresponsal de guerra per cobrir la Campanya de Melilla de l'any 1893 i poc després, acompanyant a l'ambaixada espanyola de Martínez Campos a la Cort del Soldà de Marràqueix.

D'aquestes variades experiències n'és fruit el llibre *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos. Impresiones y recuerdos (1889-90-93-94)*, el qual fou dedicat “a sus primeros compañeros de viaje en Marruecos, Carlos Godó i Enrique Collaso”²⁷. Essent així, la primera edició del relat tingué 551 pàgines, estructurades en tres parts ben diferenciades²⁸ i acompanyades de més de 40

²⁷ És interessant incloure com l'autor caracteritza als seus companys de viatge. Així, Carlos Godó és “uno de los fabricantes más renombrados de Cataluña, hombre emprendedor como pocos, y que sólo guiado por el deseo de abrir nuevos mercados a las manufacturas españolas, no vacilaba, a pesar de su edad algo avanzada, en sufrir las molestas consiguientes en un viaje de esta índole”. Collaso, com “ilustrado propietario de Barcelona y entusiasta de todo en cuanto redundo puede afectar a la grandeza de la patria” (Boada, 1999: 52).

²⁸ Part 1: *Viaje al interior y costas de Marruecos*: 1) Salida de Cádiz – En el mar – Tánger por fuera – ¡África! (1-10); 2) La aduana marroquí – la lengua española en Tánger – El zoco de Barra – Acróbatas y fascinadores – la danza del fuego – Un médico marroquí (5-10); 3) La Alcazaba – la cárcel – el pueblo hebreo – tolerancia tangerina – condiciones sanitarias – entierros y cementerios (11-19); 4) La colonia española – La misión católica y la Escuela de Medicina (20-29); 5) Tánger viejo – accidente deplorable – el monte – el faro Espartel – un café moruno (30-38); 6) Hoteles – Medios de comunicación – Un bailes de máscaras – el baile moruno – Tánger de noche – el hospital indígena (39-45); 7) Legaciones y consulados – Sidi Mohamed Torres y las autoridades civiles y judiciales (46-51); 8) Preparativos de la marcha – una visita a la Legación de España – el Sr. Diosdado – Salida de Tánger – Plan de viaje – Campamento de Aguara – los expedicionarios – zambra morisca – baladas granadinas (52-60); 9) Lluvia a cántaros – día triste – una noche toledana – en busca de arena – a la vista de Arzila – un huracán (61-65); 10) Arzila – datos históricos – nuestro alojamiento – representantes europeos – recuerdos de la guerra de África – comercio – autoridades (66-71); 11) De Arzila a Larache – dos horas perdidos – A la vista de Larache – El vicecónsul de España – Desde nuestro alojamiento (72-77); 12) Larache – datos históricos – la población – aparición de la guardia negra – el Bajalato – Datos comerciales (78-85); 13) Partida de Larache – primera jornada de marcha – A la vista de Muley Bulceljam – a las orillas de Ras-el-Daura – la mezquita de Muley-Hamed-ben-Almansur – en Mehedía - Recuerdos históricos – las ruinas del palacio de Yacub-el-Manzur – Habitantes y población (86-97); 14) De Mehedía a Salé – La torre de Hassán – Salé – Vientos de Fronda – Datos históricos (98-104); 15) El Uad-el-Buragreb – llegada a Rabat- visita al viceconsulado de España – la población - monumentos – puerta de la cárcel – torre de Hassán (105-111); 16) La población mogrebina – La casa del taleb – un lunch a la moruna – militares franceses – ingenieros alemanes – obras y fortificaciones – el cementerio – población – miradas indiscretas – industria y comercio – los palacios del Sultán – Chedla – preparativos de marcha – Dificultades – Un santón – Salida de Rabat (112-124); 17) En la llanura de Beni-Hassán – Mal tiempo – el Aduar Gynamtafer-Belmalki – inquietudes – un episodio de la guerra civil – campamento de Buidar-ulad-jamis – El Chef y su hija – codicia musulmana – malos vientos – el paso del Uad-Bet (125-137); 18) Cherarda – Encuentro notable - Sidi Kassem – preparativos de guerra – en marcha- el Bab-el-Iuaca – Muley-Dris – Ksar-Faraún – A la vista de Mequinez – entrada en la ciudad (138-144); 19) En la casa del rabino – el Melaj de fiesta – ceremonias hebraicas- una boda- economía doméstica (145-149); 20) La población – el palacio imperial – la mezquita e Muley-Ismael – las cisternas – las ruinas de la gran mazmorra de los cautivos – alrededor de las murallas- costumbres hebreas: dignidades (150-161); 21) De Mequinez a Fez – en el camino – a orillas de las siete vueltas – ojeada histórica - la Atarem – El Bazar – Ben Sucrón (162-166); 22) En casa de Omar Barrada – La calle de las siete vueltas – ojeada histórica (167-173); 23) El zoco – ruinas del palacio de los Beni-Merines – el palacio imperial – el melaj – un español – la alianza israelita - en casa del Marraix – los pastores protestantes (175-185); 24) El Kairauín – el Rey de los estudiantes – La mezquita de Muley Dris- El mercado de esclavos (187-193); 25) Una boda – usos y costumbres- el divorcio – algo sobre la mujer (195-200); 26) Sidi-Hady – la justicia civil y criminal – ejecuciones, penas y tormentos – cárceles (201-214); 27) Religión – ceremonias religiosas; ritos musulmanes; cofradías – Muley Taieb; Aisauas, Darcauas, hamacas (215-228); 28) Organización política y militar – autoritarismo del Sultán- venalidades - falta de solidaridad en las diversas

gravats de fotografies de l'època. Vicente Moga que reedità el llibre del viatger l'any 1999 i coneix vastament l'obra de l'autor afirma que “una de las características principales de su texto es la creación de vínculos comerciales entre España y Marruecos. Así, este libro es un esfuerzo real por dar a conocer “el vecino imperio” a través de un relato bastante pormenorizado, como si se tratara de una pintura orientalista al uso de la época” (Moga, 1999: 12). L'obra de Boada es divideix tres volums. La primera part, que és la més extensa i la que s'analitza amb més profunditat es titula “*Impresiones y recuerdos. Viaje al interior y costas de Marruecos*” i queda datada entre els anys 1889-1890. En aquest viatge, que fou subvencionat per Foment del Treball, Boada recorre Tànger, Asilah, El-Araïch, Mehedia, Rabat, Sidi-Kassem, Muley Dris i Meknès d'anada. De tornada: Fès, Ksar-el-Kivir, Tànger, Tetuan i Ceuta. La segona part està dedicada exclusivament a “*La campaña de Melilla*”, la denominada també guerra de Margallo de l'any 1893. L'última part del llibre ressenya “*La embajada extraordinaria del general Martínez Campos a Marrakeix*” (1894).

Les seves aportacions viatgeres són un exemple clar del concepte de la penetració econòmica pel “*porvenir de España*” de destacats grups catalans a la geografia marroquí, de la filosofia africanista i de la mirada cristiana de l'objecte africà. Essent així, en tornar dels seus periples africans pogué comprar-se la mansió Can Ferrer del Mas, prop d'Igualada. Tal i com ens fan saber des de Catalunya Turisme, Boada “per atendre les visites que notables moriscs li farien, i com a detall, decorà la casa a l'estil que a ells els era familiar. D'aquí l'ornamentació àrab que es troba a la part exterior de la casa-museu” (www.gencat.net, 2007).

Muro, el turista que viatja sense equipatge

ÁNGEL MURO I GOIRI (Madrid, 1 de juny de 1839- Bouzas [Vigo], 13 d'agost 1897)

Muro Goiri, Ángel (1891). *Ocho días en Tánger: impresiones de un viaje agradable y corto de cuatro buenos amigos, sin equipaje*. Madrid, Tip de los Huérfanos.

La faceta més reconeguda d'Ángel Muro és la d'haver estat el primer i més emblemàtic “cuinòleg” de la història de la gastronomia espanyola (Domingo, 1982). Tanmateix, la seva

kábilas – el Gobierno marroquí – tropas regulares é irregulares (229-238); 29) Habitantes – indumentaria – industria y comercio –Fondaks – Monedas (239-244); 30) Salida de Fez – Un negro molesto – paso de Uad-el-Kus – llegada a Alcázar – la población- un falso rumor (245-253); 31) En marcha – el campo de batalla de los tres reyes – el Mithatsén – mal tiempo – en un charco – Cambio de itinerario . la embajada francesa – la Abd-el-Hambara – El-Mediar –Agua á cántaros – Marcha penosa – Llegada a Tánger (254-263); 32) En el camino – El Fondak – las llanuras de Uad Ras – el campamento del Sultán – obsequio moruno - ¡Tetuán! (264-271); 33) En Tetuán –nuestro alojamiento – el consulado y la misión de España – Visita á la ciudad – el palacio de Erzini – Recuerdos de la guerra – el barrio hebreo – Tamo (272-278); 34) Los palacios de Brisha, Labadí y Alí Salauy – Cubbas importantes – La Alcazaba y la mezquita principal – gran fiesta moruna (279-286); 35) La música marroquí – usos y costumbres – guisos – repostería – el kiff i el afión (287-292); 36) De Tetuán a Ceuta – la llanura de Uad-el-Jelú – el monte Negrón – El campo de Castillejos – en la playa – El Said de la línia – Llegada á Ceuta (293-297); 37) paseo por las calles- una visita al Comandante general – una excursión al campo - los fuertes exteriores – en el serrallo moro – almuerzo al aire libre – regreso á Ceuta (298-304); 38) Una excursión á la isla del Perejil – la cueva de las palomas – subida difícil - alarma mora – la isla – signos de dominio – De Scila á Caribdis (305-312); 34) Fortificaciones – Cuarteles – Presidios – La quinta del general – lo que conviene á Ceuta (313-321).

Part 2: *La Campaña de Melilla*. 1) La campaña de Melilla (325-338); 2)El sitio de Cabrerizas Altas (339-426).

Part 3: *La embajada Extraordinaria del General Martínez Campos á Marrakeix* (481-551).

vida està envoltada de grans misteris, confusions i d'informacions quasi contradictòries, tal i com ho manifesta Pisa (2002) en relació a certs aspectes de la seva biografia, com pot ésser els seus orígens familiars, la seva suposada vinculació sentimental amb Emilia Pardo Bazán (Domingo, 1982 citat a Pisa, 2002: 16) o la possibilitat que contragués unes segones núpcies poc abans de morir i just el dia de la seva mort, nasqués la seva filla (Pisa, 2002). En aquest sentit, Pisa (2002), l'editor de la recent reedició de *Escritos gastronómicos*, emfatitza en la necessitat de rescatar de l'oblit i de l'anonimat la figura d'Ángel Muro.

Ángel Muro va néixer en el si d'una família acomodada procedent de La Rioja, però morí en la pobresa, a l'edat de cinquanta-vuit anys prop de Vigo. Un periodista de l'època escriví en relació a ell: "Ángel Muro es muy popular y muy pobre" (Sepúlveda, 1897 citat a Villarroya, 2002: 22). Va ésser un personatge estrany, diferent, i inclús fascinator (Domingo, 1982; Pisa, 2002) i encara que enginyer de formació, dedicà la seva vida al periodisme i a la difusió culinària. En aquest sentit, un periodista contemporani de l'autor deia: "Sus recetas de cocina alcanzaron la popularidad y las leíamos todos, porque en ellas había mucha salsa y mucha pimienta literaria" (De Arpe, 1897 citat a Pisa, 2002: 47).

El viatge formà part de la seva vida ja des de ben jove. Així, estudià enginyeria industrial a Liège (Bèlgica) i residint allí contragué primeres núpcies i es divorcià, havent tingut quatre fills, tres dels quals es moriren joves (Sepúlveda, 1897 citat a Pisa, 2002: 23). Residí 21 anys a França, treballant com a enginyer als Ferrocarrils francesos. En aquest període viatjà amb certa freqüència pels diferents països europeus. Més tard, a Espanya, treballà d'enginyer a Andalusia i l'any 1883 feu de secretari de Gobiernos de Províncias (Sepúlveda, 1897 citat a Pisa, 2002: 24). Poc després establí la seva residència de nou a Madrid i una segona a Bouzas, prop de Vigo, a Galícia.

La seva activitat periodística començà però a finals dels seixanta publicant tres articles al diari *La Época* de temàtica viatgera: *Excursiones veraniegas*: "De San Sebastián a Bayona por la playa", "Un pie en España y otro en Francia", i "De San Sebastián a Zumaya" (Pisa, 2002: 34). La vida d'Ángel Muro com a periodista es desenvolupa de forma quasi exponencial a partir de 1890 quan inicia les seves col·laboracions culinàries a la premsa i es dedica a recollir-les en fulletons volants anomenades *Conferencias Culinarias*. Pisa (2002) infereix que a partir de 1890 escriu prolíficament apressat per les necessitats econòmiques, buscant desesperadament ingressos. Les seves obres tingueren gran repercussió mediàtica. Tant és així que "*El Practicón*" s'ha considerat el llibre *bestseller* de gastronomia espanyola i el més editat i venut fins el 1928 (Domingo, 1982; Pisa, 2002). Domingo afegeix, que a través d'aquesta activitat gastronòmica marginal, i amb el seu carisma s'acabà convertint en el mentor lúdic de la societat acomodada de l'època de la Restauració.

Quan ja començava a ser un reconegut periodista, anà una setmana a Tànger. El viatge el porta a terme entre el 13 i el 20 d'abril de l'any 1891. De Madrid es desplacen amb tren i ferri fins a Tànger. D'aquesta experiència viatgera és fruit el llibre titulat "*Ocho días en Tànger. Impresiones de un viaje agradable y corto de cuatro buenos amigos, sin equipaje*" (1891), de 63 pàgines sense cap il·lustració i estructurat com una recopilació de cròniques no massa llargues²⁹ i

²⁹ El sumari del llibre és el següent: Itinerario y gastos de cada quisque (al céntimo y al minuto), Dedicatoria/prefación, La partida, el desembarco, aspecto de la ciudad, los habitantes, la población, otra isla de San Balandrán, Escribanos-escribientes, literatos, jagua val, el Hotel Continental, Las Autoridades, Los huéspedes del Hotel Continental, Las autoridades, la moneda, El Jerife de Wassan, Comercio, Costumbres buenas y malas, otro barbero de Sevilla, Una lección de árabe, Tànger mascota, La temperatura, La alimentación, Dos españoles de calidad, Ruidos, Tànger "fin de siècle", teatro de de la comedia, como se casan los moros, una boda israelita, de todo un poco, lo mejor de aquí, lo que se le ocurre al más tonto, verdades como puños, el marco vale más que el cuadro, ensueños felices.

publicades a l'abril del mateix any a *La Época*, *El Resumen* i *La Libertad*. Muro va anar al Marroc quan tenia ja 52 anys. Ell mateix ens deixa constància que l'objectiu del viatge era “para reponer mi salud” invitat pel seu amic i també company de viatge Fernando Fé³⁰. Aquest relat de viatge, segons *La Correspondencia de España* (del 22.02.1892) fou traduïda a l'italià i publicada per entregues a la *Illustrazione Artistica* de Milà (Pisa, 2002: 35). La dedicatòria deixa clara la seva simpatia vers Cánovas del Castillo i tant és així que alguns dels que han repassat la seva vida creuen que el disgust que tingué quan s'assabentà de l'assassinat de Cánovas li portà la mort (Pisa, 2002).

Collell, de creuer amb la *Trasatlántica* de Comillas

JAUME COLLELL I BANCELLS (Vic [Osona], 18 de desembre de 1846 – 1 de març de 1932)

Collell Bancells, Jaume (1921). *Dels meus recorts africans*. Vic: Tipografia Balmesiana.

Fill il·lustre de Vic, Jaume Collell ha estat reconegut i recordat com religiós, com a literat, com a periodista i com a fervent catalanista. Ja de jove comença la seva carrera eclesiàstica al Seminari vigatà, però la suspengué temporalment per desplaçar-se a Barcelona a estudiar Filosofia i Teologia. D'aquests primers anys de vivències i formació, n'és fruit el seu llibre “*Memòries d'un noi de Vich*” (1908). Durant la seva estada d'estudiant a Barcelona, amb els seus companys de tertúlia, a més de col·laborar en nombrosos mitjans de comunicació, redacten el periòdic català “*La Barretina*”, que ha estat considerat com la primera publicació catalana de tendència literària (Salarich i Ylla-Català, 1983). Acabats els estudis universitaris retorna a Vic i al Seminari, portant a terme una agitada i prolífica tasca intel·lectual i religiosa. L'any 1872, rep a Girona el subdiaconat, el diaconat i el presbiterat. Al juny de l'any següent celebra la seva primera missa a l'església de Sant Domènec de Vic (Salarich i Ylla-Català, 1983).

Com a reconeixement de la seva gran producció lírica li atorgaren el nomenament de Mestre en Gai Saber al 1871. Collell però també fou un escriptor prolífic i la difusió de la seva obra cabdal la desenvolupà a “*La Veu del Montserrat*” (1878-1902) fundada per ell i dirigida en els seus primers temps fins que, resident a Barcelona, funda amb Narcís Verdaguer i Callís “*La Veu de Catalunya*” (Salarich i Ylla-Català, 1983). A la vegada, se'l vincula estretament amb el moviment catalanista i la Renaixença catòlica del segle XIX i principis del XX. De fet, ha estat considerat com l'ideòleg del catalanisme conservador (Junyent, 1990; Montserrat, 1996 i 2003). Tant és així, que “com a periodista i com a propagandista lliurat en cos i ànima a una tasca patriòtica l'havia dut a ésser conceptuat el 1907 per “el ejército español” de “canalla separatista” (Massot, 1990: 182).

En relació a la faceta viatgera de l'autor és de destacar els seus viatges a Roma³¹. Ell mateix deixà constància: “De tots los meus viatges, solament m'ha agradat contarne recorts al públich de les meves estades a Roma”³² (Collell, 1921: 5). De les seves experiències viatgeres a Roma

³⁰ Explica que va a Tànger acompanyat de Fernando Fé, el germà d'ell i Leoncio G. Estevas.

³¹ En “*La Revista Popular*” inserí els seus *Records de Roma* abans de publicar-los en format de llibre.

³² Es manté l'ortografia original de l'escrit.

n'és fruit el relat *Roma: impressions i comentaris* publicat l'any 1892³³. Tanmateix, Collell portà a terme diferents viatges al llarg de la seva vida, majoritàriament de peregrinació, com pot ésser el que feu el 1877 acompanyat de Jacint Verdaguer al santuari de Lourdes, Loyola, Valladolid i els santuaris teresians d'Àvila i Alba de Tormes (Salarich i Ylla-Català, 1983).

El segon relat viatger de l'autor, és el que en aquesta investigació es treballa. Es tracta d'un viatge-creuer pel Mediterrani. Així explicita: “Com ja tinch advertit, l'objectiu principal de la nostra excursió marítima era fer salut, y per aixó anavam fent la creuera visitant no sols les poblacions esmentades de la Costa africana, sino també alguns ports del Mediterrani i del Atlàntich”³⁴ (Collell, 1921: 55). També és de destacar que aquest viatge fa d'acompanyant del magnànim Marquès de Comillas i el creuer el portaren a terme amb un dels vaixells de la seva companyia. A més, les impressions publicades majoritàriament fan referència al Marroc, fet que pren una alta significació si ens fixem en l'any de publicació, el destacat 1921. Tot i que el viatge a Àfrica el portà a terme al 1891, quan tenia 45 anys, no publicà el relat fins al 1921, trenta anys més tard. El llibre, titulat *Dels meus recorts africans. Impressions d'un viatge fet l'any 1891* conté 65 pàgines, cap il·lustració i s'estructura en sis capítols³⁵.

Mossèn Jaume Collell, conegut a Vic com el “Canonge” (Massot, 1990), mor a Vic als 85 anys.

La vida viatgera d'un diplomàtic musicòleg

RAFAEL MITJANA GORDÓN (Màlaga, 1869 – Estocolm, 1921)

Mitjana, Rafael (1905). *En el Magreb-El-Aksa: viaje de la Embajada Española a la corte del sultán de Marruecos en el año 1900*. València: F. Sempere i Cia.

Rafael Mitjana Gordón, fill d'un reconegut arquitecte³⁶ malagueny, ha estat mundialment conegut per descobrir el cançoner d'Uppsala³⁷ quan era diplomàtic de la *Legación Española* a Suècia. Mitjana va ser “un español culto y con intereses intelectuales muy diversos” (Marín, 2000: 110) i tot i que professionalment es dedicà a la diplomàcia, el seu major reconeixement queda relacionat en el camp de la musicologia. Com a diplomàtic treballà a les ambaixades de Rússia, Turquia, Marroc³⁸ i Suècia (López-Calo, 1998). Pel què fa a la seva faceta relacionada amb el món de la cultura musical, tot i que en un principi la

³³ Vegeu: Collell i Bancells, Jaume (1892). *Roma: Impressions i comentaris*. Barcelona: Estampa de Subirana Germans.

³⁴ Es manté l'ortografia original de l'escrit.

³⁵ Tànger (5-22), Gibraltar-Ceuta (23-40), Melilla (41-54), La Rábida (55-59), Cartagena (60-63), Epilogant (64-65).

³⁶ Vegeu: Rodríguez Marín, Francisco José (2006). Rafael Mitjana y Ardison: arquitecto malagueño (1795-1849). *Baética*, 2006, 28, 1. pp. 109-144.

³⁷ El va publicar per primera vegada a l'any 1911 a Uppsala mateix.

³⁸ En aquest sentit, tal i com ell explica en el seu relat, l'any 1899 era secretari de la *Legación de España* a Tànger. Poc temps després però, per motius de reestructuració de plantilla va perdre el lloc de treball dins el cos diplomàtic espanyol.

composició fou el seu principal interès³⁹, acabà esdevenint un entès musicòleg especialitzat en la música tradicional espanyola⁴⁰.

Malgrat que Rafael Mitjana hagi estat reconegut per la seva imponent contribució a la història de la música, “su nombre también debe figurar por derecho propio en cualquier historia de los viajes de españoles a Marruecos” (Marín, 2000: 109). L’any 1900, quan tenia 31 anys, va tenir la possibilitat d’acompanyar l’ambaixada d’Emilio de Ojeda que el govern espanyol envià a Marràqueix. El relat *En el Magreb-el-Aksa. Viaje de la embajada española á la Corte del Sultán de Marruecos, en el año 1900*, publicat a València l’any 1905 narra i explica amb una gran qualitat literària, les impressions personals d’aquest viatge diplomàtic. El llibre consta de 305 pàgines sense acompanyament iconogràfic, estructurades en 17 capítols⁴¹.

Alfonso Jara Seijas, l’acompanyant del ministre Canalejas

Jara, Alfonso (1903). *De Madrid a Tetuán*. Madrid: Ricardo Fe.

Segons he pogut esbrinar⁴² en l’arxiu⁴³ de l’*Ateneo* de Madrid, Alfonso Jara era soci d’aquesta institució, catalogat en l’inventari com a diplomàtic amb domicili a Madrid. També he pogut saber⁴⁴ que des de l’any 1898 va ser agregat diplomàtic al Ministeri espanyol a Madrid. Per tant, és molt plausible que per la seva formació i treball en els òrgans estatals de la capital, acabés essent el secretari del polític Canalejas⁴⁵.

³⁹ En aquest sentit se li atribueixen algunes òperes. La més destacada és *La buena guarda* (López-Calo, 1998).

⁴⁰ En aquest sentit és de destacar *La música en España: arte religioso y profano* (1920), una obra de referència pel què fa a la història de la música espanyola.

⁴¹ L’estructura del llibre és la següent: Dedicatoria; Introducció; 1) De Tánger á Mazagán (11-19); 2) Diario de viaje (20-49); 3) La entrada solemne (50-55); 4) Un poco de historia antigua (56-74); 5) Marrakesh-al-Amhra (75-95); 6) La audiencia pública (96-107); 7) En la Medina (108-119); 8) La Pascua de Ashura (120-137); 9) Un poco de historia moderna (138-156); 10) El mercado de esclavos (157-164); 11) Por las afueras de Marrakesh (165-175); 12) La vida en Marrakesh (176-204); 13) Sidi-bel-Abbés y los siete durmientes (205-218); 14) La cuestión de Agadir (219-234); 15) Banquetes oficiales (235-267); 16) Música y literatura (268-281); 17) De regreso (282-305).

⁴² Poc se sap d’Alfonso Jara Seijas. El seu nom rau en l’anonimat fins i tot en el *Diccionario de viajeros españoles* de García-Romeral (2004).

⁴³ Vegeu: http://www.ateneodemadrid.com/biblioteca_digital/folletos/Socios-1903.txt

⁴⁴ Vegeu: <http://www.riag.es/genealogia/J/jara.html>

⁴⁵ José Canalejas Méndez (1854-1912) va ser un reconegut polític progressista espanyol que va ser assassinat per l’anarquista Manuel Pardiñas quan era president del Consell de Ministres. Aquest gallec que es formà en lleis, va ser diputat, ministre i president del Consell de ministres entre els anys 1910 i 1912. Va ser una persona molt influent i també molt dinàmica. A tall d’exemple, recordar que a l’any 1890 fundà l’*Heraldo de Madrid*. L’any 1897, preocupat pel tema cubà, s’hi desplaçà per conèixer de prop el què estava passant i reportar al cap de govern les seves valuoses impressions. De la mateixa manera, l’any 1902 es desplaçà a Marroc per conèixer en primera persona la situació colonial d’aquells moments. Per últim destacar que quan era President del Consell de Ministres, tornà a viatjar al Marroc acompanyant Alfonso XIII i destacar que l’any 1911 ordenà l’ocupació militar espanyola de El-Araïch, Asilah i Ksar-el-Kvir.

Essent així a finals de l'any 1902, Canalejas fa un viatge quasi oficial al Marroc, acompanyat per Jara que relata el viatge. El viatge però, el portaren a terme una destacada comitiva. En el relat de Jara deixa constància que “tomaron parte en esta expedición las Sras. De Llorente y Riquelme y los Sres. Dr. Sanmartín, Villanova y Palomo, Senadores del Reino, General Segura, Díaz Moreu, Gayarre, Guteiérrez Más y Saint-Aubín; Diputados, Reig, Alcalde de Alcoy, Barceló y Arredondo” (Jara, 1903: 4). El relat titulat *De Madrid á Tetuán* (1903) va ser publicat just després de l'empresa del viatge. Conté 283 pàgines sense il·lustracions de cap tipus, estructurades en vuit capítols⁴⁶ diferents.

Al mateix temps, hem de tenir present que durant l'any 1902, Espanya no va ratificar l'acord proposat per França per a un primer repartiment de l'imperi marroquí entre ambdues potències alhora que José Canalejas havia format el seu propi partit polític, el *Partido Liberal Demócrata*. D'aquesta manera, cal entendre el viatge com una voluntat de conèixer de prop la realitat colonial marroquí i el relat, com una necessitat de divulgació d'allò observat. Jara, en les paraules que dedica “Al lector”, manifesta primer de tot que “la actual revolució, que agita y sacude al decrepito imperio del Moghreb atrae sobre él la atención de los pensadores y estadistas de todos los países cultos” (Jara, 1903: 1). Unes línies més endavant concreta també que: “el señor Canalejas no podía contentarse con los relatos de la prensa. Necesitaba pisar el continente africano, ponerse al habla con los soldados que guarnecen las plazas que en él poseemos, cambiar impresiones con los diplomáticos en Tánger acreditados u con el que cerca de ellos representa al Sultán, escuchar á las misiones y comisiones que por allá enviamos, relacionarse con los corresponsales de los grandes periódicos extranjeros; tratar con moros y judíos, agotar, en suma, todos los medios de información, único modo de saciar su noble curiosidad” (Jara, 1903: 3).

Gaziel i l'escapadeta a Tànger

AGUSTÍ CALVET I PASCUAL (Sant Feliu de Guíxols, 1887 – Barcelona, 1964)

Calvet, Agustí [Gaziel] (1891). *Tots els camins duen a Roma: història d'un destí (1893-1914). Memòries*. Barcelona: Edicions 62 i La Caixa. [El viatge és de l'any 1909. La primera edició és de l'any 1958].

Agustí Calvet i Pascual fou un reconegut periodista i assagista català [malgrat que molta de la seva àmplia producció va estar escrita en castellà] de tendències conservadores que utilitzava el pseudònim de *Gaziel*⁴⁷. Nasqué en el si d'una família burgesa de la Costa Brava que s'havia enriquit amb la indústria surera. Calvet va estudiar als jesuïtes de Barcelona i l'any 1903 va començar la carrera de Dret. Poc després es canvià a Lletres i es llicencià a la Universitat de Barcelona l'any 1908. Posteriorment, cursà el doctorat en l'especialitat de Filosofia a la universitat de Madrid, obtenint el títol l'any 1914. Tot seguit, amplià els seus estudis compaginant-ho amb tasques periodístiques a París.

⁴⁶ A part de la dedicatòria i de les paraules adreçades “Al lector”, el relat queda dividit en els següents apartats: 1) Còrdoba (1-6); 2) Algeciras (7-46); 3) Gibraltar (47-60); 4) Ceuta (61-88); 5) El Estrecho (89-124); 6) Tànger (145-202); 7) La tribu de Anyara (203-234) i 8) Tetuán (235-283).

⁴⁷ Segons Sòcrates, “gaziel” era el nom amb el que els comentaristes musulmans anomenaven al dimoni.

Mentre encara era estudiant a Madrid passà les vacances de Pasqua de l'any 1909 a Andalusia i de manera improvisada, els seus companys de viatge i ell saltaren a l'altre cantó de l'Estret, passant quatre dies a Tànger. El mateix 1909 va començar a treballar com a periodista polític a *La Veu de Catalunya*⁴⁸ i hi seguí com a corresponçal quan es traslladà a París per ampliar els seus estudis. Des de París també va ésser nomenat corresponçal de *La Vanguardia* i l'any 1918, el nomenaren redactor en cap i posteriorment, director (1920-1936). Durant aquest període es va convertir en líder d'opinió d'una reduïda burgesia liberal. Es va exiliar a França amb l'esclat de la guerra civil però amb la invasió alemanya es va veure obligat a tornar a Barcelona, instal·lant-s'hi definitivament durant el 1959, any que publicà alguns llibres de viatge⁴⁹ que van tenir cert ressò en el públic i la crítica. Va morir a Barcelona l'any 1964 deixant gran quantitat d'obra inèdita que es va aplegar pòstumament a Obra Catalana Completa (1970). Del període que es dedicà més fermament a l'escriptura, destaca *Tots els camins duen a Roma. Història d'un destí* (1958)⁵⁰, En aquesta mateixa obra, a la quarta part, anomenada *Cercant llum i camí*, s'inclou en el capítol XV: *Viatges i excursions de vacances (hivern-primavera 1909)*, on trobem el relat de viatge al Marroc que es treballa en aquesta recerca.

Colombine, la feminista corresponçal de guerra

CARMEN DE BURGOS SEGUÍ (Rodalquilar, 1867 – Madrid 1932)

Burgos Seguí, Carmen de (1912). *En la guerra. Episodios de Melilla*. València: Sempere i Cia.

Carmen de Burgos va ser excepcional i pionera en molts aspectes, una dona avançada al seu temps (Bravo, 2003). En els últims anys moltes biògrafes i algun biògraf han fet un treball meticulós per recuperar-ne “su genio y figura”⁵¹. I no és per menys. Fou una dona

⁴⁸El diari de la Lliga Regionalista.

⁴⁹ Obres tals com “La Trilogia Ibèrica”: “Castella endins” (1959), “Portugal enfora” (1960) i “La Península inacabada” (1961). “Seny, treball i llibertat” (del viatge a Suïssa) o “L'home és el tot” (del viatge a Florència).

⁵⁰ Són unes memòries on l'autor recrea amb amenitat un “temps perdut” (Ventura, 2005). Sobre a aquesta obra, Arnau escriu al pròleg de l'edició del 1981: “Gaziel es mogué preferentment en tres ciutats que són evocades a les seves Memòries d'una manera ben diferent: Barcelona, París i Madrid. Una Barcelona profundament coneguda i recreada, principalment, a través del seu clima polític i social, que tant havia interessat al periodista; un París idealitzat que esdevé així una ciutat gairebé de somni, vista a través dels indrets més poètics i misteriosos; i un Madrid pintoresc i animat. Tanmateix, és Barcelona, la ciutat més lligada al seu destí, la que hi assoleix un major relleu i és representada amb gran lucidesa i sentit crític, i també amb unes descripcions de gran bellesa no exemptes, sovint, de tendresa, com per exemple l'evocació de l'enterrament del mossèn Cinto, o la passejada de la burgesia catalana de dotze pel passeig de Gràcia” (Carme Arnau. Pròleg a *Tots els camins duen a Roma*. Memòries I MOLC, 68. Barcelona: Edicions 62/ La Caixa, 1981).

⁵¹ Existeix una ampla bibliografia de Carmen de Burgos, molta d'ella recent. Algunes de les aportacions més destacables en relació a la seva biografia i la seva obra en el context espanyol de l'època, vegeu Bravo Cela, Blanca (2003). *Carmen de Burgos, Colombine (1867-1932)*. Madrid: Espasa Calpe. Castillo Martín, M. (2003). *Carmen de Burgos (1867-1932). Colombine*. Madrid: Ediciones del Orto, Biblioteca de Mujeres. Catañeda, Paloma (1994). *Carmen de Burgos*. Madrid: Horas y Horas. Establier Pérez, Helena (2000). *Mujer y feminismo en la narrativa de Carmen de Burgos, “Colombine”*. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, Diputación de Almería. Núñez Rey, Concepción (2005). *Carmen de Burgos, Colombine en la Edad de Plata de la literatura española*. Madrid: Fundación José Manuel Lara. Starvecic, Elizabeth (1976). *Carmen de Burgos, defensora de la mujer*. Almería:

compromesa, molt pionera i extremadament “moderna”: separada al segle XIX, mestra, periodista, amant, escriptora, feminista, viatgera i republicana. Carmen de Burgos és un exemple clar d’escriptora/viatgera o de viatgera/escriptora. En aquest sentit, tant Blanca Bravo (2003) com Concepción Núñez Rey (2005) en intentar recuperar la significació d’aquesta dona, parlen de dues etapes vitals diferents: la primera, fins als seus trenta anys aproximadament, i una segona, que s’inicia quan deixa Almeria i es desplaça a Madrid.

Es formà de forma autodidacta, apropant-se al món del periodisme i de la literatura en conèixer el que seria el seu marit⁵², Arturo Álvarez Busto, fill de Don Mariano Álvarez, pioner de la premsa d’Almeria. El seu projecte alliberador es materialitzà amb l’obtenció del títol de mestra l’any 1898 a Granada i amb la separació matrimonial. Començà a escriure d’una forma més rigorosa i constant alhora que aconseguí una plaça de docent a la Escuela Normal de Maestras de Guadalajara. Essent així, amb la seva filla s’instal·là a Madrid, on començà a col·laborar en diferents diaris, vinculant-se en els ambients intel·lectuals de la capital.

L’any 1903 aconseguí ser la primera dona redactora amb columna diària al *Diario Universal*, on el director d’aquest, Augusto Suárez de Figueroa, li posà el sobrenom de *Colombine*⁵³. D’aquesta manera, començà la seva labor periodística en pro de la regeneració social i defensa de la dona. Des de la seva columna incentivà primerament un debat sobre el divorci. Les reflexions sorgides d’aquest debat es van convertir en un llibre titulat *El divorcio en España* (1904). L’any següent li concedeixen una beca d’ampliació d’estudis del Ministerio de Instrucción Pública i durant un any viatjà per França, Itàlia i Suïssa. En tornar, publicà el seu primer llibre de viatges i seguí combinant la tasca docent amb la periodística. En aquesta ocasió, en centrà en la polèmica del sufragi femení. En aquelles èpoques també es dedicà a organitzar trobades literàries per la intel·lectualitat madrilenya, fundà *La Revista Crítica* i el seu nom començà a ser respectat i reconegut (Bravo, 2003). En aquest context va conèixer Ramón Gómez de la Serna, amb el qual establí una relació amorosa de més de vint anys (Núñez, 2005).

Carmen de Burgos va ser una incansable viatgera⁵⁴ i una prolífica escriptora en relació als seus múltiples desplaçaments. En aquest sentit, Núñez considera que “lugar destacado ocupan los libros de viajes dentro de su obra total. Carmen nos conduce en ellos por diferentes niveles de la realidad explorada, en un viaje personal e íntimo, un viaje por el arte, por la historia, por las sociedades, per el pensamiento, también por el pasado y el presente, mirando hacia dentro y hacia fuera” (Núñez, 2005: 14). Una altra de les fites pioneres de Colombine va ser la de l’any 1909, quan es va convertir en la primera reportera espanyola de guerra, relatant la guerra del Marroc a l’*Heraldo de Madrid* i a la tardor del mateix any a *El Cuento Semanal* (de Madrid). Uns anys més tard, concretament al 1912, aparegué una reelaboració dramatitzada de les cròniques a *En la guerra, episodios de Melilla*, de 60 pàgines, que apareix en format llibre juntament amb altres relats curts de l’autora⁵⁵. A més del seu relat que fa referència al

Editorial Cajal. Utrera, Federico (1998). *Memorias de Colombine, la primera periodista*. Madrid: HMR. Obres citades per ordre alfabètic dels autors/es.

⁵² Es casà a finals dels vuitanta del segle XIX. Tingué quatre criatures, però només la darrera filla Maria sobrevisqué.

⁵³ En relació al personatge de la Comedia del Arte italiana, arquetip de dona fràgil i capritxosa.

⁵⁴ La seva vocació de viatgera incansable la començà a portar a terme amb beques al 1903 i des de llavors, no deixà mai de viatjar i deixar-ne constància.

⁵⁵ Junt amb el mencionat que fa referència a la seva experiència al Marroc, hi ha també els relats curts La indecisa; Siempre en tierra; La justicia del mar; El veneno del arte; El honor de la familia.

Marroc, també destaquen els llibres de viatge *Por Europa* (1906), *Cartas sin destinatario* (1912), *Peregrinaciones* (1916) o *Mis viajes por Europa* (1917). Les seves aportacions en relació al viatge foren en molts casos publicades primerament en articles a diaris.

Colombine es convertí en una dona polígrafa, d'una extensa vida literària i vital. El què és destacable és que públicament va defensar els drets de les dones, de la seva igualtat i apostant per la seva educació⁵⁶. Fou reconeguda nacional i internacionalment, com a escriptora i com a feminista, i dirigí organitzacions femenines nacionals i internacionals. Tanmateix, els seus postulats també proposaven la millora de la societat espanyola, la seva regeneració, la moderna idea d'uropeïtzar Espanya.

Juan Antonio de Eguilaz Cornejo, fent la crònica del Marroc

Eguilaz, Juan Antonio de (1913). *Un viaje por Marruecos*. Jaén: Tipografía del Pueblo Católico.

Juan Antonio de Eguilaz va ser un home eclèctic dedicat al periodisme, però també a la divulgació i a la dramaturgia. De la seva persona, poca cosa se sap, a part que era un andalús amb un ventall d'amistats molt ampli, tal i com ho mostren les constants referències a personatges de l'època que emanen dels seus escrits, especialment Antonio Ramos, escriptor i africanista establert en contrades africanes. En relació a la seva producció literària destaquen les primerenques peces teatrals *Mesa revuelta* (1899) i *Los Suicidas* (1911). Pel què fa a les publicacions de caràcter divulgatiu, cal esmentar la compilació enciclopèdica que feu en relació a la gastronomia a Espanya.

Al mateix temps, Eguilaz va viatjar varies vegades al Marroc entre els anys 1909 i 1911, enviat per diferents mitjans de comunicació. Va conèixer i divulgar el Marroc previ a la instauració formal dels Protectorats. El llibre *Un viaje por Marruecos* (1913) és una recopilació dels articles publicats durant aquests anys en els diferents mitjans de comunicació, on destaquen les de *La Correspondencia de España*, *El País*, *Diario de Cádiz* i *La Unión Mercantil*. El llibre conté 235 pàgines acompanyades d'il·lustracions i separades en 17 capítols⁵⁷ molt heterogenis. El relat està dedicat al polític granadí Natalio Rivas i el pròleg està escrit pel maçó Juan Utor Fernández.

⁵⁶ On destaquen estats de la qüestió sobre la dona des d'un punt de vista netament feminista, com ho exemplifiquen *La mujer en España* (1906), *Influencias recíprocas entre la mujer y la literatura* (1912) o *La mujer moderna y sus derechos* (1927).

⁵⁷ L'estructura del llibre inclou un primer apartat titulat Ceuta (1909) i que conté quatre capítols (1-24). Li segueix l'apartat Hacia Tetuan (1910) que conté tres capítols (25-65). El tercer bloc és Tetuán, també amb tres capítols (66-93). A continuació hi ha l'apartat Salida de Tetuán, de dos capítols (94-107) i Tánger, de tres (108-137). Tot seguit hi ha un bloc d'un sol capítol anomenat Fez (138-160). Finalment, inclou Datos del imperio (161-205), Expresiones arábigas (206-212) i Tratado Franco Español (213-235).

Olmet, polemista polifacètic i també defensor de la causa colonial espanyola

LUIS ANTÓN DEL OLMET (Bilbao, 1883 – Madrid, 1923)

Antón del Olmet, Luis (1916). *Marruecos: de Melilla a Tánger*. Madrid: Juan Pueyo.

Luis Antón del Olmet va ser un home molt polifacètic. Va estudiar Dret a Bilbao però exercí de periodista, escriptor, dramaturg i també polític a Madrid, però per sobre de tot, va ser un gran polemista (Cansinos, 2005). Tant, que fins i tot la controvèrsia l'acompanyà en el moment de la seva tràgica mort. Així, quan estava acabant d'ultimar l'estrena de la seva obra *El capitán sin alma* al Teatre Eslava de Madrid, el seu soci i amic Alfonso Vidal Planas, el sorprené i l'assassinà vilment⁵⁸.

García-Romeral (2004) menciona que formà part de la bohèmia madrilenya de l'època⁵⁹, guanyant-se la vida escrivint biografies de personatges espanyols il·lustres. Alguns exemples destacables poden ser les obres *Echegaray* (1912), *Maura Menéndez Pelayo*, *Moret*, *Canalejas* o *Alfonso XIII* (totes elles de l'any 1913). L'any 1916, publica *El general Marina*, l'any següent, *Costa: libro que recoge el trágico lamento de una raza en la figura del más egregio patriota* i l'any 1918, *Cajal, historia íntima y resumen científico del español más ilustre de su época*. Finalitza les seves aportacions que fan referències a personatges coneguts amb una biografia de la reconeguda actriu madrilenya *María Guerrero*, publicada l'any 1920. Antón del Olmet també va deixar escrits en llibres el seu particular pensar polític. En aquest sentit, són destacables les publicacions *Nuestro abrazo a Portugal: catecismo de la raza*, de l'any 1912, *El correr de la política* (1914) en relació a la geopolítica europea o la seva versió personal dels fets ocorreguts l'any 1898 compilats en la publicació *El 98* (1922). Des d'una perspectiva més literària també se li atribueixen les novel·les *La diablesa* (1921), *Baños de sol* (1921), *El novio tapado* (1922), *El nido del amor y de la muerte* (1923) o l'obra de teatre *¡Madre Mía! Drama en tres actos en prosa* (1922).

Antón del Olmet viatjà repetides vegades al Marroc com a corresponsal de *El Debate* i del diari *ABC*. Les seves impressions i cròniques publicades fruit de les seves repetides visites les acabà publicant en format de llibre amb el títol *Marruecos: de Melilla a Tánger* (1916). El llibre té 197 pàgines, cap il·lustració i s'estructura en 24 capítols⁶⁰. La dedicatòria del llibre és per ella mateixa suggerent. Diu: “Para nadie. He aquí una dedicatoria sincera. Después, para los escasos españoles que se interesan por Marruecos. Ellos son la egregia minoría que merece un aplauso cordial” (Antón del Olmet, 1916: 7). Tot seguit, inclou la pauta del llibre, a on manifesta: “Quisiera que este libro fuese un revulsivo para la ambición nacional, y que la opinión pública, después de sentir y comprender nuestro problema de Marruecos, inspirase á los gobiernos

⁵⁸ Vegeu: <http://www.actualidadliteratura.com/2007/06/04/anton-del-olmet-un-asesinato-literario/>

⁵⁹ Un exemple interessant són els llegats epistolars entre Blasco Ibáñez i l'autor. Vegeu: Molina Martínez, José Luis (1999). Cartas inéditas de Blasco Ibáñez a Antón del Olmet, *Cuadernos hispanoamericanos*, 592, 1999, pp. 111-120.

⁶⁰ Els capítols inclosos són els següents: Dedicatòria, Pauta, En Málaga (11-16), De Málaga á Melilla (17-24), Notas Melillenses (25-34), Campo adelante (35-40), La cuestión militar (41-50), Personas y cosas (51-58), La gaya paleta (59-68), Las minas del Rif (69-78), La riqueza agraria (79-88), El Majzern y el Dajir (89-98), De Melilla á Río Martín (99-106), Un día en Tetuán (107-112), El tren Ceuta-Tetuán (113-118), Pasando el Fondak (119-126), De Regaya á Larache (127-132), Larache (133-138), Más de Larache (139-146), Alcazarquivir (147-152), Arcila y el Raisuli (153-158), Mi maleta (159-164), Alcázar Es Serhir (165-168), Tánger (169-174), Los errores (175-180), Recapitulación (181-197).

una norma de resolució i permetiesse al exèrcito una obra decisiva i magna. Lo que debiera ser nuestro orgullo y nuestra aspiración idealista, es una lacra nacional y un peligro incesante” (Antón del Olmet, 1916: 9).

L'estudiant que predica “la acción de España en el Magreb”

ELOY MONTERO GUTIÉRREZ (El Bodón, 1887 – Blancosancho [Ávila], 1972)

Montero y Gutiérrez, Eloy (1913). *Marruecos. El pueblo moro y el judío. Tipos, paisajes, usos, costumbres, instituciones religiosas y jurídicas; la acción de España en el Magreb*. Salamanca: Tip. Popular.

Eloy Montero va néixer al poble d'El Bodón (Salamanca) i estudià al Seminari de la propera Ciudad Rodrigo, on s'acabà ordenant sacerdot. Posteriorment, va estudiar Dret i Filosofia a la Universidad Pontificia de Salamanca i acabà ampliant els seus estudis a Roma. L'any 1921 ja era canònic de la Universitat de Salamanca. Montero també va ser professor del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Catedràtic d'Institucions de Dret Canònic i Degà (1940-52) a la Universidad de Madrid. Va morir prop d'Àvila en un accident de cotxe.

El sacerdot salmantí professà una ideologia extremadament conservadora i fins i tot franquista, tal i com ho demostra l'estudi de Claret Miranda (2004), que ha investigat les tasques repressives realitzades pel sacerdot en la depuració universitària durant la dictadura. Abans de la instauració del règim de Franco a Espanya, Montero visità Rússia i en deixà escrites les seves impressions viatgeres en el relat *Lo que ví en Rusia* (1935). Tal i com destaquen Egido (1988) i Gómez (2002), el viatger ressaltà en la seva narrativa aquells aspectes negatius del règim soviètic. Segons el seu punt de vista, tot era misèria moral i material que portaven simplement a la compassió. La seva aportació, doncs, rememora tots aquells tòpics de la dreta conservadora.

Eloy Montero quan encara era estudiant, feu un viatge d'estudis amb els seus companys de classe d'àrab literal al Marroc del Protectorat espanyol, l'any 1913 i quan tenia ja 25 anys. En tornar del viatge feu una sèrie de conferències a Salamanca i acabà publicant les seves impressions en un llibre de viatges (el mateix 1913) que titulà *Marruecos. El pueblo moro y el judío. Tipos, paisajes, usos, costumbres, instituciones religiosas y jurídicas; la acción de España en el Magreb*. El llibre que s'analitza⁶¹, doncs, consta de 151 pàgines que s'acompanyen d'il·lustracions i que queden estructurades en tres parts ben diferenciades⁶² i onze capítols. L'objectiu del llibre, tal i com ell manifesta en el pròleg del relat és: “encender en el espíritu del lector el deseo vehemente de visitar el Imperio Marroquí e interés por la acción de España en el Mogreb; en una palabra, cooperar en la escasa medida de mis fuerzas, a la grandiosa obra, que hoy realiza nuestra Patria, conquistando aquel terreno salvaje, para plantar en él el árbol puro de una

⁶¹ Existeix una publicació analítica recent sobre aquesta obra. Vegeu, Marín (2007).

⁶² L'estructura concreta del llibre és la següent: Dedicatòria; A guisa de prólogo; El pueblo moro: 1) De Salamanca a Tetuán (13-22); 2) Tetuán (23-34); 3) Los Padres Franciscanos (35-42); 4) El moro aristócrata – Una visita – Seläüi (43-56); 5) La mujer mora – una visita (57-64); 6) Instituciones religiosas musulmanas – mezquitas – santones – escuelas – La oración – El Ramadán (65-80); 7) El jamacha Alí (81-90); 8) El zoco (91-96); 9) Las Cofradías musulmanas (97-102); 10) Bodas, nacimientos y nombres musulmanes (103-112); 11) Fiestas – Músicas moras – el Derecho y las autoridades marroquíes (113-126). El pueblo judío (127-140). Epílogo: La acción de España en el Mogreb (141-151).

civilización cristiana, poniendo, al mismo tiempo, un dique infranqueable a la emigración horrible que nos está desangrando” (Montero, 1913: 9).

La Geografía va d'expedició científica

JUAN DANTÍN CERECEDA (Madrid, 1881-1943)

Dantín Cereceda, Juan (1914). *Una expedición científica por la zona de influencia española en Marruecos*. Barcelona: Casa Editorial Estudio.

Juan Dantín Cereceda, fill de pare lleonès i mare nascuda a Segòvia, va néixer i morir a Madrid (1881-1943). Fou una figura destacada de la Geografia espanyola anterior a la Guerra Civil. Com a acadèmic d'aquesta disciplina se li valoren especialment les seves aportacions en la modernització de la Geografia espanyola en la temàtica regional i naturalista⁶³ mitjançant l'adaptació de les noves maneres de fer ciència procedents d'altres escoles de pensament europees (Gómez Mendoza et. al., 1995; Ortega Cantero, 1997a). A la vegada, a més de ser distingit per la seva tasca acadèmica també va ser un geògraf reconegut en l'àmbit de la divulgació i la creació d'opinió pública a través de les seves col·laboracions al diari *El Sol* o la *Revista de Occidente* (Ortega Cantero, 1997a i b).

Pel què fa a la seva formació, l'any 1900 obtingué a Madrid el *Grado de Bachiller* amb la millor qualificació després de cursar l'ensenyança secundària a l'*Instituto General y Técnico del Cardenal Cisneros*. Seguidament cursà els estudis superiors a la secció de Ciències Naturals de la Facultat de Ciències de la *Universidad Central* de Madrid, graduant-se de nou amb els millors resultats acadèmics. Al mateix temps, tal i com assenyala Ortega Cantero (1997), ja abans de finalitzar la carrera començà la seva carrera docent com a encarregat de les classes pràctiques de Mineralogia i Física general. Posteriorment, a l'any 1912, Juan Dantín es doctorà a la mateixa universitat amb un estudi sobre la constitució i la interpretació del relleu de la Península Ibèrica⁶⁴.

Dantín Cereceda mantindrà una estreta relació amb el catedràtic de Geologia madrileny Eduardo Hernández-Pacheco i amb la *Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas* i el *Museo Nacional de Ciencias Naturales*. La seva carrera docent com a Catedràtic d'Institut especialitzat en Agricultura i Tècnica agrícola i industrial la desenvolupà en diferents emplaçaments de l'Estat espanyol⁶⁵. Al mateix temps, formant part de l'ambient intel·lectual reformista de la capital, era conscient de la distància existent entre la pràctica científica a l'Espanya de l'època en relació a altres països europeus. Fruit d'aquest

⁶³ En aquest sentit, l'obra de Dantín prestà una atenció especial en la definició del concepte de regió natural així com en la caracterització i la delimitació de les regions naturals de la Península Ibèrica, especialment de l'evolució del relleu i de la xarxa hidrogràfica. Per més informació, vegeu Casals Costa (2001).

⁶⁴ Per Ortega, “en el “Resumen fisiográfico” aportó Dantín Cereceda una temprana y valiosa visión sintética de los rasgos geográficos y geológicos constitutivos de la Península Ibérica. Fue, en su momento, una obra fundamental, que aplicó criterios actualizados de análisis y de interpretación, proporcionando con todo ello una perspectiva y un marco de referencia innovadores y fecundos respecto de posteriores estudios” (Ortega Cantero, 1997a: 10).

⁶⁵ La seva trajectòria docent va ser la següent: Catedràtic d'Institut a Baeza (1909-1911), a Albacete (1911-1913), a Guadalajara (1913-1919), Professor a l'*Instituto-Escuela* de Madrid (1919-1922) i Catedràtic d'Institut a l'*Instituto San Isidro* de Madrid (1922-1936).

convenciment, Dantín presentà reiteradament peticions de subvencions per poder fer estades⁶⁶ a l'estranger, al costat d'investigadors de referència (Ortega Cantero, 1997a).

El 1913, quan ja era Catedràtic de l'Institut de Guadalajara, professor ajudant del Museu Nacional de Ciències Naturals i li havien concedit també la beca d'investigació per formar-se en variades universitats europees, va ser comissionat per la *Real Sociedad Española de Historia Natural* per formar part de l'expedició científica⁶⁷ enviada a la zona d'influència espanyola del Marroc. Essent d'aquesta manera, va ser el tresorer de l'expedició i, l'encarregat de recollir les dades meteorològiques, estudiar-ne la vegetació i la seva agricultura. Fruit d'aquesta experiència⁶⁸ fou la publicació del llibre *Una expedición científica por la zona de influencia española en Marruecos* (que és el que s'analitza en aquesta recerca), l'any 1914. Aquesta narrativa conté el diari de l'expedició, detallat però també amè, i un apartat paral·lel que fa referència a les informacions recopilades en relació a la climatologia, la vegetació i l'agricultura del territori marroquí. Des d'aquest punt de vista, Ortega Cantero també destaca posteriorment Juan Dantín juntament amb Augustin Bernard, professor de geografia colonial de la Sorbona, realitzaren alguns estudis científics conjunts sobre el Magrib (Ortega Cantero, 1997a).

En la seva vessant més social i “a juzgar por los testimonios y recuerdos que se conservan, Juan Dantín era algo parecido a la personificación de la Geografía, al “geógrafo” por antonomasia” (Ortega Cantero, 1997a: 15). Essent així, també és remarcable la seva participació en la *Biblioteca Literaria del Estudiante* (dirigida per Ramón Menéndez Pidal) on publicà una sèrie de relats geogràfics centrats en les exploracions i les conquestes de les Amèriques⁶⁹ o, les col·laboracions sobre aquestes mateixes temàtiques amb la *Sección de Estudios Hispanoamericanos* (dirigit per Américo Castro) del *Centro de Estudios Históricos de Madrid* (Ortega Cantero, 1997a). A la vegada, el seu pensament queda emmarcat plenament en el posicionament liberal i reformista de l'època, el qual confiava plenament en la ciència moderna i en la seva capacitat d'aquesta per actuar com a motor de canvi social. Per últim, Dantín també es relacionà amb els ambients intel·lectuals més distingits i dinàmics del moment. Aprofità l'àmplia xarxa de connexions personals que es despregueren de la seva vinculació amb la Junta. Així, Ortega Cantero (1997a), destaca la seva amistat amb Pío Baroja o José Ortega Gasset.

Finalment, pel què fa a les seves activitats científiques, després de la Guerra Civil col·laborà la resta de la seva vida en les activitats portades a terme per l'*Instituto Juan Sebastián Elcano*,

⁶⁶ Del 1909 al 1913, demanà tres peticions. Les dues primeres, que eren per desplaçar-se a França (Boulogne i París concretament) li foren denegades. En la tercera ocasió li concediren una beca de nou mesos per formar-se a universitats franceses (a la Sorbona i a la d'Estrasburg) i a la de Berlín. Per conjuntures del moment (inici de la primera guerra mundial), només treballà a les universitats franceses. A canvi, però, tingué la possibilitat d'estar subvencionat per portar a terme un viatge d'exploració al Marroc d'influència espanyola.

⁶⁷ El viatge al Marroc durà dos mesos (del 7 d'abril al 7 de juny de l'any 1913) i la comitiva de l'expedició quedava formada per Lucas Fernández Navarro, Constancio Bernaldo de Quirós, Fernando Martínez de la Escalera i Àngel Cabrera Latorre (aportació del qual també s'analitza en aquesta recerca).

⁶⁸ Després d'aquest viatge d'expedició científica feu una conferència sobre la zona espanyola del Marroc a la Universitat de la Sorbona. Aquesta conferència aparegué publicada després als *Annales de Géographie* de França. Vegeu: Dantín Cereceda, Juan (1916). “La zone espagnole du Maroc”, *Annales de Géographie*, XXV, 1916, pàgs. 366-373.

⁶⁹ Vegeu per exemple: Dantín Cereceda, Juan (1934). *Exploraciones y conquistadores de Indias. Relatos geográficos*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.

fundat el 1939, formant part del *Consejo Superior de Investigaciones Científicas* (organisme que substituïa a la vegada la ja mencionada *Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas*).

Cabrera i els seus quatre viatges al Protectorat Espanyol

ÁNGEL CABRERA LATORRE (Madrid, 1879 – Ciudad de la Plata (Argentina), 1960)

Cabrera Latorre, Ángel (1924). *Magreb-el-Aksa. Recuerdo de cuatro viajes por Yebala y por el Rif*. Madrid: Editorial Voluntad.

Ángel Cabrera Latorre, nascut a Madrid l'any 1879, ha estat un dels zoòlegs de parla hispana amb més renom internacional. Va viure la primera meitat de la seva vida a Espanya i la resta a Argentina. Es llicencià en Filosofia a la seva ciutat natal però professionalment exercí de zoòleg especialitzat en mamífers. En aquest sentit, Helena de Felipe considera que “su doble faceta en relación a su formación y sin duda su personalidad fueron las que quizás le hicieron percibir la realidad marroquí con una mirada múltiple y sorprendentemente lúcida” (De Felipe et al, 2004: 8). Àngel Cabrera va ser un prolífic científic⁷⁰ però també un gran divulgador (Casado i Baratas, 2004). Al mateix temps, va tenir la possibilitat de conèixer amb certa profunditat el Marroc colonial d'influència espanyola. Entre els seus 34 i 44 anys va portar a terme quatre expedicions científiques (1913⁷¹, 1919, 1921, 1923) al Protectorat espanyol del Marroc. Va ser després de la publicació del relat que recollia les experiències d'aquests quatre viatges (1924) quan s'instal·là a Argentina i s'incorporà a la Direcció de Departamento de Paleontología de Vertebrados del Museo de la Plata.

D'aquesta manera, tres dels viatges van estar patrocinats per la *Real Sociedad Española de Historia Natural*. En l'últim, acompanyà Hurbert Lynes, reconegut naturalista britànic. Al mateix temps, l'any 1913 recorre els territoris de Yebala i el Lucas, el 1919 el Rif oriental, el 1921 retorna a la zona de Yebala coneixent Xauen i, el 1923 retorna a la mateixa zona. Tal i com clarament han exposat acadèmics/ques⁷² que han estudiat la seva figura i les seves aportacions en el context colonial, el seu relat defensa un patriotisme liberal alhora que és pamfletari de la missió civilitzadora de la ciència occidental. Així, mitjançant el seu exemple de viatge/expedició mostra com la conquesta geogràfica pot suposar un triomf per la civilització (De Felipe et al, 2004).

Magreb-el-Aksa fou publicat per primera vegada el 1924⁷³. Conté 270 pàgines que s'acompanyen de fotografies i que s'estructuren en 21 capítols⁷⁴. La seva publicació queda

⁷⁰ Tal i com assenyala Miguel Hernández de Larramendi (2004), publicà 27 llibres, 218 publicacions científiques i centenars d'articles en revistes espanyoles i internacionals.

⁷¹ La primera de totes la va fer acompanyada de Juan Dantín entre d'altres persones.

⁷² Vegeu per exemple: De Felipe, Helena; López-Ocón, Leoncio; Marín, Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: CSIC.

⁷³ Ha estat reeditat el 2004 per Ibersaf en el marc d'una col·lecció que té per objectiu rescatar alguns dels relats de viatge més significatius del Marroc colonial. En aquesta línia és de destacar la reedició del llibre de Daniel Martínez Ferrando i la possible reedició del de César Juarros per aquesta mateixa editorial i col·lecció.

emmarcada en plena etapa del Directorio de Primo de Rivera. En aquest sentit, part de la prudència discursiva present en el relat pot entendre's com una fórmula d'antiprovocació alhora que es mostra obertament partidari de la penetració pacífica (De Felipe et al, 2004). Així, el propi Cabrera en l'inici del relat, explica que “las páginas que siguen están escritas después de haber recorrido la Zona del Protectorado marroquí como naturalista, encargado del estudio de su fauna, haciendo cuatro viajes durante los cuales he pasado la mayor parte de mi tiempo en el campo, conviviendo con los montañeses o con los nómadas de tiendas y caballos. [...] Lo que aquí doy son mis observaciones de otro género, mis impresiones y mis notas sobre el país y sus habitantes. Mi deseo es contribuir así, en la medida de mis escasas fuerzas, al mejor conocimiento de un territorio donde tanta sangre, dinero y energías viene invirtiendo España, pero sin amargar la existencia del lector con funestos pesimismo y procurando huir de todo apasionamiento político” (Cabrera, 1924: 5-6).

A la vegada, pel que fa a l'estructura i a la distribució dels capítols, El Asri considera que “refleja los movimientos de las tropas coloniales españolas en este país, que variaba de un año a otro, según las circunstancias. La misma distribución responde también, a una de las principales tesis que el autor se esforzó por defender en el libro. Se trata de la amplia relación que establece entre la posibilidad de adquirir conocimientos sobre Marruecos y la necesidad de que el norte de este país sea controlado por el Protectorado español” (El Asri, 2004: 124).

L'excursió del capellà de Salamanca, terres andaluses i marroquines

Prats Escudero, Santiago (1915). *Por Andalucía y Marruecos: panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos*. Salamanca: Calatrava.

Del viatger Santiago Prats Escudero poc sabem. Tant sols s'ha pogut esbrinar allò que la lectura acurada del seu relat ens ha deixat conèixer. D'aquesta manera, sabem que era religiós. A la pàgina 277 del llibre que s'analitza comenta “mis esclesiásticos pies”. També podem intuir que era religiós de Salamanca perquè publicà el relat allí, perquè el viatge comença també en aquesta ciutat castellana i finalment perquè la narrativa està dedicada al bisbe d'aquesta ciutat. Al mateix temps, també podem inferir que era catedràtic de Literatura a la Universitat de Salamanca. Comenta quan es dirigeix a l'inici del llibre al lector: “Literato por obligación, pues los superiores me honraron con la cátedra de Literatura” (Prats, 1915: 5). També reconeix que publica el llibre estimulat per companys i amics.

Així doncs, els seus records de viatge faran referència a tot el viatge que feu de Salamanca al Marroc i el relat resultant porta per títol *Por Andalucía y Marruecos: panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos* (1915), quedant dividit en dues parts ben diferents: la que fa referència al viatge per Andalusia i al del Marroc. El llibre en qüestió té

⁷⁴ L'estructura del capítol és la següent: 1) Primeras impresiones (7-21); 2) La ciudad de las mezquitas (22-36); 3) Camino del Fondak (37-47); 4) Tánger (48-60); 5) A lo largo del Atlántico (61-72); 6) Las llanuras de Alcázar (73-84); 7) El país de Hespérides (85-96); 8) Arcila (97-103); 9) Un paseo por Beni Bu Ifruor (104-112); 10) Un desierto en miniatura (113-125); 11) Hacia el Muluya (126-140); 12) Dos días bajo la jaima (141-150); 13) Kebdana y su sierra (151-162); 14) Entre los gitanos moros (163-172); 15) Xauen, la Misteriosa (173-186); 16) Beni Hozmar (187-199); 17) A través de Anyera (200-212); 18) La yeguada de Smid-el-Má (213-222); 19) Las altas cumbres de Yebala (223-238); 20) El señor deTazarot (239-258) i 21) Tres semanas en Bu Haxen (259-270).

un total de 282 pàgines⁷⁵ acompanyades de nombroses fotografies. En aquesta recerca però, només treballarem el segon llibre, que és el que fa referència concreta al Marroc. Al mateix temps cal afegir que recorrerà les rodalies de Melilla i que les seves aportacions recullen el tarannà del paternalisme catòlic i la possibilitat de la colonització al Marroc a través de les Missions.

Zulueta i la colonització útil, l'agrícola

JOSÉ ZULUETA GOMIS (Barcelona 1858 - 1925)

Zulueta Gomis, Josep (1916). *Impresiones de Rif*. Barcelona: Tip. Gráficas José Sabadell.

El barceloní Josep Zulueta Gomis, tot i ser un reconegut economista s'acabà dedicant a la política, convertint-se en un dels principals organitzadors del Partit Reformista a Catalunya i diputat a les Corts entre els anys 1902 i 1923. Va ser també un dels fundadors de la Federació Agrícola Catalano-Balear i de la cooperativa ramadera catalana Cadí, així com un gran coneixedor de les problemàtiques agrícoles, especialment de la fil·loxera.

Va ser des d'aquesta vessant de tècnic agrícola que Zulueta va viatjar pel nord del Protectorat espanyol del Marroc l'agost de l'any 1915⁷⁶, quan el món estava immers en la primera guerra mundial i quan el viatger tenia ja 57 anys. El llibre *Impresiones del Rif*⁷⁷ es va publicar als inicis de l'any 1916 a Barcelona. El llibre té 138 pàgines, cap il·lustració i s'estructura en 18 capítols⁷⁸. La publicació inclou una significativa dedicatòria al qui pagà el viatge, Eusebi Güell, l'hereu del lobby del Marquès de Comillas. A través de les seves pàgines exposa clarament l'opció del colonitzar el protectorat a través de la implantació

⁷⁵ Cap 1: Una noche en el mar. A la luz de la luna. África a la vista (149-156). Cap 2: Paseo por el Pueblo Viejo. Razas y tipos. Indumentaria de los moros (157-165). Cap 3: Al campo. Recuerdos. En la costa de Mar Chica. Por los jardines del Parque (166-173). Cap 4: Datos cantan. Panteones y tumbas. Del viejo consejo. Por la orilla del mar (174-184). Cap 5: Autoridades e injusticias marroquíes. Sursum corda. Cuestión de nombres (185-192). Cap 6: El moro individualista. Sus enfermedades y remedios. Exequias (193-199). Cap 7: la mujer mora, su condición social y su miseria. Casamientos y otras rarezas (200-206). Cap 8: Un matrimonio joven. Líneas y estaciones. En el zoco. Té moruno. Diálogo entre un morito y el autor (207-220). Cap 9: La tumba de Mizziám. De Nador a Zeluán. Horas de consuelo (221-227). Cap 10: en las monjas del Buen Consejo. Melilla moderna. La acción de España en Marruecos. La caridad hará lo que falta. Régimen civil y eclesiástico de Melilla. Otras menudeces (228-239). Cap 11: Instituciones religiosas de los musulmanes, cofradías, fiestas y ritos. El Ramadán. La Oración. Santones y encantadores de serpientes (240-254). Cap 12: La vida en el Mogreb. Aduares. El moro en su casa (255-263). Cap 13: El pueblo judío (264-276). Epílogo (277-278).

⁷⁶ Hi viatge per encàrrec i de l'elaboració de l'informe tècnic en neix el llibre ressenyat.

⁷⁷ Vegeu Zulueta y Gomis, José (1916). *Impresiones del Rif*. Barcelona: Talleres Gráficos de José Sabadell y C^o. El llibre s'estructura a partir d'un pròleg, 18 capítols i un epíleg. No inclou ni mapes de la zona, ni imatges ni fotografies.

⁷⁸ Tenim: Camino de Melilla (9-12), Melilla (13-18), Recorriendo las últimas posesiones (19-28), Las "mías" (29-34), Hablando con los moros (35-42), Hablando con catalanes (43-46), En la Cámara de Comercio de Melilla (47-50), La acción civil (51-56), El problema de Marruecos (57-64), La Colonización (65-70), ¿Por qué colonizar el Rif y no España? (71-76), De como se puede colonizar el Rif (77-84), El régimen militar (85-90), Colonización militar y militares colonos (91-96), El Régimen Jurídico: Melilla (97-102), El Régimen Jurídico: la colonial (103-108), Las Compañías colonizadoras (109-124), Enseñanzas (125-132).

agrícola⁷⁹. També inclou crítiques a la gestió política espanyola així com consideracions de la geopolítica mundial.

Juarros, de metge militar al Marroc a polític republicà progressista a Espanya

CÉSAR JUARROS ORTEGA (Madrid, 1879 - 1942)

Juarros Ortega, César (1922). *La ciudad de los bellos ojos. Tetuán*. Madrid: Mundo Latino.

El madrileny César Juarros es va formar com a metge a la Universidad Central de Madrid. També va ser professor de psiquiatria a l'Institut Español de Criminología essent un dels primers metges psicoanalistes que introduí el pensament de Freud a Espanya (www.aepcl.org, 2007) i pioner en la incorporació de tractaments mèdics de toxicomanies. Al mateix temps, també formà part de moltes associacions mèdiques, on és de destacar per les seves obertures de mires, l'AMEYA, l'Associació de metges escriptors i artistes⁸⁰.

Juarros també tingué la seva faceta d'escriptor i periodista⁸¹. En aquest sentit, són moltes les col·laboracions que se li atribueixen en diferents mitjans de comunicació escrita de l'època a Madrid (García-Romeral, 2004) alhora que tingué una vinculació molt estreta amb els cercles bohèmics de la capital. També va ser un home molt compromès en la societat que li tocà viure. Per aquest motiu donà multitud de conferències en relació a la medicina familiar, publicà llibres de divulgació sobre psicopedagogia adreçada a la quitxalla, presidí l'Associació abolicionista espanyola, defensà la reforma sexual i també les campanyes prodivorci dels anys vint i, acabà essent diputat com a representant del partit republicà progressista, l'any 1931.

⁷⁹ En el llibre citat, després de la dedicatòria a Eusebio Güell i del pròleg on aclareix que no té la intenció de ser considerat africanista, ens presenta "las últimas posesiones", valorant-ne les capacitats agrícoles. El capítol quatre, "Las "mías", ens presenta aquest tipus d'organització i la seva gran utilitat en el projecte de "penetració pacífica". Tot seguit s'obra una secció més d'observació participant sobre el territori i que es diferencia en "Hablando con los moros" i "Hablando con catalanes", significatiu per veure o copsar quines foren les intervencions i accions del nostre viatger a la zona septentrional del protectorat. Continuant amb l'interès de fer una indagació en la situació econòmica de la zona, dedica un capítol a "La cámara de comercio de Melilla" i tot seguit s'embarca amb el que és la defensa del seu projecte, les seves observacions sobre el territori i les seves opinions, que ja podem avançar, s'aproximen molt a les defensades entre els dirigents catalans de l'època. Així, segueixen capítols titulats "La acción civil", "El problema de Marruecos", "¿Por qué colonizar el Rif y no España?", "De cómo se puede colonizar el Rif", i "Colonización militar y militares colonos".

⁸⁰ Vegeu: <http://www.medicosescritoresyartistas.com/marco01.htm>

⁸¹ César Juarros és autor de molta i diversa producció bibliogràfica. En relació a la seva experiència mèdica militar destaquen *Informe acerca de un rancho de campaña a base de carne de conserva* (1907) i *Cartilla de primeros socorros*, del mateix any. Des d'una perspectiva de divulgació, podem citar *La crianza del hijo* (1919) i *La profesión del hijo* (1916). De més diversa índole són *Atalayas sobre el fascismo* (1934), *Ramón y Cajal, vida y milagros de un sabio* (1935), *Los senderos de la locura* (1928), *La sexualidad encadenada* (1931) o *El amor en España* (1927). Juarros també traduí obres mèdiques provinents d'altres contextos europeus. Per últim, des d'una perspectiva més literària també podem destacar els següents títols: *El adulterio de un hombre infeliz* (1932), *De regreso del amor* (1926), *Sor Alegria* (1930), *Breviario sentimental de la madre* (1921), *La ciudad de los ojos bellos* (1922), *Las bogueras del odio* (1923) i *El momento de la muerte* (1925).

César Juarros també va ser metge militar durant algunes campanyes militars espanyoles al Marroc. En aquest sentit, va conèixer amb profunditat Casablanca i Tetuan. Fruit d'aquestes experiències marroquines, l'any 1922 publicà un llibre de recopilació de les seves experiències i d'opinió en relació a la situació colonial del Marroc i del colonialisme espanyol, posant molt èmfasi a la situació traumàtica post21. El llibre *La ciudad de los ojos bellos: Tetuán* (1922) té un total de 315 pàgines sense il·lustracions que queden dividides en 20 capítols⁸².

Andrés Sánchez Pérez, el militar Interventor i divulgador del món marroquí

Sánchez Pérez, Andrés (1925). *Cosas de moros. Impresiones rápidas del campo y de la ciudad*. Toledo: Imp. Escuela Tip. y Enc. del Colegio de María Cristina.

El militar Sánchez Pérez participà a les guerres del Rif. De fet, s'ha pogut saber que va arribar a ser Teniente Coronel de Infantería i Interventor a la zona oriental del Protectorat. Per tant, un agent colonial clar. Tanmateix, de la seva vida personal poc se sap⁸³. S'ha inferit que possiblement fos natural de Toledo, per les referències que apareixen al llibre, que coincideixen amb el lloc d'edició. A través de les seves publicacions trobades podem afirmar que era un home que s'interessava per la realitat i la història rifeña que l'envoltava.

Gonzalbes apunta que a partir de l'any 1926, Sánchez Pérez començà a mostrar un gran interès vers les qüestions arqueològiques en territori marroquí. En aquest sentit, comenta que “comenzará escribiendo acerca de costumbrismo y cuentos árabes populares, pero también en esta época se interesó por restos arqueológicos en el Rif, si bien no publicó estas cuestiones hasta después de la guerra civil española” (Gonzales, 2005: 238). Així doncs, sembla ser que les seves exploracions al Rif produïren algunes descobertes importants, com pot ser la de l'antiga ciutat de Nakur, a la vall d'Al-Hoceima (Gonzalbes, 2005). Des d'aquest interès històric també és de destacar les publicacions, de principis dels anys cinquanta, *Aprovechamientos comunales y formas de cooperación en el Rif* i *Datos históricos sobre ciudades rifeñas*. D'altra banda també publicà un llibre de referència explícita a *Abd-el-Krim* (1949) i un anterior que feia referència al desplegament militar del desembarco d'Al-Hoceima (1930).

El llibre que publicà, poc després del desastre d'Annual (1921), i que aquí s'analitza es titula *Cosas de moros. Impresiones rápidas del campo y de la ciudad* (1925), recull les seves opinions de la societat marroquí, fent un intent d'aproximació benèvol i quotidià. Per tant, lluny de retransmetre una societat estereotipada. El llibre en qüestió consta de 128 pàgines amb il·lustracions de Ocese, Cantos y Bonnichón que queden estructurades en 40 capítols⁸⁴

⁸² La distribució dels capítols del llibre és la següent: 1) Los ojos de Fatoma (7-22); 2) En panteísmo moro (23-34); 3) Las Venus negras (35-48); 4) El encanto brujo de Tetuán (49-62); 5) Los nietos de Lokman (63-78); 6) El baño de Chora (79-96); 7) La sombra del Profeta (97-112); 8) La poesía de la guerra (113-128); 9) El tonel de las danaiades (129-142); 10) La paz del campo (143-158); 11) Los ojos de Esther (159-174); 12) La serenidad sexual de la hebreas (175-188); 13) ¡Adonai! (189-206); 14) Las alegrías de Rachel (207-220); 15) Doña Sol (221-238); 16) La tutela de España (239-252); 17) Ojos de España (253-294); 18) La colonización imposible (295-306); 20) Marruecos la perversa (307-316) i Colofón (317).

⁸³ Tampoc sabem quant temps va estar al Marroc.

⁸⁴ L'estructura del relat queda organitzada de la següent manera: Dedicatoria (7-8), Al Lector (9-12), Tetuán, la blanca y evocadora (13-16), El zoco de Guersa el Quebira (17-20), Un paco de la guerra del 60 (21-22), Krimo, Laarbi y Al·lal (23-26), La mora loca (27-28), Saharaui y los temblores de la tierra (29-30), La mujer

breus. De la mateixa manera, el llibre està dedicat tant a espanyols com a marroquins, en un intent més d'unir lligams colonials entre les dues riberes mediterrànies. Així, podem llegir: “A todos los españoles que ponen sus entusiasmos en la empresa del Protectorado. A todos los musulmanes capaces de comprender las nobles aspiraciones de España” (Sánchez Pérez, 1925: 7).

Escamilla, l'evocador de l'Al-Andalus

Escamilla y Rodríguez, Antonio M. de (1927). *Marruecos visto y soñado*. Barcelona: Artes Gráficas Carlos Sabadell.

Antonio de Escamilla va ser un home de lletres molt interessat per la temàtica marroquina. El seu llibre, publicat després del període de pacificació de Primo de Rivera i titulat *Marruecos visto y soñado* (1927), esdevé interessant perquè recull les dues cares de la moneda de la representació espanyola del Marroc: la necessitat de colonitzar però també la de divagar i evocar. A més, el relat d'Escamilla també esdevé un dels exemples més clars de l'evocació espacial orientalista de l'Al-Andalus. Aquest fet possiblement estigui vinculat amb els seus orígens. En aquest sentit i de forma explícita apareix a les primeres pàgines del llibre “en mí corre con su calor y sus violencias, la sangre de los Abd-Er-Ramamnes” (Escamilla, 1927: 8).

El llibre té un total de 281 pàgines que s'acompanyen de nombroses fotografies i s'estructuren en 30 capítols⁸⁵. Viatjà amb un amic l'any anterior a la publicació, concretament amb “mi buen amigo el ingeniero geógrafo D. Ignacio Fossi, andaluz como yo” (Escamilla, 1927: 9). L'interès vers Marroc ja s'havia fet palès amb anterioritat, quan l'any 1923 publicà el llibre *Marruecos, hacia la solución del problema*, on explica la seva anàlisi personal sobre el colonialisme espanyol al Marroc.

mora de ciudad (31-35), Los Xerifes (36-38), Las cafetines (39-40), Cuento de Yebala (41-44), Amersán (45-46), El hombre de Yebala (47-48), ¿Quién tiene razón? (49-50), Mohamed Es-Susi (51-53), ¡Suerte! (54), Por algo se empieza (55), La triste historia del “Raisuli” (55-61), El orgullo musulmán (62-68), Tiros y “chau-chau”, o un rancho escrupuloso (69-70), El morito del quiosco (71-72), El paraguas de Abdeljalak (73-74), Por enmendar la plaza (75-76), Proverbios marroquíes (77-79), Proverbios árabes (80-85), Un zoco de Beni-bu-Yahi (86-88), Una sumisión en regla (89-90), En los llanos de M'Talza (91-94), Un examen para cabo (96-96), ¡Ninia, basora! (97-98), El moro que aprendió a leer y escribir en castellano (99-100), La Tradición (101-102), Amor, dolor y venganza (103-106), Reflexiones de un fakir (107-110), Los yenún (111-112), El robo en Marruecos (113-114), Haduxa de Tzeyala (115-118), Noches de Ramadán (119-120), La ternera del Cónico (121-123), En todas partes cuecen habas (124-125) i Los “aissaua” (126-128).

⁸⁵ L'estructura del relat és la següent: En el Bogaz Yebi Tarek (5-7), ¡A Tetuán, la seductora! (8-16), Los zocos (17-26), Las calles y sus luces (27-35), Mezquitas y fuentes (36-45), Interiores (46-56). Usos y costumbres (57-70), La hora del té (71-82), Las azoteas (83-89), Oración trascendente (90), El cherif de Yebala (100-111), Curiosas leyendas (112-122), La mujer del adoptado (123-127), El divorcio por cariño (128-135), Las asechanzas (136-144), ¡Haz tu obra! (145-153), La circuncisión de l'Aail Ben Mohamed-ben-Ahmed (154-160), La superstición o Mard-el-Aain (161-166), El de las buenas entrañas (167-176), El león de Xauen (177-183), El Jalifa lo presintió (184-190), Como nació el profeta (191-195), ¡Córdoba, mora! ¡Granada, mora! (196-206), Los consanguíneos sienten nostalgia (207-216), A la ciudad religiosa la envuelve el halo de la poesía (217-221), La estrofa del dolor (222-226), Política a seguir (227-237), Post Scriptum (238-242).

Daniel Martínez Ferrando, un flâneur que recorre el Protectorat francès

DANIEL MARTÍNEZ FERRANDO (València 1887- Palma de Mallorca 1953)

Martínez Ferrando, Daniel (1929). *Ciudades marroquíes a través del Mogreb*. Barcelona: Cervantes.

Daniel Martínez Ferrando va néixer a València l'any 1887 en el sí d'una família reconeguda en el panorama polític i cultural valencià de l'època. Molt vinculat a la creació literària (prosa i poesia) i quan encara era estudiant de Lletres a la seva ciutat natal, donà una conferència a la societat *Lo Rat Penat* titulada "Renaiximent" –març del 1909– que suposà la ruptura definitiva amb la poesia tradicional valenciana i l'entrada dels cànons modernistes vinculats al nacionalisme polític als membres de la "generació del 1909" (Fuster, 1980; Palomero, 1997). Per Sáenz Martínez, Daniel Martínez va ser un "buscador de "exóticos" espacios a quien le tocó recorrer el difícil y conflictivo itinerario de la primera mitad del siglo XX" (Sáenz Martínez, 2006: VII).

L'any 1921 aconseguí la Càtedra d'Anglès a l'Escola de Comerç de Palma de Mallorca, havent estat treballant amb anterioritat a Anglaterra, Les Palmes, Cadis o Vigo (Sáenz Martínez, 2006). Paral·lelament, la Dictadura de Primo de Rivera imposà un coerci parèntesi al desenvolupament del valencianisme cultural i polític i Daniel Martínez tingué que començar a escriure en castellà. Així, l'any 1923 publica la novel·la costumista titulada *Las brujas* (1923) i *La conversación de Ben Amadi. Del misterioso Norte Africano* (1923), relat que ja marcarà la frontera amb el que serà la major part de la seva literatura del període, la literatura de viatges (Sáenz Martínez, 2006).

D'aquesta manera, "a diferencia del sedentarismo que caracterizaba a la mayoría de los escritores valencianos del momento, Martínez Ferrando, protagonizará una intensa actividad viajera por tierras europeas, norte africanas y del Próximo Oriente, a la que probablemente no le fue ajeno el sentimiento de frustración ante la atonía social y cultural que le rodeaba" (Sáenz Martínez, 2006: IX). Fruit d'aquestes experiències són *A través de Galicia, ciudades y paisajes* (1922), *Las ciudades del camino, visión poética de Italia* (1924), *Guía sentimental de Mallorca, paisajes de la isla dorada* (1925), *Ciudades islámicas, peregrinación sentimental por Turquía, Siria y el Norte africano* (1927), *Palestina, sueños y realidades crueles* (1927) i la que aquí s'analitza, *Ciudades marroquíes. A través del Mogreb* (1929). En temps de la República publicà la novel·la *El país donde nadie se muere* (1932). L'any 1936, publicà una recopilació de tres poemaris⁸⁶ en un llibre titulat *Escumes*.

Després de la Guerra Civil va ser empresonat a Burgos i a Madrid. La persecució anà més enllà de la presó i l'any 1942 va ser expulsat de la seva càtedra (Sáenz Martínez, 2006). D'aquest període és l'obra de teatre *Agua pasada*, comèdia que denuncia la repressió franquista i que no sortiria a la llum fins al 1983 (Sáenz Martínez, 2006). Tot i que l'any 1952 va ésser readmès a la Càtedra, un any més tard morí, a l'edat de 66 anys.

Daniel Martínez viatjà al Marroc amb 41 anys, durant l'any 1928 i curiosament només es desplaçà pel Protectorat Francès. El llibre publicat amb el títol *Ciudades marroquíes. A través del Mogreb* (1929)⁸⁷ conté 260 pàgines⁸⁸ i no inclou cap il·lustració. Per contextualitzar una

⁸⁶ Forma part d'aquesta recopilació *La cançó del Isolat* (1911), *Vora la mar del Nord* (1915) i *Visions de l'Horta* (1916).

⁸⁷ Aquest llibre ha estat reeditat al 2006 per Ibersaf i amb un pròleg de Begoña Sáenz Martínez.

mica més la seva aportació, Begoña Sáez explica que “Martínez Ferrando no es un militar, ni un diplomático; tampoco es un científico o un explorador y, ni mucho menos, un misionero. Es el hombre que viaja por el gusto del viaje; es el viajero por el viaje en sí, el viaje de placer, sin una finalidad utilitaria. Perteneció pues, a este último eslabón del viajero romántico: el turista –en su acepción positiva originaria como sinónimo de excelencia- para quien desplazarse constituye no un esfuerzo, un trabajo, sino una actividad recreativa, cultural o de descubrimiento” (Sáez Martínez, 2006:XII). En un sentit més analític, per Martínez Montávez (1977), la seva literatura de viatges al Magrib de Martínez Ferrando constitueix quelcom més que un convencional relat exotitzant i ha de ser copsat com un “curios producte de narració colonial”.

La vida de Santiago Otero, a cavall entre les dues costes mediterrànies

Otero Rotundo, Santiago (1930). *En el corazón del Rif. Impresiones de viaje efectuado a la Zona del Protectorado español y plazas de soberanía en Marruecos.* Ceuta: Revista África.

Santiago Otero va ser un periodista gadità nascut a San Roque que acabà establir-se a Tànger. Tal i com assenyalava l'actual cronista oficial de Ceuta, Otero “desde muy joven debió combinar su residencia gaditana con la tangerina” (Gómez Barceló, 2007: 1). Com a periodista a Espanya se sap que l'any 1880 era redactor del diari local *El Perro*, des del qual mantingué una posició molt crítica amb la societat local (Gómez Barceló, 2007). El 1881, fundà a San Roque el diari *El Loro*, des d'on mantingué una posició molt afí amb el govern local, especialment amb l'alcalde d'aquella època, Joaquín Blanca (Pérez Girón, 1989).

Més tard, instal·lat a Tànger, exerceix també de periodista col·laborant en els diaris locals *El Eco Mauritano* i *La Crónica*. Al mateix temps, sabem que va ser membre de l'Associació Internacional de Premsa de Tànger, a través de la qual feu el viatge que deixà narrat en el llibre que s'analitza. D'altra banda, Laredo (1935) deixà constància en el seu llibre -sobre la seva vida i experiència a Tànger- que Santiago Otero va ser canceller del Consolat espanyol d'aquesta localitat. En aquesta mateixa línia, Gómez Barceló ha recuperat que des de l'any 1917 Otero va ser oficial del registre al Consolat d'Espanya a Tànger, que l'any 1924 era l'escriptor de la mateixa institució i que entre els anys 1927 i 1928 va ser representant d'Espanya a l'Assemblea Legislativa de Tànger (Gómez Barceló, 2007). El 1930, quan porta a terme el viatge per la zona d'influència espanyola del Marroc torna a figurar com l'oficial més antic del Consolat espanyol de Tànger (Gómez Barceló, 2007).

Per Isaac Laredo (1935), Santiago Otero va ser un bon escriptor i un notable orador que morí en una edat avançada rodejat de respecte i l'estima de tothom (Laredo, 1935). Així doncs, com a periodista però també com agent colonial partidari de la intervenció colonial al Marroc, a l'any 1930 Santiago Otero Rotundo portà a terme un viatge oficial de l'Associació Internacional de Premsa de Tànger pel Protectorat espanyol al Marroc. El

⁸⁸ En el mar: Proa al sur (5-20); Oran: Tierra africana (21-28), Paisajes de Argelia (29-40); Uyda: En el umbral de Marruecos (41-47), Tierras malditas (48-58); Fez: Fez la imperial (59-67), Por las casas de Alá (68-76), Aquel barrio en la noche (77-86), Palacio de ensueño (87-93), Un restaurant endemoniado (94-102), Mañana saldremos de Fez (103-112); Mequínez: Mequínez entre olivos (113-119), El guía nº2 (120-130), La Corte de Muley Ismail (131-140), ¡Calor! (141-150); Rabat: La capital de Marruecos (151-162); Casablanca: Europa en Marruecos (163-174), Hacia el Gran Desierto (175-184); Marráquex: El palacio de la Bahía (185-192), Sol de África (193-200), Al borde del Desierto (201-211), Unas tumbas y un suelo fértil (212-219), Los jardines de la Menara (220-227), Mientras los moros se divierten (228-240); En el Atlántico: La partida (241-248).

viatge durà un mes durant el qual recorregueren els principals enclavaments de la zona d'influència espanyola. El relat consta de 216 pàgines dividides en 13 capítols⁸⁹, acompanyades de nombroses i significatives fotografies.

L'estudiant curiós...

FRANCESC ESTEVE I GÁLVEZ (Castelló de la Plana 1907-2001)

Esteve Gálvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Server de publicacions de la Diputació de Castelló [inclou el relat del seu viatge al Marroc].

Francesc Esteve Gálvez va ser un reconegut arqueòleg i professor d'història valencià (Mira, 1996). Fill de Castelló, ja de jove mostrà una gran vocació per aquesta disciplina. Quan va arribar a Barcelona per estudiar a la Universitat (1925), “ja feia bastant temps que no era un simple estudiant de batxillerat com els altres. Ja feia anys que el movia la passió de conèixer la superfície i les profunditats de la seua terra, feia anys que eixia al camp, corria pels secans i les muntanyes, i observava aquestes terres amb uns ulls interrogadors i nous” (Mira, 1996: 9). Des de que va ingressar a la Universitat de Barcelona va col·laborar estretament amb la secció arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans i sentí una gran admiració pels professors Dr. Pere Bosch Gimpera i el Dr. Alberto del Castillo Yurita (Esteve, 1996). Un cop va obtenir la Llicenciatura anà a Madrid per doctorar-se. Sota la tutela del Dr. Hugo Obermaier, es graduà amb la millor qualificació amb la tesi titulada *Estudios acerca de la cerámica cordial y el origen del vaso campaniforme* (www.amposta.info/personatges, 2007).

L'any 1930, quan encara era estudiant a Madrid, va rebre l'encàrrec d'organitzar el Museu Provincial de Castelló. Cinc anys després i essent ja Doctor, aconseguí la plaça de catedràtic de Geografia i Història de l'Institut d'Ensenyament Mitjà Francesc Ribalta de Castelló (www.amposta.info/personatges, 2007). Al mateix temps, també es feu càrrec del Servei d'Observació Meteorològica i poc després va ser nomenat director del Museu Provincial de Castelló que anys abans havia impulsat (www.amposta.info/personatges, 2007).

Com a director del Museu Provincial en el període de la Guerra Civil, s'escarrassà per salvaguardar el patrimoni local i al no confluïr amb les idees del nou règim, l'any 1943 va ser represaliat i destinat a l'Institut de Tortosa com a professor d'Història (www.amposta.info/personatges, 2007). Tanmateix, l'any 1954 va ser nomenat Comissari Local d'Excavacions Arqueològiques de Tortosa i aconseguí ser professor titular de Geografia i Història de l'acabat de crear Institut Laboral d'Amposta. També en aquest període es dedicà a formar un grup consolidat de persones interessades per l'arqueologia, que sota la seva direcció i durant més de dues dècades portaren a terme treballs d'investigació i recerca al Baix Ebre i el Montsià. Un any més tard funda el Museu Arqueològic d'Amposta (1955) que, amb els anys, esdevindrà el Museu Comarcal del Montsià (www.amposta.info/personatges, 2007).

⁸⁹ L'estructura del llibre és la següent: 1) Motivo y finalidad del viaje; programa del mismo; componentes de la expedición (5-12). 2) Arcila (13-18). 3) Larache (19-48). 4) Alcazarquivir (49-56). 5) El Jemis de Beni Arós (57-60). 6) Dar Xauí (61-68). 7) Tetuán (69-98). 8) Xauen (99-108). 9) Azib de Ketama (109-116). 10) Villa Sanjurjo (117-142). 11) Melilla (143-192). 12) Ceuta (193-201) y capítulo adicional (202-216).

L'any 1959 retorna a Castelló i poc després es jubila i es dedica exclusivament a adequar les seves col·leccions i publicar alguns dels seus treballs d'investigació⁹⁰. A principis dels anys vuitanta cedeix tota la seva col·lecció etnogràfica i de ceràmica a la Diputació de Castelló. L'any 1971 rep la "Encomienda de Alfonso X El Sabio" i el 1977 l'Ajuntament d'Ampostà li concedeix la Medalla d'Or de la Ciutat. L'any 1984, la Generalitat de Catalunya li atorga la Creu de Sant Jordi. Poc després, també se li va atorgar la Medalla d'Or de la Diputació de Castelló i la Distinció al Mèrit Cultural de la Generalitat Valenciana. Als anys noranta publica, *Estudios de arqueología ibérica y romana* (1992) i *Recerques arqueològiques a la ribera baixa de l'Ebre* (1999). Mor a Castelló, als 94 anys, el 20 de març de 2001.

De l'època d'estudiant deixa dos llibres de memòries. El primer sobre el creuer per la Mediterrània organitzat per govern de la República (1933)⁹¹ i el segon sobre l'ambient universitari de Barcelona i de Madrid durant la seva etapa de formació. D'aquest segon llibre, *El Goig de Crèixer*⁹², forma part el viatge universitari al Marroc de l'any 1932 que s'analitza. L'encara estudiant i amb 25 anys, Esteve va deixar escrites les impressions de l'*Excursió a Marroc*⁹³ (pàgines 229-268) que portà a terme amb alguns companys i professors de la Universidad Central. Per Riu-Barrera "aquesta estada d'estudis al Marroc, dirigida per Manuel Gómez Moreno, resulta ben explícita del decantament del camp historiogràfic a través de l'arabisme vers la coincidència amb els objectius colonials del nacionalisme espanyol" (Riu-Barrera, 2007: 26). Paral·lelament i en relació a les anotacions d'Esteve en referència a les excursions d'estudi incloses a les seves memòries: "el lector potser trobarà una miqueta àrides les incursions en el camp del propi autor, és a dir l'exposició del seu itinerari més estrictament científic, els comentaris sobre troballes arqueològiques, interpretacions i teories. Però formen part essencial de la vida d'un gran home, i ens ajuden a reconstruir l'ambient científic i acadèmic de l'època" (Mira, 1996: 10).

María del Carmen Jiménez de Noguera, de vacances al Marroc

Jiménez de Noguera, María del Carmen (1933). *Por tierras de Africa*. Valencia: Tip. La Gutenberg.

La segona dona viatgera que ens apareix en l'eix cronològic és María del Carmen Jiménez de Noguera que viatja pel Marroc la primavera de l'any 1933 acompanyada d'uns cosins. El viatge que porta a terme, tal i com ho demostren les aportacions del relat, és clarament turístic. Les impressions viatgeres van ser publicades en cròniques a la *Correspondencia de Valencia* i en format de llibre el mateix any. Curiosament, són els cosins que també van de viatge amb ella els qui editen el llibre. En aquest sentit, en la dedicatòria llegim: "A nuestros

⁹⁰ Són de destacar: "Los sepulcros de la Joquera" (1965), "La cueva sepulcral del Calvari d'Ampostà" (1966), o "El abrigo rupestre del Assud de Alzamora y su yacimiento arqueológico" (1969).

⁹¹ Vegeu: Esteve Gálvez, Francesc (1985). *A l'entorn de les aigües lluminoses: el creuer universitari de 1933*. Castelló de la Plana : Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló.

⁹² Vegeu: Esteve Gálvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Diputació de Castelló.

⁹³ Inclou: El pas per Andalusia i en relació al Marroc: Tetuan, la costa atlàntica (234-241); Al marge del desert, Marrakesch (241-248); Meknés (248-249); Volubilis (249-250); Fes (250-254); De Fes a Tetuan (254-256); Algunes reflexions sobre Marroc (256-258); De retorn a Espanya, el pas de l'Estret (258-261).

queridos primos y compañeros de viaje como recuerdo del éxito alcanzado por Carmen en sus bellas crónicas “Por tierras de África” (pàg I).

S’ha inferit que l’autora era valenciana tenint en compte que les cròniques i la publicació del relat es feren a València. Tanmateix, ha estat impossible poder desxifrar quelcom més de la seva biografia, malgrat s’hagi intentat per moltes i diferents vies⁹⁴. El relat, breu i concís, tampoc incorpora cap detall en relació explícita a la seva persona. El llibre titulat *Por tierras de África*, consta de 47 pàgines dividides en set capítols⁹⁵ i que s’acompanyen de nombroses fotografies dels turistes en els llocs visitats. D’aquesta manera, el relat de María del Carmen Jiménez de Noguera, és l’exemple més clar d’un relat viatger/àlbum de fotos. Així, donant un cop d’ull a les fotografies incloses podem inferir que l’autora era jove i de classe acomodada.

Tirant, els negociants també fan vacances

Tirant, Ivan (1934). *Del Tibidabo a l’Atlas i tornada. Impressions d’un viatge al Marroc*. Barcelona: Editorial Eugenio Subirana.

El llibre d’Ivan Tirant⁹⁶ és l’últim dels relats que es treballa en aquesta recerca. El relat, publicat l’any 1934, fou escrit en català i titulat *Del Tibidabo a l’Atlas i tornada*. Tal hi com indica el subtítol del llibre, aquest relat fou publicat anteriorment en forma de cròniques a *El Correo Catalán*. L’autoria del relat roman desconeguda, tot i que en el pròleg es pot llegir: “poniendo de manifiesto el origen eslavo de Ivan Tirant y su desmesurada afición a los viajes” (Fresco, 1934: 11). El llibre, de 123 pàgines s’estructura en 11 capítols⁹⁷, més la dedicatòria, el pròleg i els fons de llàntia. També s’acompanya d’il·lustracions de Fontseré.

Ivan i els seus companys de viatge sortiren de Barcelona amb cotxe i recorregueren tota la costa mediterrània amb cotxe fins arribar a Almeria. Allí, embarcaren al ferri direcció Melilla. El viatge al Marroc va estar motivat per “uns afers comercials i d’interès turístic feren que tres amics decidíssim recórrer el Nord d’Àfrica” (Tirant, 1934: 19). En aquest sentit, recorrerien tant el Protectorat espanyol com el francès, sense fer referència explícita als seus interessos reals, però amb constants crítiques a la gestió espanyola que acabaria suposant que el viatger es decanti per l’eficiència observada als territoris marroquins tutelats pels francesos.

⁹⁴ L’autora en qüestió no apareix ni en el llibre recopilatori de viatgers valencians realitzat per Bas Carbonell (2003). Tampoc ha estat possible esbrinar res en diferents institucions valencianes, ni en els arxius del propi diari que publicà les cròniques. Resta, per tant, encara en la desconexença.

⁹⁵ Primera visión de Marruecos (7-9), Tetuán (10-17), Arcila – Larache (18-20), Alcazarquivir – Rabat – Casablanca (21-24), Marrakech (25-31), Mequínez (32-24), Mequínez y Fez (35-38), Fez (39-41), Xauen (42-47)

⁹⁶ Les dues autories (del llibre i del pròleg) que apareixen en l’edició són pseudònims que no he pogut indentificar malgrat la recerca portada a terme a *El Correo Catalán*. Tanmateix és destacable la intencionada significació dels pseudònims emprats. Per un cantó, per Ivan Tirant se sobreentén l’anar tirant, fent camí, en ruta... En la mateixa línia, Joan Fresco, també sembla clarament un mot a posta, còmic, irònic i aporta un cert humor amb toc de “frescura”.

⁹⁷ L’estructura és la següent: L’itinerari (19-22), La zona oriental espanyola (23-38), La zona francesa (39-58), La zona occidental espanyola (59-78), Els indígenes (79-88), Els israelites (89-94), La francmaçoneria (95-98), Els cristians (99-102), La propietat (103-108), El turisme (109-114), El braçalet del turmell (114-126).

La feminista que viatja al Marroc per poder conèixer les seves compatriotes

AURORA BERTRANA I SALAZAR (Girona, 1892 – Berga, 1974)

Bertrana, Aurora (1936). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània.

La vida d'Aurora Bertrana, la literatura, el feminisme i el viatge⁹⁸ són inseparables. Per Pla, “la seva vida aventurera, la seva personalitat independent i anticonvencional, la seva reivindicació dels drets de la dona i la publicació ja des d'abans de la guerra d'Espanya dels seus llibres de viatges l'havien convertit en una figura literària, a vegades polèmica, parcialment reconeguda pels lectors, i en part també menystinguda per la crítica” (Pla, 2001; 9). Filla de l'escriptor català Prudenci Bertrana, Aurora va néixer a Girona a principis de l'últim decenni del segle XIX. Va passar la major part de la seva infància a terres gironines, instal·lant-se temporalment a Barcelona per seguir la seva formació musical. Poc després va començar la seva faceta de “conèixer món”, anant-se'n a viure i estudiar a Suïssa.

Bertrana es va estrenar com a escriptora amb una sèrie de set col·laboracions a *La Veu de Catalunya* (1923) com “estudianta” a Ginebra. A Suïssa conegué el qui seria el seu marit, Monsieur Choffat, que malgrat tenir una relació difícil i finalment divorciant-se, visqueren conjuntament a Polinèsia entre els anys 1926 i 1929. Allí es forneix com a aventurera i experta en viatges tot experimentant l'exotisme oceànic. D'aquesta experiència n'és fruit el llibre de viatges *Paradisos oceànics* (1930). D'aquesta manera, “el viatge, conèixer món i les noves experiències, caracteritzen en gran part la personalitat i obra d'Aurora Bertrana” (Edo, 2004: 599). De fet, va fer llargs viatges i estades per Europa, Àfrica del Nord, Amèrica central i les illes d'Oceania.

Bertrana va ser una dona molt moderna pel seu temps i com a escriptora “es va especialitzar com a periodista i es va professionalitzar efectivament en el món de la premsa, en temes viatgers –especialment oceànics i marroquins- i relatius a la dona, tant en àmbits polítics i socials, com culturals i literaris (Real, 2001: 33). També es va comprometre políticament, portant a terme nombroses conferències i actes reivindicatius sobre la culturització de les dones o les polítiques catalanistes. En aquest sentit, l'any 1933 es presentà com a candidata per Esquerra Republicana de Catalunya al Congrés de la República.

La figura d'Aurora Bertrana, tot i haver romàs en l'oblit, ha començat a recuperar-se des d'uns anys ençà (Granell, et. al., 2001; Bonin, 2003, Nogué et. al., 1996; Garcia Ramon, et. Al., 1998). Les aportacions viatgeres de Bertrana, com les de Colombine, van suposar un contrapunt a aquells textos escrits per homes i que presenten una visió del món androcèntrica. Un dels valors dels textos d'Aurora Bertrana rau precisament en l'esforç per defugir de l'estereotip masculí. D'aquesta manera, sempre intenta crear la seva pròpia autorepresentació, una imatge més propera a ella, a la seva experiència femenina.

Aurora Bertrana va anar al Marroc l'any 1935, com a periodista de La Publicitat. Així, primerament publicà les seves impressions en format de cròniques periodístiques, i l'any següent, en format llibre titulat *El Marroc sensual i fanàtic*. El llibre de viatges sobre el Marroc

⁹⁸ Aurora Bertrana va ser una intrèpida viatgera. Tanmateix, en tornar de l'exili, no viatjà més fins al final dels seus dies.

que s'analitza, consta de 291 pàgines estructurades en dos blocs i vuit capítols⁹⁹ que s'acompanyen de 24 fotografies. Pel tractament de la temàtica i per l'enfocament personal de l'autora, aquest llibre cal considerar-lo d' excepcional pel seu context.

La jove viatgera a la recerca de l'Orient perdut

MERCEDES SÁENZ-ALONSO GOROSTIZA (San Sebastián, 1916)

Sáenz-Alonso, Mercedes (1947). *Del molino al minarete: viajes por Holanda y Marruecos*. Madrid: Afrodísio Aguado.

Mercedes Sáenz-Alonso és una escriptora i periodista guipuscoana, nascuda a Donostia l'any 1916. La seva faceta viatgera comença quan és adolescent, fent viatges d'estudis per França, Itàlia i Anglaterra. Es va llicenciar a la seva ciutat natal en Filosofia i Lletres. Tal i com apunta Arozamena (2007), va començar a exercir de periodista l'any 1937, compaginant-ho amb l'escriptura més de caire literari i el món de la publicitat. Sáenz-Alonso també va donar classes i nombroses conferències en els cursos d'estiu per estrangers de la Universitat de Navarra. Va ser corresponsal de *Radio Nacional de España* a Grècia i Turquia i de *Radio Roma* en els programes dirigits a Iberoamèrica (Auñamendi, 2007). També va ser corresponsal dels mitjans de comunicació del règim franquista, concretament a *Pyresa* i a *Prensa del Movimiento*. Al mateix temps, dirigí les seccions literàries de *Radio San Sebastián* i de *Radio Nacional de España* a Donostia i va ser la vicepresidenta de l'*Ateneo Guipuzcoano* i de l'*Asociación Guipuzcoana de Escritores*.

Mercedes Sáenz-Alonso va ser una dona molt activa i emprenedora en relació als diferents àmbits de la cultura. Així, a part de ser una reconeguda periodista i escriptora¹⁰⁰ també va ser una de les pioneres en introduir en la capital guipuscoana el teatre d'assaig i la cultura del *cineclub* (Arozamena, 2007). Sáenz-Alonso va mostrar un gran interès per aprofundir en les significacions de les reinterpretacions de *Don Juan*, personatge arquetípic de la literatura espanyola. En aquest sentit, l'any 1969, publicà el llibre *Don Juan i el donjuanismo*.

Sáenz-Alonso viatjà dues vegades al Marroc. Les impressions que s'analitzen (publicades l'any 1947) són les de la primera vegada que s'hi desplaçà, quan tenia 21 anys. El llibre té 224 pàgines que no inclouen cap il·lustració i que queden dividides en dues parts ben diferents: les impressions literàries que fan referència als Països Baixos i les que fan referència al Marroc¹⁰¹. Encara en relació a la seva faceta viatgera, Sáenz-Alonso, l'any 1963 va publicar una altra narrativa viatgera titulada *Del Bósforo a Gibraltar*.

⁹⁹ L'estructura del llibre és la següent: Protectorat espanyol: 1) Tetuan: nacionalistes – Teatre àrab – Meretrius – Gueda (15-54); 2) Arzila: Dauïa, Limina i Gmar – Els Hamatxes – Les quatre dones del baixà – Cabila (55-92); 3) Xauen: Tres minuts de serietat – La ciutat Santa – Presó de dones – La Fakiha – l'autora a la recerca d'una culpa (93-148). Protectorat francès: 4) Fes: Boires islàmiques – Continua el misteri – La desmoralització del "fassi" (149-174); 5) Rabat: L'oració de Sidi Mohamerd ben Yussef – Himeneu (175-192); 6) Casablanca: Dar el Beida – El Busbir (193-208); 7) Marraqueix: L'Oasi i les tres ciutats – La plaça Djmaa El Fnà – Els xeïls – L'hotel ideal (209-248); 8) Zona insotmesa: Ençà i enllà de l'Atlas misteriós – La meua visió del Desert – Militars i palmeres – A les portes del Sahara – El senyor de Taurirt (249-291).

¹⁰⁰ De la seva faceta d'escriptora, destaquen les obres: *Bajos fondos* (1949), *El tiempo que se fue* (1951), *Altas esferas* (1951) o *La pequeña ciudad* (1952).

¹⁰¹ En relació a la part que fa referència al viatge al Marroc, tenim els següents capítols: En un jardín de Algeciras (95-98), Día azul sobre las columnas de Hércules (99-102), Ceuta mira a España (103-104), La ciudad blanca (105-107), España en Marruecos (108-110), Latidos de Oriente (111-115), Tánger la

Bibliografía

Álvarez Chillida, G (2002). *El Antisemitismo en España. La imagen del judío (1812-2002)*. Madrid: Marcial Pons Historia.

Amo, José (1933). *Don Fernando Amor y Mayor*. Córdoba : Real Academia de Ciencias, Bellas Letras y Nobles Artes de Córdoba.

Amor Mayor, Fernando (1856). *Estudios que sobre la Agricultura en sus varias aplicaciones ha hecho en la Exposición Universal de París Fernando Amor y Mayor*. Córdoba : Diputación Provincia de Córdoba y Imprenta y litografía de Fausto Garcia Tena.

Amor y Mayor, Fernando (1859). *Recuerdos de un viaje a Marruecos*. Sevilla: Imp. La Andalucía.

Antón del Olmet, Luis (1912). *Echegaray*. Madrid: Imp. De Alrededor del Mundo.

Antón del Olmet, Luis (1912). *Nuestro abrazo a Portugal: catecismo de la raza*. Madrid: Imp. De Alrededor del Mundo.

Antón del Olmet, Luis (1913). *Alfonso XIII*. Madrid: Imp. De Alrededor del Mundo.

Antón del Olmet, Luis (1913). *Alfonso XIII*. Madrid: Imp. De Alrededor del Mundo.

Antón del Olmet, Luis (1913). *Canalejas*. Madrid: Imp. De Alrededor del Mundo.

Antón del Olmet, Luis (1913). *Maura*. Madrid: Imp. De Alrededor del Mundo.

Antón del Olmet, Luis (1913). *Menéndez Pelayo*. Madrid: Imp. De Alrededor del Mundo.

Antón del Olmet, Luis (1913). *Moret*. Madrid: Imp. De Alrededor del Mundo.

Antón del Olmet, Luis (1914). *El correr de la política*. Madrid: Imp. Juan Pueyo.

Antón del Olmet, Luis (1916). *El general Marina*. Madrid: Imp. Cervantina.

Antón del Olmet, Luis (1916). *Marruecos: de Melilla a Tánger*. Madrid: Juan Pueyo.

Antón del Olmet, Luis (1917). *Costa: libro que recoge el trágico lamento de una raza en la figura del más egregio patriota*. Madrid: Magna Iberia.

Antón del Olmet, Luis (1918). *Cajal, historia íntima y resumen científico del español más ilustre de su época*. Madrid: Magna Iberia.

Antón del Olmet, Luis (1920). *María Guerrero*. Madrid: Imp. Renacimiento.

Antón del Olmet, Luis (1921). *Baños de sol*. Madrid: Prensa Popular.

Antón del Olmet, Luis (1921). *La diablesa, novela*. Madrid: Prensa Gráfica.

Antón del Olmet, Luis (1922). *¡Madre Mía! Drama en tres actos en prosa*. Barcelona: Publicacions Ràfols.

Antón del Olmet, Luis (1922). *El 98*. Madrid: Prensa Gráfica.

Antón del Olmet, Luis (1922). *El novio tapado*. Madrid: Prensa Popular.

Antón del Olmet, Luis (1923). *El nido del amor y de la muerte*. Madrid: Prensa Gráfica.

Azoramena Ayala, Ainhoa (2007). "Mercedes Sáenz-Alonso". A: Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco [versión digitalizada <http://www.euskomedia.org/aunamendi/119618>]

Internacional (116-121), Tánger la mora (122-125), Larache (126-132), Los palacios (133-139), Alcazarquivir (140-148), El París Blanco (149-154), Casablanca "cock-tail" galante (155-158), Marrakech la roja (159-163), Palmeras que esperan en Rabat (164-165), La celosa muralla de los andaluces (166-169), En el reino de los Udayas (170-173), Runas de imperios en Meknès (174-176), En un año que se ignora de la Hégira escuché un cuento oriental (177-178), Entre los decrepitos y adustos muros, Fez-el-Bali camina (179-181), Oro y hierro en la Kissaria (182-185), Viviendo en un palacio de las mil y una noches (186-188), El blanco fantasma femenino (189-191), Fez canta sus glorias por boca del mogrebino juglar (192-200), El Mellah judío (201-202), La ciudad moderna (203-204), Los jardines hechiceros de Bu-Jolud (205-206), Los verdes minaretes de las doscientas mezquitas (207-212), Las andaluzas medersas (213-215), Ala el único y el clemente (216), El muecín eleva su oración en la ciudad santa del Islam (217-221), Tarifa (222-224).

Barras y De Aragón, F (1949). *Los últimos escritores de Indias. Biblio-biografía de españoles del siglo XIX que escribieron sobre países de fuera de Europa o viajaron por ellos*. Madrid.

Bartrina, Francesc (2001). “Gènere, guerra i colonització en l’obra d’Aurora Bertrana”. A: Granell, Glòria et al. (coords) (2001). *Aurora Bertrana: una dona del segle XX*. Barcelona: Abadia de Montserrat.

Bas Carbonell, Manuel (2003). *Viajeros valencianos. Libros de viaje (ss. XII-XX)*. València: Ajuntament de València.

Bautista Vilar, Juan (1973). “Cristóbal Benítez en Tombuctú”. *África*, 377.

Benítez, Cristóbal (1886-87). Viaje por Marruecos, el desierto del Sáhara y el Sudán. *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*, XX-XXI. Madrid.

Benítez, Cristóbal (1899). *Mi viaje por el interior del África*. Tánger: Imprenta Hispano-arábiga de la Misión Católico-española.

Benítez, Cristóbal (1987). *Viaje a Timboctou*. Barcelona: Laertes. [pròleg introductor de Lily Litvak]

Benítez, Cristóbal (2005). *Mi viaje por el interior del África*. Alhaurín de la Torre: Servicio Municipal de Bienes culturales. [Introducción y anexos de Miguel Ángel Huesca Mariscal].

Bergere Dezaphi, Joelle-Ana (2002). “La categorización social de los marroquíes a través de la literatura de viajes. El ejemplo del Moro Vizcaíno José María de Murga. A: Ramírez, Ángeles; López García, Bernabé (eds) (2002). *Antropología y antropólogos en Marruecos: homenaje a David M. Hart*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Bertrana, Aurora (1930). *Paradisos oceànics*. Barcelona: Editorial Proa.

Bertrana, Aurora (1936). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània.

Bertrana, Aurora (1992). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions l’Eixample.

Bertrana, Aurora (1993). *Paradisos oceànics*. Barcelona: Edicions l’Eixample.

Boada y Romeu, José (1895). *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos. Impresiones y recuerdos (1889-90-93-94)*. Barcelona: Seix i Imp. Gutenberg.

Boada y Romeu, José (1902). En Tetuán, *Alrededor del Mundo*, Núm. 181, págs. 339-340.

Boada y Romeu, José (1999). *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos (1889-1894)*. Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud, Deporte y Turismo y Ceuta: Consejería de Cultura. [Edició facsímil amb introducció de Vicente Moga Romero].

Bonin, Catalina (2003). *Aurora Bertrana. L’aventura d’una vida*. Girona: Diputació de Girona.

Bravo Cela, Blanca (2003). *Carmen de Burgos, Colombina (1867-1932)*. Madrid: Espasa Calpe.

Burgos Seguí, Carmen (1904). *El divorcio en España*. Madrid: Viuda de Rodríguez Serra.

Burgos Seguí, Carmen (1906). *Por Europa*. Barcelona: Maucci.

Burgos Seguí, Carmen (1906). *La mujer en España*. Valencia: F. Sempere y Cía.

Burgos Seguí, Carmen (1912). *Cartas sin destinatario*. Valencia: F. Sempere y Cía.

Burgos Seguí, Carmen (1912). *Influencias recíprocas entre la mujer y la literatura*. Logroño: La Rioja

Burgos Seguí, Carmen de (1912). *En la guerra. Episodios de Melilla*. València: Sempere i Cía.

Burgos Seguí, Carmen (1916). *Peregrinaciones*. Madrid: Alrededor del Mundo.

Burgos Seguí, Carmen (1917). *Mis viajes por Europa*. Barcelona: Maucci [existeix una segona edició de l’any 2006 feta a Murcia: Nausícaä].

Burgos Seguí, Carmen (1927). *La mujer moderna y sus derechos*. Segovia: El Adelantado de Segovia. [Existeix una nova versió de l’any 2007 editada a Madrid: Ayuntamiento de Madrid].

Cabrera Latorre, Ángel (1924). *Magreb-el-Aksa. Recuerdo de cuatro viajes por Yebala y por el Rif*. Madrid: Editorial Voluntad.

Cabrera Latorre, Ángel (2004). *Magreb-el-Aksa. Recuerdo de cuatro viajes por Yebala y por el Rif*. Málaga: Ibersaf [Pròleg de Miguel Hernando de Larramendi].

Calvet, Agustí [Gaziel] (1891). *Tots els camins duen a Roma: història d'un destí (1893-1914)*. Memòries. Barcelona: Edicions 62 i La Caixa. [El viatge és de l'any 1909. La primera edició és de l'any 1958].

Cansinos-Asséns, Rafael de (2005). *Novela de un literato. Hombres, ideas, efemérides, anécdotas*. Madrid: Alianza.

Casado, Santos; Baratas, Alfredo (2004). "El divulgador Ángel Cabrera". A: De Felipe, Helena; López-Ocón, Leoncio; Marín Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Casals Costa, Vicente (2001). Ciencia, política y territorio. La construcción del paradigma regional en la Península Ibérica. *Scripta Nova*, 2001, N° 79.

Castañeda, Paloma (1994). *Carmen de Burgos*. Madrid: Horas y Horas.

Castillo Martín, M. (2003). *Carmen de Burgos (1867-1932)*. *Colombine*. Madrid: Ediciones del Orto, Biblioteca de Mujeres.

Claret Miranda, Jaime (2004). *La repressió franquista a la Universitat espanyola*. Tesi Doctoral defensada a la Universitat Pompeu Fabra i dirigida pel Dr. Joseph Fontana.

Collell i Bancells, Jaume (1892). *Roma: Impressions i comentaris*. Barcelona: Estampa de Subirana Germans.

Collell i Balsells, Jaume (1908). *Memòries d'un noi de Vich*. Vic: Gazeta Montanyesa. [Obra reeditada al 1996 a Vic per el Patronat d'Estudis Osonencs].

Collell i Balsells, Jaume (1921). *Dels meus recorts africans. Impressions d'un viatge fet l'any 1891*. Vic: Tipografia Balmesiana.

Collell i Balsells, Jaume (1997). *Escrits polítics*. Barcelona i Vic: Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives i Eumo. Edició, presentació i cronologia de Joan Requesens; pròleg d'Isidre Molas.

CSIC (¿2007). *La Comisión científica del Pacífico (1862-1866)*. <http://www.pacifico.csic.es>

Dantín Cereceda, Juan (1914). *Una expedición científica por la zona de influencia española en Marruecos*. Barcelona: Editorial Estudio.

Dantín Cereceda, Juan (1916). "La zone espagnole du Maroc", *Annales de Géographie*, XXV, 1916, págs. 366-373.

Dantín Cereceda, Juan (1934). *Exploraciones y conquistadores de Indias. Relatos geográficos*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.

De Felipe, Helena; López-Ocón, Leoncio; Marín, Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: CSIC.

Edo Benaiges, Maria Josep (2004). *Dones i ciutat a la Barcelona del segle XX: una anàlisi geogràfica a través de la literatura*. Tesi Doctoral inèdita dirigida per la Dra. Gemma Cànoves. Bellaterra: Departament de Geografia.

Egido León, M. De los Ángeles (1988). Del paraíso soviético al peligro marxista. La Unión Soviética en la España republicana (1931-1936). *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 10.

Eguilaz, Juan Antonio de (1899). *Mesa revuelta*. Madrid: R. Velasco.

Eguilaz, Juan Antonio de (1911). *Los suicidas*. Madrid: R. Velasco.

Eguilaz, Juan Antonio de (1913). *Un viaje por Marruecos*. Jaén: Tipografía del Pueblo Católico.

Eguilaz, Juan Antonio de (1913). *Un viaje por Marruecos*. Jaén: Tipografía del Pueblo Católico.

Eguilaz, Juan Antonio de (1930). *Cocina moderna, cocina práctica, cocina para todos. Verdadera enciclopedia del Arte Culinario*. Madrid: Imp. Saez Hermanos.

El Asri, Muhammad Abdellouahed (2004). "Un discurso colonial: los viajes de Ángel Cabrera a Marruecos". A: De Felipe, Helena; López-Ocón, Leoncio; Marín Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Escamilla Rodríguez, Antonio M. (1923). *Marruecos, hacia la solución del problema*. Madrid: García
Escamilla Rodríguez, Antonio M. (1927). *Marruecos visto y soñado*. Barcelona: Ares Gráficas Carlos Sabadell.

Espinet i Burunat, Francesc (2007). Viatges de catalans al món arabomusulmà o catalans en terra de moros: un inventari provisional fins el 2006. *Revista MHIC: història moderna i contemporània*. ISSN 1696-4403, núm 5.

Establier Pérez, Helena (2000). *Mujer y feminismo en la narrativa de Carmen de Burgos, "Colombine"*. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, Diputación de Almería.

Esteve Gálvez, Francesc (1985). *A l'entorn de les aigües lluminoses: el creuer universitari de 1933*. Castelló de la Plana : Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló.

Esteve Gálvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Diputació de Castelló.

Esteve Gálvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Server de publicacions de la Diputació de Castelló [inclou el relat del seu viatge al Marroc].

Ferrando Martínez, Daniel (1929). *Ciudades marroquíes. A través del Mogreb*. Barcelona: Cervantes.

Ferrando Martínez, Daniel (2006). *Ciudades marroquíes. A través del Mogreb*. Madrid: Ibersaf.

Fresco, Joan (1934). "Pròleg". A: Tirant, Ivan (1934). *Del Tibidabo a l'Atlas i tornada. Impressions d'un viatge al Marroc*. Barcelona: Editorial Eugenio Subirana.

Fuster, Joan (ed)(1980). *Antologia de la poesia valenciana*. València: Eliseu Climent.

Garcia Ramon, M.D, Albet, A., Nogué, J., Riudor, Ll. (1998). Voices from the Margins: gendered images of "otherness" in colonial Morocco. *Gender, Place and Culture*, 5 (3), 229-240.

García Romeral, Carlos (2004). *Diccionario de viajeros españoles. Desde la Edad Media a 1970*. Madrid: Ollero Ramos.

Gavira, José (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell el "Kaid Ismail"*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Gómez, Maribel (2003). *Aurora Bertrana: encís pel desconegut*. Barcelona: Pòrtic.

Gómez Barceló, José Luis (2007). *Informe: Santiago Otero*. Ceuta: El cronista oficial de Ceuta.

Gómez Mendoza, Josefina et al. (1995). *Geógrafos y naturalista en la España contemporánea. Estudios de historia de la ciencia natural y geográfica*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid.

Gómez, Mayte (2002). "Bringing Home and Truth about the Revolution: Spanish Travellers to the Soviet Union in the 1930s". A: Burdett, Charles; Duncan, Derek (eds) (2002). *Cultural Encounters. European TravelWriting in the 1930s*. New York & Oxford: Berghahn Books.

Gonzalbes Cravioto, Enrique (2005). Los inicios de la investigación española sobre arqueología y arte árabes en Marruecos. *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas*, XLI, pp. 225-246.

- Granell, Glòria et al. (coords) (2001). *Aurora Bertrana: una dona del segle XX*. Barcelona: Abadia de Montserrat.
- Herrera Casado, Antonio (1987). “Los cronistas provinciales de Guadalajara (1885-1971)”. *Wad-Al-Hayara, Revista de Estudios de la Institución Provincial de Cultura “Marqués de Santillana” de Guadalajara*. Vol 14, 1987.
- Imboden, Rita Catrina (2001). *Carmen de Burgos “Colombine” y la novela corta*. Bern: Meter Lang
- Jara Seijas, Alfonso (1903). *De Madrid á Tetuán*. Madrid: Est. Tip. Ricardo Fé.
- Jiménez de Noguera, María del Carmen (1933). *Por tierras de Africa*. Valencia: Tip. La Gutenberg.
- Juarros Ortega, César (1922). *La ciudad de los bellos ojos. Tetuán*. Madrid: Mundo Latino.
- Junyent i Rafart, Josep (1989). “Jaume Collell i Bancells: les campanyes patriòtico-religioses (1878-1888)”. *Ausa*, vol. 13, núm. 122-123, pàgines 257-408.
- Laredo, Isaac (1935). *Memorias de un viejo tangerino*. Madrid: C. Bermejo.
- Litvak, L. (1984). *Geografías mágicas. Viajeros españoles*. Barcelona: Laertes.
- López-Calo, José (1998). “Rafael Mitjana Gordon”. A: Sadie, Stanley (ed.) (1998). *Grove’s Dictionary of Music and Musicians*. London: McMillan Publishers [la primera edició és de 1980].
- López-Ocón, Leoncio (2004). “Fernando Amor y Ángel Cabrera: dos naturalistas de tres mundos”. A: De Felipe, Helena; López-Ocón, Leoncio; Marín Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Lourido Díaz, P (1996). Lerchundi y los exploradores y aventureros españoles en el Marruecos de su tiempo. A: Lourido Díaz, P (1996). *Marruecos y el Padre Lerchundi*. Madrid: Editorial Mapfre.
- Marín, Manuela (1992). The image of Morocco in three 19th century Spanish travellers. *Quaderni di Studi Arabi*, 10 (1992), pp. 143-158.
- Marín, Manuela (1996). Un encuentro colonial: viajeros españoles en Marruecos (1860-1912). *Hispania*, LVI/I, núm. 192 (1996), pp. 93-114.
- Marín, Manuela (2000). “El exotismo cercano: Rafael Mitjana y su viaje a Marruecos”. A: Fernández Parrilla, G; Feria García, Manuel (coord) (2000). *Orientalismo, exotismo y traducción*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha. pp. 109-119
- Marín, Manuela (2004). “Un viaje científico: Cabrera, Dantín y Bernaldo de Quirós en Marruecos (1913)”. A: De Felipe, Helena; López-Ocón, Leoncio; Marín Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Marín, Manuela (2007). “Marruecos y los marroquíes en la obra de Eloy Montero (1913)”. A: AA.VV (2007). *Orientalismo: árabes y judíos en la literatura hispánica*. Pisa / Roma: Fabrizio Serra.
- Martínez Ferrando, Daniel (1929). *Ciudades marroquíes a través del Mogreb*. Barcelona: Cervantes.
- Martínez Montávez, Pedro (1977). *Ensayos marginales de arabismo*. Madrid: Cantoblanco
- Massot i Muntaner, Josep (1990). “Les campanyes patriòtico-religioses de Jaume Collell”. *Ausa*, vol. 14, núm. 125, pàgines 181-186.
- Mira, Joan F. (1996). “Pròleg”. A: Esteve Gàlvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Diputació de Castelló.

Mitjana Gordón, Rafael (1905). *En el Magreb-el-Aksa. Viaje de la embajada española a la Corte del Sultán de Marruecos, en el año 1900*. València: F. Sempere y Cia.

Mitjana Gordón, Rafael (1993) *La música en España: arte religioso y profano*. Madrid: Centro de documentación Musical, INAEM. [reedició del llibre a càrrec de A. Álvarez Cañibano].

Moga Romero, Vicente (1999). “El viaje norteafricano de José Boada, allende el Estrecho, 1889-1894”. A: Boada y Romeu, José (1999). *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos (1889-1894)*. Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud, Deporte y Turismo y Ceuta: Consejería de Cultura.

Molina Martínez, José Luis (1999). Cartas inéditas de Blasco Ibáñez a Antón del Olmet, *Cuadernos hispanoamericanos*, 592, 1999, pp. 111-120.

Montero y Gutiérrez, Eloy (1913). *Marruecos. El pueblo moro y el judío. Tipos, paisajes, usos, costumbres, instituciones religiosas y jurídicas; la acción de España en el Magreb*. Salamanca: Tip. Popular.

Montero y Gutiérrez, Eloy (1935). *Lo que vi en Rusia*. Madrid: Imp. “Luz y Vida”.

Montserrat Satorre, Benjamí (1996). *Jaume Collell i Bancells : els anys de formació i les primeres orientacions catalanistes, 1846-1878*. Treball de recerca, Universitat Pompeu Fabra i Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives.

Montserrat Satorre, Benjamí (2003). “Jaume Collell i el catalanisme catòlic”. *Afers: fulls de recerca i pensament*, vol. 18, núm. 44, 2003 pàgines 93-105.

Murga y Murgártegui, J. M. De (1868). *Recuerdos marroquíes del Moro Vizcaíno José María de Murga, El Hach Mohamed El Bagdady*. Bilbao: Imprenta de Miguel de Larrumbre.

Murga y Murgártegui, J. M. De (1994). *Recuerdos marroquíes del Moro Vizcaíno José María de Murga, El Hach Mohamed El Bagdady*. Markina-Xemein: Federico Verastegui Editor. [edició a càrrec de Federico Verastegui]

Muro Goiri, Ángel (1891). *Ocho días en Tánger: impresiones de un viaje agradable y corto de cuatro buenos amigos, sin equipaje*. Madrid, Tip de los Huérfanos. Muro Goiri, Ángel (1982). *El prácticón*. Barcelona: Tusquets Editores. [Existeix també una reedició de 1997. Ambdues edicions s'hi inclou una introducció a càrrec de Xavier Domingo]. Muro Goiri, Ángel (2002). *Escritos gastronómicos*. Huesca: Ediciones La Val de Onsera [Editado y presentado por José M. Pisa Villarroya].

Nogué, J.; Albet, A.; Garcia Ramon, M.D.; Riudor, Ll. (1996). “Orientalisme, colonialisme i gènere. *El Marroc sensual i fanàtic* d'Aurora Bertrana”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 29, pp. 87-107.

Nogué, Joan (2001). “*El Marroc sensual i fanàtic* d'Aurora Bertrana i el Protectorat espanyol al Marroc”. A: Granell, Glòria et al. (coords) (2001). *Aurora Bertrana: una dona del segle XX*. Barcelona: Abadía de Montserrat.

Núñez Rey, Concepción (2005). *Carmen de Burgos, Colombine en la Edad de Plata de la literatura española*. Madrid: Fundación José Manuel Lara.

Olmedilla y Puig, Joaquín (1872). *Elógiu històric de D. Fernando Amor y Mayor (muerto en la expedición científica al Pacífico) : Memoria designada en concurso por el Colegio de Farmacéuticos de Madrid para leerse en su sesión de aniversario de 21 de Agosto de 1872*. Madrid : G. Juste.

Ortega Cantero, Nicolás (1997a). Juan Dantín Cereceda y la Geografía española. *Ería*, 42 (1997), pàgs. 7-34.

Ortega Cantero, Nicolás (1997b). La colaboración de Dantín Cereceda en el diario *El sol*. *Ería*, 44 (1997), pàgs. 311-321.

Otero Rotundo, Santiago (1930). *En el corazón del Rif. Impresiones de viaje efectuado a la Zona del Protectorado español y plazas de soberanía en Marruecos*. Ceuta: Revista África.

Palomero, Josep (coord) (1997). *Bengales en la fosca. Antologia de la poesia valenciana del segle XX*. Alzira: Bromera.

Pareja Serrada, Antonio (1880). *Influencia de la mujer en la regeneración social: estudio crítico*. Guadalajara: La Aurora. Establ. editorial de D. Antero Concha.

Pareja Serrada, Antonio (1881). *El Africa del porvenir*. Madrid: Estab. Tip. de Ramón Angulo.

Pareja Serrada, Antonio (1900). *La muerte del héroe: González Tablas, Teniente Coronel de Regulares de Ceuta, muerto heroicamente el 12 de mayo de 1922 en la toma de Tazarut*. Madrid: Casa Editorial Miguel Albero.

Pareja Serrada, Antonio (1900). *Los héroes anónimos: África, 1859*. Madrid: Miguel Albero.

Pareja Serrada, Antonio (1904). *La Alcarria: su historia, su presente y su porvenir*. Guadalajara: Est. tip. "La Región".

Pareja Serrada, Antonio (1908). *Tres meses en Marruecos. Memorias de un viaje a las misiones de África*. Madrid: Imp. de Espinosa y Lamas. [utilitza el pseudònim Abou.Djebel].

Pareja Serrada, Antonio (1908). *Tres meses en Marruecos: memorias de un viaje á las Misiones de África*. Madrid: Imp. de Espinosa y Lamas.

Pareja Serrada, Antonio (1910). *La razón de un centenario: glorias de la Alcarria*. Guadalajara: Imp. Provincial.

Pareja Serrada, Antonio (1915). *Retazos de historia: efemérides de la de España*. Madrid: Imp. Artes Gráficas.

Pareja Serrada, Antonio (1915-1916). *Monografías Regionales*. Guadalajara: Taller Tip. de la Casa de Expósitos. [I. Guadalajara y su Partido; II. Briluega y su Partido].

Pareja Serrada, Antonio (1921). *Diplomática arriacense: colección de algunos documentos para planear o ilustrar una Historia de Guadalajara y su provincia*. Guadalajara: Casa de Expósitos.

Pareja Serrada, Antonio (1921). *Glorias de la Alcarria: la razón de un Centenario [del asalto de Brihuega y batalla de Villaviciosa]*. Guadalajara: Imp. Provincial.

Pedraz Marcos, Azuzena (2000). *Quimeras de África. La Sociedad Española de Africanistas y Colonialistas. El colonialismo español de finales del siglo XIX*. Madrid: Ediciones Polifemo.

Pérez Girón, Antonio (1989). *Historia del periodismo sanroqueño*. San Roque: Delegación de Cultura y Ayuntamiento.

Pla, Xavier (2001). "Lectura crítica de les Memòries d'Aurora Bertrana". A: Granell, Glòria et al. (coords) (2001). *Aurora Bertrana: una dona del segle XX*. Barcelona: Abadia de Montserrat.

Pozzi, Gabriela (2000). Carmen de Burgos and the War in Morocco. *MLN*, 115, pp. 188-204.

Prats Escudero, Santiago (1915). *Por Andalucía y Marruecos: panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos*. Salamanca: Establecimiento Tipográfico de Calatrava.

Real Mercadal, Neus (2001). "De la xocolata amb melindros a la mostassa alemanya: Aurora Bertrana, un nou model de la intel·lectualitat catalana moderna". A: Granell, Glòria et al. (coords) (2001). *Aurora Bertrana: una dona del segle XX*. Barcelona: Abadia de Montserrat.

Real Mercadal, Neus (2007). *Aurora Bertrana, periodista del anys vint i trenta: selecció de textos*. Girona: CCG Edicions i Fundació Valvi

Requesens i Piqué, Joan (1994). *Jaume Collell i la llengua catalana: selecció de textos*. Vic: Eumo.

Riera, Carme (1997). *Aurora Bertrana entre la vida i la literatura*. Barcelona: Institut Català de la Dona.

Riu-Barrera, Eduard (2007) "Impressions del Magrib. Catalans al nord d'Àfrica (1900-1936)". *L'Avenç*, vol. 326, pp. 22- 51, juliol-agost 2007.

Rodríguez de la Peña, H. (Julio Romano) (1950). *Los exploradores d'Almonte y Benítez*. Madrid: CSIC, Instituto d'Estudios Africanos.

Rodríguez Marín, Francisco José (2006). Rafael Mitjana y Ardison: arquitecto malagueño (1795-1849). *Baética*, 2006, 28, 1. pp. 109-144.

Roldán Guerrero, Rafael (1961). *Hace un siglo en Marruecos*. Madrid: Real Academia de Farmacia.

Sáenz-Alonso, Mercedes (1947). *Del molino al minarete: viajes por Holanda y Marruecos*. Madrid: Afrodísio Aguado.

Sáenz-Alonso, Mercedes (1949). *Bajos fondos*. Barcelona: Luis de Caralt.

Sáenz-Alonso, Mercedes (1951). *El tiempo que se fue*. Barcelona: Luis de Caralt.

Sáenz-Alonso, Mercedes (1951). *Altas esferas*. Barcelona: Luis de Caralt.

Sáenz-Alonso, Mercedes (1952). *La pequeña ciudad*. Barcelona: Luis de Caralt.

Sáenz-Alonso, Mercedes (1963). *Del Bósforo a Gibraltar*. San Sebastián: Ágora, 1963/ Zarauz: Icharopena.

Sáenz-Alonso, Mercedes (1969). *Don Juan y el donjuanismo*. Madrid: Guadarrama.

Sáez Martínez, Begoña (2006). "Prólogo". A: Ferrando Martínez, Daniel (2006). *Ciudades marroquíes. A través del Magreb*. Madrid: Ibersaf.

Salarich i Torrents, Miquel S.; Ylla-Català i Genís, Miquel S. (1983). *Vigatans il·lustres*. Vic: Publicacions del Patonat d'Estudis Ausonencs.

San Martín, Antonio de (18??). *Cristobal Colón: narración histórica*. Barcelona: Edit. Juan Oliveres.

San Martín, Antonio de (18¿?). *Laureles de la Patria, Cristóbal Colón. Narración histórica*. Barcelona: Juan Oliveres.

San Martín, Antonio de (1869). *Un provinciano en la corte: lamentables aventuras de un joven sensible de temperamento limfático*. Madrid: Julián Peña.

San Martín, Antonio de (1870). *La ciudad del sueño: viaje al interior de Marruecos*. Madrid: Urbano Manini.

San Martín, Antonio de (1870). *La ciudad del sueño: viajes al interior de Marruecos*. Madrid: Urbano Manini.

San Martín, Antonio de (1871). *Un viaje al planeta Júpiter: aventuras del Marqués de Belmonte*. Madrid: Imp. de El Puente de Alcolea.

San Martín, Antonio de (1874-1875). *Nerón: novela histórica*. Madrid: Urbano Manini.

San Martín, Antonio de (1875). *El Mundo al revés: almanaque festivo*. Madrid: Imp. Manuel Jesús Graciá.

San Martín, Antonio de (1876). *Heliograbado: novela histórica*. Madrid: Urbano Manini.

San Martín, Antonio de (1877). *Ni quito ni pongo Rey: novela original histórica*. Coruña: Establecimiento tipográfico de Vicente Abad.

San Martín, Antonio de (1878). *La Ciudad maldita. Cuadros Romanos*. Madrid: Murcia y Marti editores, Establecimientos tipográficos de M. Minuesa.

San Martín, Antonio de (1878). *Los amores de un teniente*. Barcelona: Librería de D. Juan Oliveres.

San Martín, Antonio de (1879). *Huyendo de una mujer: Novela de costumbres andaluzas*. Madrid: Imp. de Montegrifo y Comp.

San Martín, Antonio de (1880). *Desde la timba al timo: novela de malas costumbres contemporáneas*. Madrid: Gaspar Editores.

San Martín, Antonio de (1881). *Las Bendiciones de Quevedo: novela festiva*. Madrid: Imp. de Montegrifo y Cia.

San Martín, Antonio de (1883). *Glorias de la marina española*. Madrid: Sáez.

San Martín, Antonio de (1883). *Las traviatas de Madrid: novela de costumbres contemporáneas*. Imp. De Montegrifo y comp^a.

San Martín, Antonio de (1883). *Pompeya la Ciudad desenterrada: novela Histórica*. Madrid: Urbano Mainni.

San Martín, Antonio de (1883-84). *Aventura de Don Francisco de Quevedo y Villegas: narración histórica*. Madrid: Imp. de Montegrifo y compañía.

San Martín, Antonio de (1885). *Dramas de la Antigüedad*. Madrid: M.P. Montoyo y Cia.

San Martín, Antonio de (1886). *Los hidalgos de la muerte: leyenda del Siglo XII*. Madrid: Imp. de la Biblioteca Ilustrada.

Sánchez Pérez, Andrés (1925). *Cosas de moros. Impresiones rápidas del campo y de la ciudad*. Toledo: Imp. Escuela Tip. y Enc. del Colegio de María Cristina.

Sánchez Pérez, Andrés (1930). *La acción decisiva contra Abd-el-Krim: operaciones en el Rif central en colaboración con el ejército francés*. Toledo: Sebastián Rodríguez.

Sánchez Pérez, Andrés (1949). *Abd-el-Krim*. Tetuán: Academia de Interventores.

Sánchez Pérez, Andrés (1950). *Aprovechamientos comunales y formas de cooperación en el Rif*. Tetuán: Academia de Interventores.

Sánchez Pérez, Andrés (1951). *Datos históricos sobre ciudades rifeñas*. Tetuán: Academia de Interventores.

Segura, Isabel (1997). *Els viatges d'Aurora Bertrana*. Barcelona: Institut Català de la Dona.

Starvecic, Elizabeth (1976). *Carmen de Burgos, defensora de la mujer*. Almería: Editorial Cajal.

Tirant, Ivan (1934). *Del Tibidabo a l'Atlas i tornada. Impressions d'un viatge al Marroc*. Barcelona: Editorial Eugenio Subirana.

Torres-Pou, Joan (2006). El viaje a Oriente en la literature femenina española: Carmen de Burgos, Aurora Bertrana y Rosa Regàs. *Neophilologus*, 90, pp. 39-51.

Utrera, Federico (1998). *Memorias de Colombine, la primera periodista*. Madrid: HMR.

Valderrama Martínez, Fernando (1952). *Joaquín Gatell: explorador de Marruecos*. Tetuán: Editora Marroquí.

Valles Calatrava, José; Valverde Velasco, Alicia (2005). *Vida y obra de Carmen de Burgos Seguí "Colombine"*. Sevilla: Fundación para el desarrollo de los Pueblos de Andalucía.

VV.AA (2002). *Diccionario de la música española e hispanoamericana*. Madrid. SGAE 2002, tomo 7, pp. 623-624.

Ybarra y Berge, J. (1944). *José María de Murga. El moro Vizcaíno*. Madrid: Nacional Editora.

Zaplana Rodríguez, Esther (2000). Feminists parallels: Carmen de Burgos and Virginia Wolf on the Themes of Militarism and Pacifism. *Donaire* (Londres), pp. 52-58.

Zulueta Gomis, Josep (1916). *Impresiones de Rif*. Barcelona: Tip. Gráficas José Sabadell.

alianzacivilizaciones.blogspot.com/2005/05/choque-de-civilizaciones-gestos-de.html

www.amposta.info/personatges

<http://centros4.pntic.mec.es/ies.brianda.de.mendoza/autores.html>

<http://www.aache.com/alcarrians/pareja.htm>

<http://www.actualidadliteratura.com/2007/06/04/anton-del-olmet-un-asesinato-literario/>

http://www.aepcl.org/pub_03.htm

http://www.ateneodemadrid.com/biblioteca_digital/folletos/Socios-1903.txt

http://www.lavanguardia.es/premium/publica/publica?COMPID=53415553143&ID_PAGINA=22088&ID_FORMATO=9&turbourl=false

<http://www.medicosescritoresyartistas.com/marco01.htm>

<http://www.riag.es/genealogia/J/jara.html>

<http://www10.gencat.net/pls/turistex/p03.recurs3?dm=01&rcrs=LLI&cdnt=232&mrc=&cmrc=&mun=&lcltt=&gr=&sgr=&prd=&tpsBarra=RD>

ANNEX III: ITINERARIS DE VIATGES. AUTORIES, ANY I CARACTERÍSTIQUES

<i>Viatgers/es</i>	<i>Any viatge</i>	<i>Característiques del viatge i el relat</i>	<i>ITINERARIS (descrits o deduïts)</i>
AMOR	1859	Viatge de 3 setmanes Itinerari detallat en l'índex del relat Escrit en forma de diari seguint l'itinerari	Tànger – El Ainch Dida – Uad Ras – El Fondak - Tetuan Tetuan – El Djebel Musa – Tetuan - Tànger Tànger – Guad el Jalk –Tànger Tànger – Mesnana – Siachen – Campo de Bubana – Guad de Bubana - Tànger
GATELL	1862- 1865	Relat fruit de 3 viatges entre 1862 i 1865 de durada indefinida. Itineraris no detallats en l'índex del relat El viatge de 1862 escrit en forma de diari seguint l'itinerari. Viatge de 4 mesos.	Tànger - Ksar - Fès Cabiles del Garb Garb – Rabat - Meknés - Marràqueix Marràqueix - Rabat – Mazagán – Mogador Travessa Atlas Sus- Uad Nun – Tekna – Mogador – Casablanca - Tànger
MURGA	1863- 1865	Relat fruit d'un viatge errant de 2 anys. No detalla itinerari i el relat.	<i>No apareix recorregut. Menciona enclavaments saltejats.</i>
S MARTÍN	1863- 1869	Relat fruit d'una estada de 6 anys al Marroc. Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix aproximadament l'itinerari	Tànger – El-Araïch – Ksar-el-kvir – Tànger Tànger – Asilah – Tànger Tànger – Mogador – Marràqueix Marràqueix – Mogador – Tànger
PAREJA	1868	Viatge de 3 mesos Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix aproximadament l'itinerari	Ceuta – Tetuan – El Fondack – Uad Ras - Tànger – Asilah – El-Araïch – Rabat – Salé – Casablanca – Safí – Mogador – Tànger Tànger – Ksar - El Geddar – Ain Musa - Meknés – Fès – Wad el Sebú –Thasa – El Geddar- Tetuan – Ceuta
BENÍTEZ	1879- 1880	Viatge d'un any (6 mesos al Marroc) Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix l'itinerari	Tetuan – Ceuta – Tànger Tànger – Kasar – Fes – Meknés – Rabat – Salé – Rabat – Garb - Marràqueix Marràqueix – Imintanaut – Agla - Bibauen – Menizla - Tarudant Taruant – Idan Mohammed – Hanara – Agadir – Sidi Ahmed de Musa – Idan Busian – Iligh – Tamanart – Meyat - Río Dráa <i>(Río Dráa – Tombuctú – Basícuno – Ñoro – San Luís)</i>
BOADA	1889- 1893	Relat fruit de 3 viatges entre 1889 i 1893 Itineraris detallats en l'índex del relat	Tànger – Asilah – El-Araïch – Mehadia- Salé - Rabat – Sidi Kassem - Muley Dris – Meknés – Fès – Ksar-el-kvir – Tànger – Tetuan – Ceuta

		L'estructura del relat segueix els itineraris	Melilla Melilla - Tànger – Casablanca - Mazagán – Marràqueix
MURO	1891	Viatge d'una setmana Només coneix un enclavament	Tànger
COLLELL	1891	Viatge de temps no definit, s'infereix un mes aproximadament. Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix aproximadament l'itinerari	Tànger – Gibraltar – Ceuta - Melilla
MITJANA	1900	Viatge de tres mesos Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix aproximadament l'itinerari i escrit en forma de diari	Tànger – Mazagán – Marràqueix – Mazagán – Tànger
JARA	1902	Viatge d'una setmana aproximadament Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix l'itinerari	Ceuta – Tànger – Anyera – Tetuan –Río Martín
GAZIEL	1909	Viatge d'una setmana Només coneix un enclavament	Tànger
COLOMBINE	1909	Viatge de temps no definit, s'infereix un mes aproximadament. Només coneix un enclavament	Melilla
EGUILAZ	1909- 1911	Relat fruit de 2 viatges entre 1909 i 1911 Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix aproximadament l'itinerari	Ceuta – Tetuan – Ceuta Tànger
OLMET	1910- 1915	Relat fruit de 3 viatges entre 1910 i 1915. Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix aproximadament l'itinerari	Melilla – Selouanne – Melilla – Al-Hoceima – Gomera – Río Martín Río Martín – Tetuan – El Fondak – Regaya – El-Araïch El-Araïch – Ksar-el-kvir – El-Araïch - Asilah - Tànger
MONTERO	1913	Viatge de 2-3 setmanes, no definit Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat no segueix l'itinerari	Ceuta – Tetuan – Ceuta

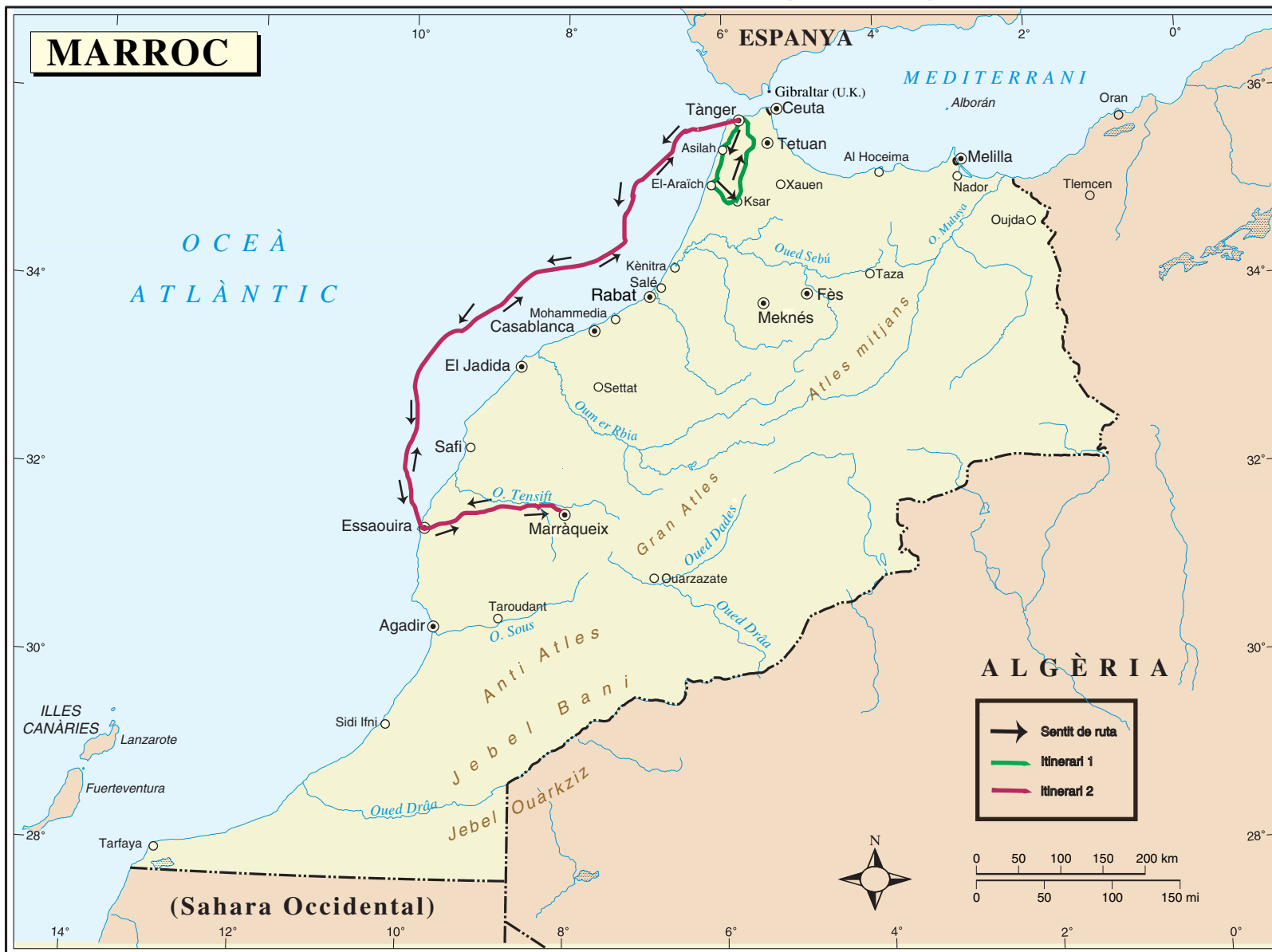
DANTÍN	1913	Viatge de 2 mesos Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix aproximadament l'itinerari i escrit en forma de diari	Ceuta – Tetuan – Fondak de Ain Yedida – Tànger – Asilah – El-Araïch – Ksar-el-kvir – El-Araïch El-Araïch- Asilah – Tànger
CABRERA	1913	Relat fruit de 4 viatges al Marroc Viatge de 2 mesos	Ceuta – Tetuan – Fondak de Ain Yedida – Tànger – Asilah – El-Araïch – Ksar-el-kvir – El-Araïch El-Araïch- Asilah – Tànger
	1919		Melilla – Segangan – Melilla Melilla – Nador – Selouanne – plana del Garet i del Zebra – Tumiat Zaïo - Melilla
	1921		Ceuta – Tetuan – Xauen – Tetuan – Ksar Seguer – Tànger Tànger – El-Araïch – Tànger - Ceuta
	1923		Gibraltar – Ceuta – Tetuan – Xauen – Tazarot – Zoco El Jemis de Beni Arós- Tetuan – Ceuta - Gibraltar
PRATS	1914	Viatge de temps no definit, s'infereix unes dues setmanes aproximadament. Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix aproximadament l'itinerari	Melilla – Nador – Selouanne – Melilla
ZULUETA	1916	Viatge de temps no definit, s'infereix un mes aproximadament. Itinerari no detallat en l'índex del relat L'estructura del relat no segueix l'itinerari	Melilla – Nador – Selouanne – Mont Arruit – Zoco Arbáa – Selouanne – Melilla Melilla – Uixar – Melilla
JUARROS	1922	Relat fruit d'una estada indeterminada al Marroc. No apareix itinerari.	<i>No apareix recorregut</i> Tetuan
SÁNCHEZ P	1925	Relat fruit d'una estada indeterminada al Marroc. No apareix itinerari.	<i>No apareix recorregut</i> Tetuan
ESCAMILLA	1926	Viatge de temps no definit, s'infereix unes dues setmanes aproximadament. Itinerari no detallat en l'índex del relat L'estructura del relat no segueix l'itinerari	Ceuta – Tetuan - Ceuta
MARTÍNEZ	1928	Viatge de temps no definit, s'infereix un o dos mesos aproximadament.	Uxda – Fès – Meknés – Rabat – Casablanca – Marràqueix – Casablanca

		Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix l'itinerari	
OTERO	1930	Viatge d'un mes. Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix l'itinerari	Tànger – Arsila – Laraix – Alcasarquivir – El Jemi de Beni Aros – Dar Xaui – Tetuan – Xauen – Azib de Ketama - Villa Sanjurgo – Melilla - Ceuta
ESTEVE	1932	Viatge de temps no definit, s'infereix unes dues-tres setmanes aproximadament. Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix l'itinerari	Ceuta – Tetuan – Tànger – Asilah – El-Araïch – Ksar-el-kvir – Salé – Rabat - Casablanca – Marràqueix – Meknés – Fès – Ksar-el-kvir – El-Araïch – Tànger – Tetuan – Ceuta
JIMÉNEZ	1933	Viatge de temps no definit, s'infereix unes dues-tres setmanes aproximadament. Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix l'itinerari	Tànger – Tetuan – Tànger Tànger – Asilah – El-Araïch – Ksar-el-Kvir – Rabat – Casablanca – Marràqueix – Meknés – Fès – Xauen - Ceuta
TIRANT	1934	Viatge de temps no definit, s'infereix un mes aproximadament. Itinerari aproximat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix aproximadament l'itinerari	Melilla – Al-Hoceïma – Ketama – Guerchiff – Tazza – Fès – Meknés – Rabat – Casablanca – Marràqueix – Settat – Kenitra – El-Araïch – Tànger – Asilah – Xauen – Tetuan - Ceuta
BETRANA	1935	Viatge de temps no definit, s'infereix uns dos mesos aproximadament. Itinerari aproximat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix aproximadament l'itinerari	Ceuta – Tetuan – Xauen – Tetuan - Asilah Fes – Meknés - Salé – Rabat – Casablanca – Marràqueix – Tafilalet – Taurarirt – Uarzzat
SÁENZ	1937	Viatge de temps no definit, s'infereix uns dos mesos aproximadament. Itinerari detallat en l'índex del relat L'estructura del relat segueix l'itinerari	Ceuta – Tetuan – Tànger – El-Araïch – Ksar – Rabat - Salé – Casablanca – Marràqueix Meknés – Fès

Elaboració pròpia.

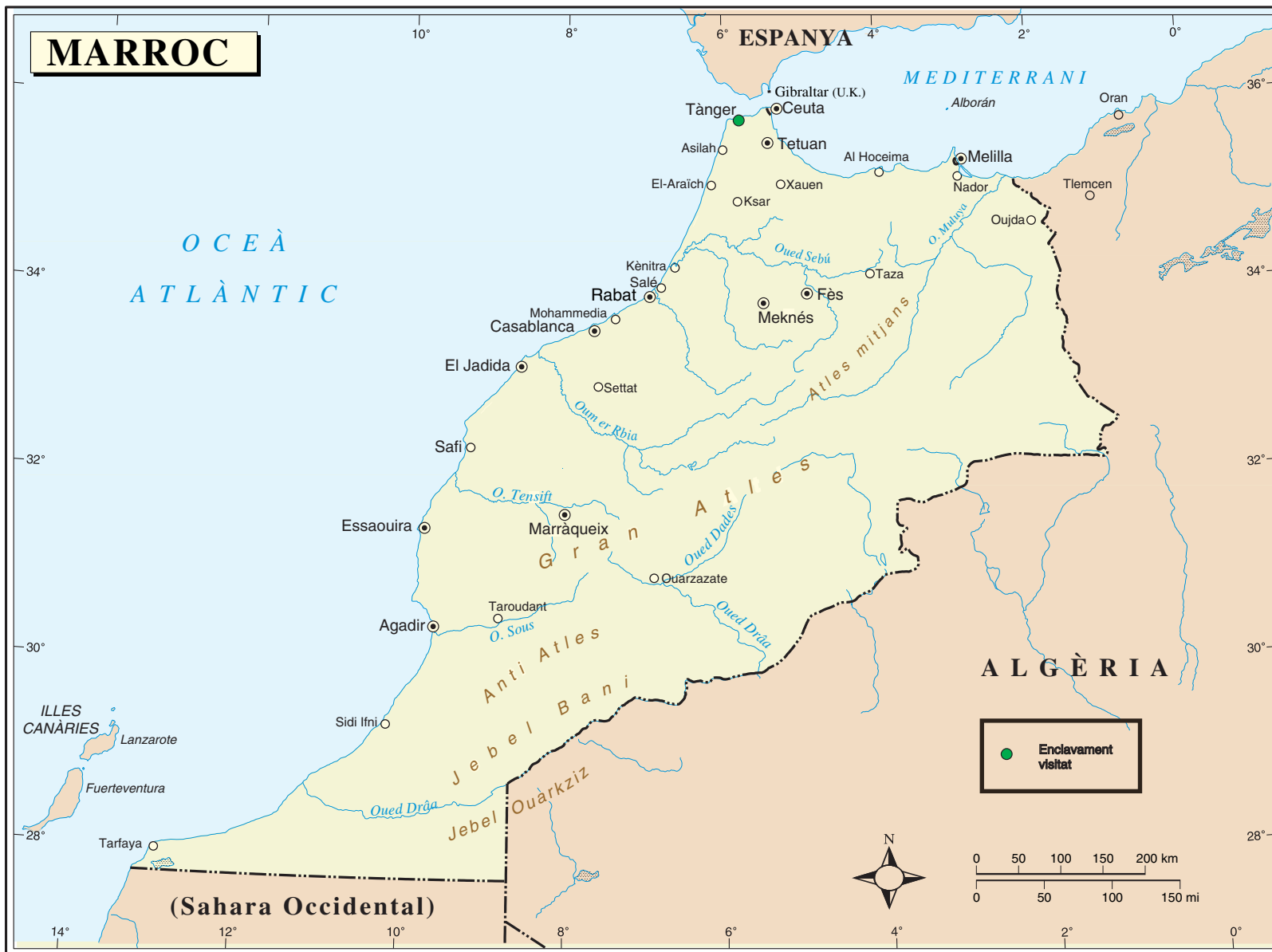
ANNEX IV: MAPES DE RUTA

MAPA ITINERARI DELS VIATGES D'ANTONIO DE SAN MARTÍN (1863 - 1869)



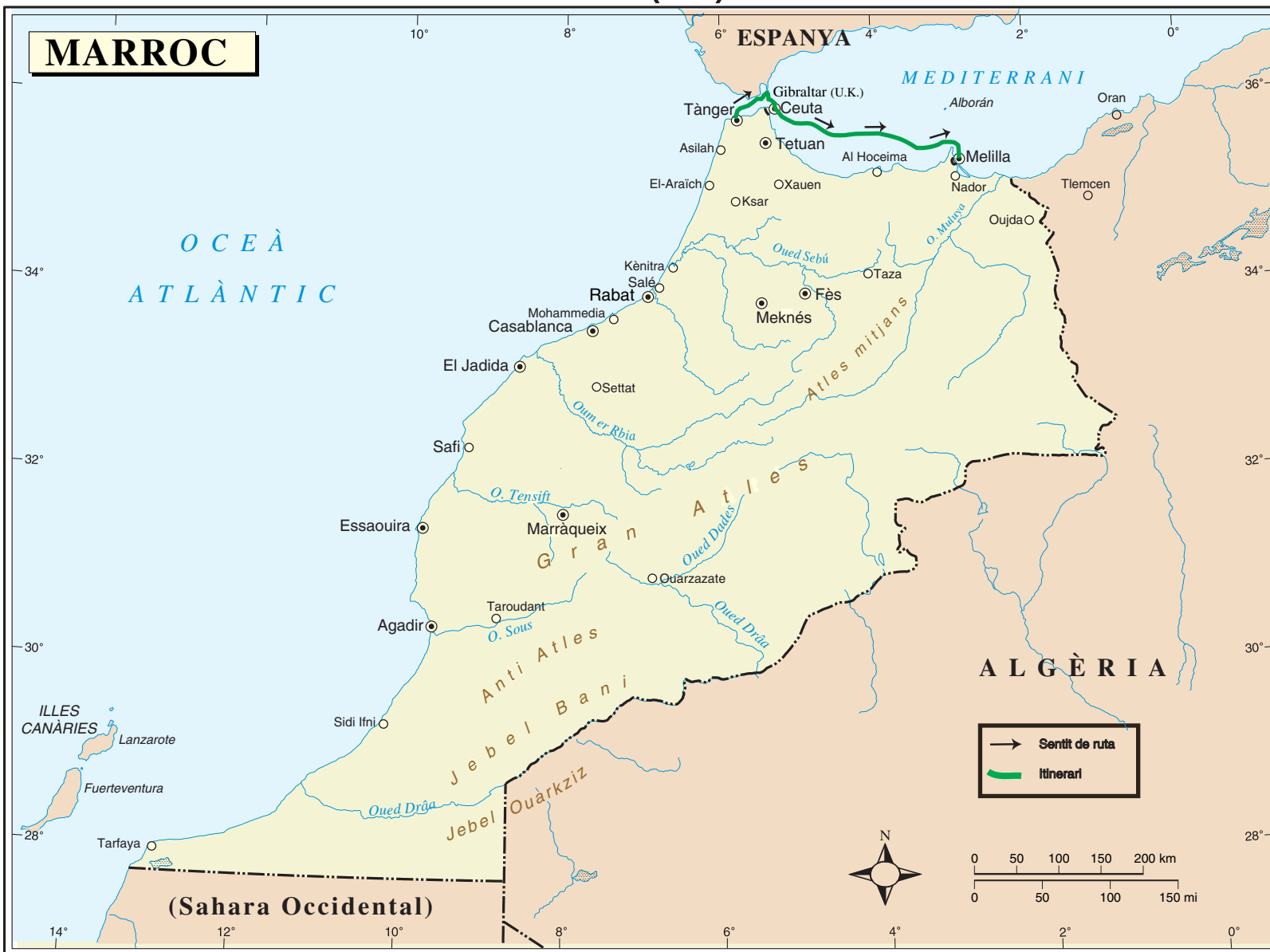
Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

MAPA ITINERARI DEL VIATGE D'ÀNGEL MURO (1891)



Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

MAPA ITINERARI DEL VIATGE DE JAUME COLLELL (1891)



Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

MAPA ITINERARI DEL VIATGE DE RAFAEL MITJANA (1900)



Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

MAPA ITINERARI DEL VIATGE D'ALFONSO JARA (1902)



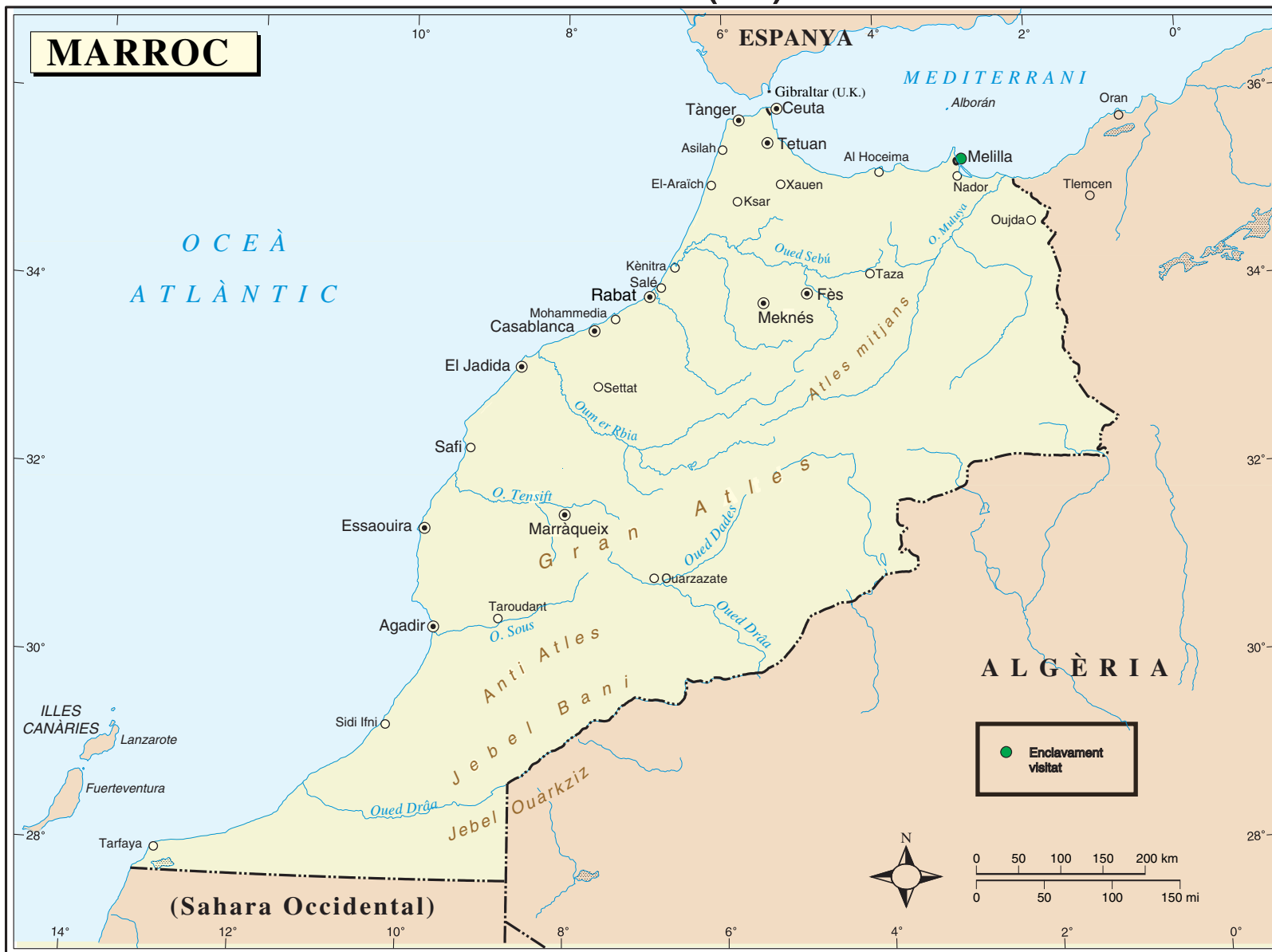
Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

MAPA ITINERARI DEL VIATGE DE GAZIEL (1909)



Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

MAPA ITINERARI DEL VIATGE DE CARMEN DE BURGOS (1909)



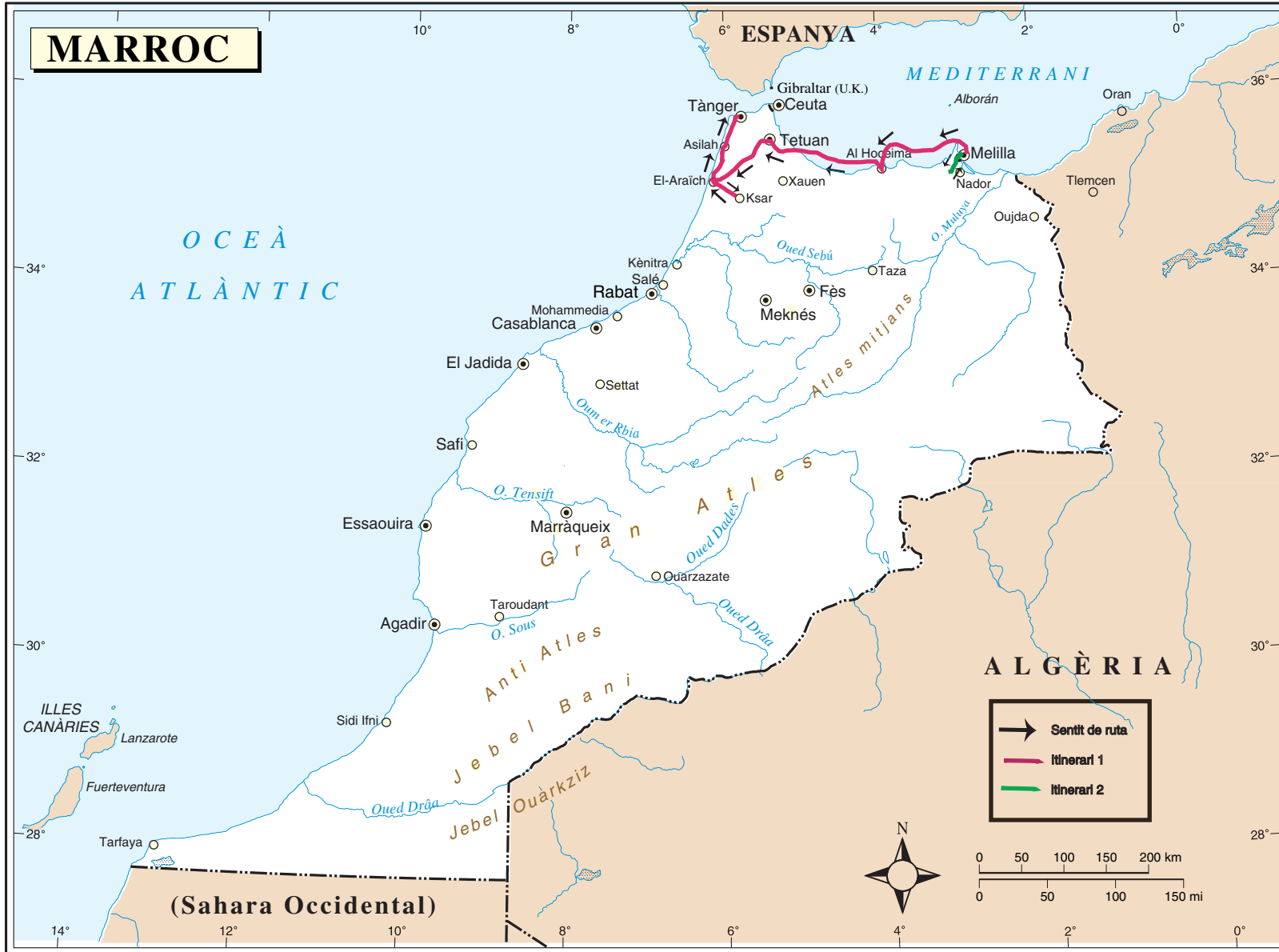
Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

MAPA ITINERARI DEL VIATGE DE JUAN ANTONIO DE EGUILAZ (1909 - 1911)



Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

MAPA ITINERARI DELS VIATGES DE LUIS ANTÓN DEL OLMET (1910 - 1915)



Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)